

**Πάντειο Πανεπιστήμιο
Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Τμήμα Κοινωνιολογίας
Διατμηματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών
Κοινωνικός Αποκλεισμός και Μειονότητες
Κατεύθυνση: Εγκληματολογία**

Διπλωματική Εργασία

*Εικόνες μονογονεϊκότητας στην ελληνική κοινωνία του 2002:
όψεις θυματοποίησης και κοινωνικού αποκλεισμού;*

**Χριστίνα Σπυροπούλου
Α.Μ. 300Μ010**

**Τριμελής επιτροπή
Επιβλέπων καθηγητής: Α. Μαγγανάς
Μέλη: Ι. Τσίγκανου
Α. Χαλκιά**

Αθήνα, Σεπτέμβριος 2003

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ		1
ΕΙΣΑΓΩΓΗ		3
Α. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ		
	Οι έννοιες <i>μονογονεϊκότητα</i> , <i>θυματοποίηση</i> και <i>κοινωνικός αποκλεισμός</i> στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία. Αποσαφηνίσεις και αλληλεπιδράσεις	8
→ I.	Η μονογονεϊκότητα	8
II.	<i>Μονογονεϊκότητα, Θυματοποίηση, Κοινωνικός Αποκλεισμός</i> : η αλληλεπίδραση των εννοιών ως πεδίο διαχείρισης πραγματολογικών καταστάσεων	16
III.	Διαστάσεις και προεκτάσεις της μονογονεϊκότητας στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία	24
III. i.	Μονογονεϊκότητα και <i>συμβατική οικογένεια</i>	25
III. ii.	Μονογονεϊκότητα, φτώχεια και αγορά εργασίας	33
III. iii.	Μονογονεϊκότητα και Κράτος Πρόνοιας	44
III. iv.	Μονογονεϊκότητα και μετανάστευση	53
Β. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ		
	Η Μεθοδολογία	59
	Η συνέντευξη βάθους ως εργαλείο έρευνας	59
I.	Το μεθοδολογικό πλαίσιο της έρευνας: οι διαστάσεις <i>φύλο</i> και <i>μονογονεϊκότητα</i>	59
II.	Η συνέντευξη βάθους ως εργαλείο της ποιοτικής έρευνας	63
III.	Εμπειρική προσέγγιση του θέματος	72
III. i.	Οι συνεντεύξεις με τις μόνες μητέρες	72
	• Ο χώρος και ο χρόνος των συνεντεύξεων	72
	• Ερωτήματα-Στόχοι-Προβληματισμοί	74
III. ii.	Η διαδικασία ανάλυσης των συνεντεύξεων	78
	• Η απομαγνητοφώνηση	78
	• Οι θεματικές ενότητες	79
III. iii.	Η ταυτότητα των υποκειμένων της έρευνας	83
Γ. ΑΝΑΛΥΣΗ		
	• Στην αρχή της συνομιλίας •	87
i.	Μητρότητα	89
	• Η καινούργια καθημερινότητα •	94
ii.	Η οργάνωση του μονογονεϊκού νοικοκυριού	94
iii.	Μόνη μητέρα και μητρικός ρόλος	101
iv.	Εικόνες της μονογονεϊκότητας και αυτοεικόνα της μόνης μητέρας	104
v.	Τα μονογονεϊκά νοικοκυριά στο πλαίσιο κυρίαρχων λόγων	120
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ		131
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ		141

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία αποτελεί απόπειρα διερεύνησης των τρόπων με τους οποίους μια εναλλακτική μορφή οικογενειακής οργάνωσης, όπως είναι η μονογονεϊκότητα, είναι ενδεχόμενο να συνδέεται με θεωρητικές και πραγματολογικές εκφάνσεις συγκεκριμένων επιστημονικών εννοιών της εγκληματολογίας.

Σύγχρονες εγκληματολογικές προσεγγίσεις που αναφέρονται στη θυματοποίηση και την κοινωνική επικινδυνότητα αλλά και σε έννοιες «ευρύτερης χρήσης», όπως σε αυτή του κοινωνικού αποκλεισμού, αποτελούν προκλητικά ερευνητικά εργαλεία για τη θεωρητική διαπραγμάτευση πραγματολογικών καταστάσεων όπως είναι το βίωμα της μονογονεϊκότητας.

Η διερεύνηση εστιάζεται στους τρόπους με τους οποίους η μονογονεϊκότητα, ως μία εναλλακτική μορφή οικογενειακής οργάνωσης, διαπλέκεται με πρακτικές λόγου που παραπέμπουν σε κοινωνικό αποκλεισμό και θυματοποίηση: αν, δηλαδή, οι μονογονεϊκές οικογένειες, στο επίπεδο του λόγου αλλά και σε αυτό της βιωμένης εμπειρίας, προσδιορίζονται ως ομάδες κοινωνικά αποκλεισμένες, των οποίων η πραγματολογική διάσταση παραπέμπει, ενδεχομένως, και σε νέες μορφές θυματοποίησης.

Αρχικά ορίζονται κάποια από τα κοινωνικοπολιτικά πεδία στα οποία η μονογονεϊκότητα εγγράφεται ως «πρόβλημα»: ως κοινωνικό φαινόμενο που συνιστά, σε κοινωνικοοικονομικό και ιδεολογικοπολιτικό επίπεδο, ένα είδος «κινδύνου» για το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο, με αποτέλεσμα την κινητοποίηση δράσεων που στόχο έχουν τη διαχείριση ή/και την «επίλυσή» του.

Στη συνέχεια, η ανάλυση του λόγου των μόνων μητέρων δοκιμάζει να διερευνήσει αν η διαχείριση της μονογονεϊκότητας ενσωματώνεται και από τις ίδιες τις μόνες

μητέρες και τις οδηγεί στην υιοθέτηση λόγων αλλά και πρακτικών κοινωνικού αποκλεισμού και θυματοποίησης αυτών των ίδιων.

Βασικό μεθοδολογικό εργαλείο αποτελούν οι συνεντεύξεις βάθους, εργαλείο που θεωρούμε ότι παρέχει τη δυνατότητα για μια, κατά το δυνατό πιο αυθεντική, μεταφορά της εμπειρίας και του λόγου των μόνων μητέρων, προκειμένου να διερευνηθεί αν και πώς λειτουργεί η διαδικασία της ενσωμάτωσης, η σύνδεση, δηλαδή, των εννοιών μονογονεϊκότητα, κοινωνικός αποκλεισμός και θυματοποίηση στο επίπεδο του βιώματος των υποκειμένων της παρούσας απόπειρας.

Λέξεις – κλειδιά:

μονογονεϊκότητα, θυματοποίηση, κοινωνικός αποκλεισμός, συνέντευξη βάθους.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Όταν έμεινα έγκυος δούλευα σ' ένα ξενόγλωσσο βιβλιοπωλείο. Αφού γέννησα, με έστειλαν στις αποθήκες τους. Ήταν ο τρόπος που εφηύραν για να με κάνουν να φύγω, να μην πληρώσουν άδεια τοκετού κτλ., κτλ. Έμεινα καιρό άνεργη --μου έλεγαν: «Θέλουμε άτομα άνευ υποχρεώσεων». Τελικώς αναγκάστηκα να χτυπήσω «πόρτες» για να εξασφαλίσω μια θέση στο Δημόσιο. Στον ιδιωτικό τομέα δεν υπάρχει σωτηρία για τις άγαμες μητέρες...

Η Δώρα, ανύπαντρη μητέρα, συνεχίζει:

...Πρόνοια; Θα έπρεπε να ντρέπονται να μιλούν για πρόνοια. Πας να τους βρεις και ούτε γυρίζουν να σε κοιτάξουν, λες και είσαι αόρατη... Στο μαιευτήριο δεν σου στέλνουν ούτε μια κοινωνική λειτουργό να σε δει... Παίρνεις ένα ψωροεπίδομα το μήνα και πρέπει να είσαι και ευχαριστημένη...¹

Στο απόσπασμα που προηγήθηκε, εύκολα ανιχνεύονται μερικές από τις παραμέτρους που σχετίζονται με τη μονογονεϊκότητα.

Μια πρώτη, αρχική κατάσταση της μονογονεϊκότητας, όπως, συνοπτικά αλλά περιεκτικά, την αποδίδει το καθημερινό βίωμα μιας ανύπαντρης μητέρας, φαίνεται να παραπέμπει σε κάποια μορφή *δομικής θυματοποίησης*², η οποία σχετίζεται τόσο με παράγοντες κοινωνικούς, οικονομικούς και πολιτισμικούς, όσο και με την προβληματική γύρω από την έννοια του «κοινωνικού αποκλεισμού» στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία³.

¹ Παπαδημητρίου, Α. (28-4-2002), «Ανύπαντρες μητέρες», περιοδικό *BHMADONNA*, τευχ. 2, σ. 174.

² Αρτινοπούλου, Β. (2000), «Νέες μορφές θυματοποίησης στο κατώφλι του 21^{ου} αιώνα» στο Δασκαλάκης, Η., Παπαδόπουλος, Π. Δ., Τσαμπαρή, Δ., Τσίγκανου, Ι. και Φρονίμου, Ε. (επιμ.), *Εγκληματίες και Θύματα στο κατώφλι του 21^{ου} αιώνα* (αφιέρωμα στη μνήμη Ηλίας Δασκαλάκη), Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα.

³ Στην παρούσα εργασία η διαπραγμάτευση της έννοιας της «θυματοποίησης» ως μίας από τις παραμέτρους που θα εξετασθούν, παραπέμπει στη διερεύνηση αφενός των κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών και πολιτισμικών συνθηκών που προσδιορίζουν τα κριτήρια με βάση τα οποία συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες χαρακτηρίζονται αλλά και αντιμετωπίζονται ως «αποκλεισμένες» και αφετέρου των πρακτικών/δράσεων που υιοθετούνται προς την κατεύθυνση της επίλυσης ή διαχείρισης των «προβληματικών» αυτών «καταστάσεων».

Η οπτική αυτή συνδέει τη θυματοποίηση με τον κοινωνικό αποκλεισμό: όπως επισημαίνεται και από τη Β. Αρτινοπούλου (ό.π., σ. 100), η εμφάνιση και λειτουργία της δομικής θυματοποίησης αναφέρεται στις συνέπειες που έχουν, σε συγκεκριμένες ομάδες πληθυσμού, οι συνθήκες που οδηγούν στον αποκλεισμό τους.

Θεωρούμε επίσης ότι αυτού του είδους η θυματοποίηση συνδέεται με την έννοια του «συλλογικού θύματος»: η ύπαρξη συγκεκριμένων κοινωνικών, πολιτικών, οικονομικών και πολιτισμικών συνθηκών που λειτουργούν ως κριτήρια «οριοθέτησης» του αποκλεισμού κάποιων ομάδων του πληθυσμού οδηγεί στην απόδοση γενικευμένων χαρακτηριστικών στους «εκπροσώπους» των ομάδων αυτών.

Το στοιχείο αυτό έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία κοινωνικών ορίων του τύπου «μέσα vs έξω» αλλά και διαφοροποιήσεων του τύπου «εμείς vs άλλοι», κατά τις οποίες ο «άλλος» ενδέχεται να

Όπως μαρτυρείται και από τον τίτλο της παρούσας εργασίας, το ενδιαφέρον μας θα εστιαστεί στον τρόπο με τον οποίο η μονογονεϊκότητα, ως μορφή οικογένειας, διαπλέκεται με πρακτικές θυματοποίησης και κοινωνικού αποκλεισμού, λεκτικές και άλλες, ή αλλιώς, προς την κατεύθυνση της διερεύνησης της υπόθεσης εάν οι μονογονεϊκές οικογένειες προσδιορίζονται θεωρητικά (ως λόγος) και πραγματολογικά (ως βιωμένη κατάσταση) ως ομάδες κοινωνικά αποκλεισμένες, η εμπειρική διάσταση των οποίων, ενδεχομένως, παραπέμπει και σε νέες μορφές θυματοποίησης.

Γίνεται φανερό ότι η συγκεκριμένη προβληματική εμπλέκει διάφορες και ποικίλες παραμέτρους, οι οποίες σχετίζονται με πολλαπλά επίπεδα οργάνωσης της ελληνικής κοινωνίας των αρχών του 21^{ου} αιώνα: η μονογονεϊκότητα, ως μια «καινούργια» μορφή οικογένειας για τα ελληνικά δεδομένα που αποκλίνει αισθητά από το παραδοσιακό διγονεϊκό μοντέλο οικογενειακής οργάνωσης, προκαλεί διαφόρων ειδών προβληματισμούς. Οι προβληματισμοί αυτοί αφορούν αφενός τις συνθήκες ύπαρξής της και αφετέρου τους τρόπους με τους οποίους ένα ευρύτερο κοινωνικοπολιτικό και ιδεολογικό γίγνεσθαι επιλέγει να τις διαχειριστεί και να τις εντάξει σε λόγους και δράσεις.

καταγράφεται στην κοινωνική συνείδηση ως «επικίνδυνος», ως εκείνος του οποίου τα συλλογικά χαρακτηριστικά συνιστούν «διακινδύνευση» για την κοινωνική συνοχή.

Οφείλουμε, ωστόσο, να σημειώσουμε ότι από τη νέα αυτή προσέγγιση της έννοιας της θυματοποίησης προκύπτουν «δυσχέρειες θεωρητικής και ερευνητικής τεκμηρίωσης» (Β. Αρτινοπούλου, *ό.π.*, σ. 99) οι οποίες σχετίζονται με τη διεύρυνση του αντικειμένου της θυματολογίας.

Σύμφωνα με τους Γ. Πανούση και Χαρ. Δημόπουλο [βλ. Πανούσης, Γ. και Δημόπουλος, Χαρ. (1994), «Θυματολογία και Θυματολόγοι: Θύματα σκοπιμοτήτων;» στο Πανούσης, Γ., Δημόπουλος, Α. και Καρύδης, Β. (επιμ.), *Θυματολογικά Κείμενα*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή]:

μολονότι η θυματοποίηση από το έγκλημα δεν διαφέρει από τη θυματοποίηση εξ άλλης αιτίας ως προς την υποχρέωση της Πολιτείας να αποκαταστήσει τη ζημία και της κοινωνίας να συνδράμει ηθικά το θύμα, αυτό δεν σημαίνει ότι ως *θύμα* ορίζουμε το «διαφέρον» – από την κρατούσα τάξη πραγμάτων ή το μέσο όρο – άτομο.

Ως προς τη συγκεκριμένη διαπραγμάτευση, σχετικά με την ενδεχόμενη θυματοποίηση των μόνων μητέρων-αρχηγών μονογονεϊκών νοικοκυριών, η διερεύνηση, στο πεδίο της δομικής και συλλογικής θυματοποίησης, λαμβάνει υπόψη τις επιστημονικές και ερευνητικές αυτές δυσκολίες.

Οι συνιστώσες που σχετίζονται με την ύπαρξη μονογονεϊκών νοικοκυριών στην Ελλάδα είναι ποικίλες. Στην παρούσα διπλωματική εργασία θα επιμείνουμε σε εκείνες που σχετίζονται με ό,τι θα μπορούσαμε να ορίσουμε ως πραγματολογικές συνθήκες: λεκτικές πρακτικές, κοινωνικοπολιτικές διαδικασίες, κοινωνιολογικές και εγκληματολογικές προεκτάσεις.

Η μονογονεϊκότητα είναι καταρχήν μια κατάσταση: η βιωμένη πραγματικότητα συγκεκριμένης οικογενειακής οργάνωσης, με τις σχέσεις που αυτή συνεπάγεται στο πεδίο της καθημερινής διαβίωσης/συμβίωσης. Ταυτόχρονα όμως αναδεικνύεται και σε θεωρητική έννοια, η ένταξη της οποίας στις συνθήκες μεταβολής της ελληνικής κοινωνίας καθίσταται απαραίτητη.

Έτσι, τόσο ως βιωμένη εμπειρία όσο και ως θεωρητική έννοια, συνδέεται άμεσα με τη συζήτηση γύρω από το ρόλο των δύο φύλων στην οικογένεια και με τον καταμερισμό της φροντίδας προς τα μέλη αυτής, με τη θέση της γυναίκας στην αγορά εργασίας, με πολιτικές αντιμετώπισης πιθανών δυσμενών συνθηκών που αντιμετωπίζουν τα μονογονεϊκά νοικοκυριά, αλλά και με τις επιπτώσεις από τις μεταβολές του Κράτους Πρόνοιας και με ζητήματα κοινωνικής επικινδυνότητας από την οπτική της εγκληματολογικής προσέγγισης –με δεδομένο μάλιστα το γεγονός ότι η επικινδυνότητα αρκετά συχνά συνδέεται με τις σύγχρονες συνθήκες αύξησης του αριθμού των μονογονεϊκών οικογενειών.

Μια πρόσθετη πτυχή της τελευταίας αυτής παραμέτρου ανιχνεύεται και σε μετανάστριες μόνες μητέρες (ανύπαντρες ή όχι) που ζουν στην Ελλάδα, οι οποίες ωστόσο εντάσσονται και σε άλλου είδους λόγους περί κοινωνικού αποκλεισμού.

Με στόχο, λοιπόν, να προσεγγίσουμε την πολυπλοκότητα του ζητήματος της μονογονεϊκότητας σε συνάρτηση με τη διαχείρισή της ως διακυβεύματος στο πλαίσιο της θυματοποίησης και του κοινωνικού αποκλεισμού, επιλέξαμε την ποιοτική

ανάλυση δεδομένων, τα οποία συλλέχθηκαν με βασικό εργαλείο τις συνεντεύξεις βάθους με μόνες μητέρες.

Η ποιοτική συνέντευξη με λίγες, αντιπροσωπευτικές περιπτώσεις μόνων μητέρων θεωρήθηκε η καταλληλότερη μέθοδος προκειμένου να αποδοθούν οι εικόνες που έχουν οι ίδιες οι αρχηγοί των μονογονεϊκών οικογενειών για τη μονογονεϊκότητα αλλά και να ανιχνευθούν οι τρόποι με τους οποίους, μέσα από τις δικές τους αφηγήσεις, διαφαίνεται ή όχι η βίωση της θυματοποίησης και του κοινωνικού αποκλεισμού.

Όπως προκύπτει και από πρόσφατη, σχετική με το αντικείμενο που μας απασχολεί, μελέτη του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών (Ε.Κ.Κ.Ε.)⁴, η επιλογή ποιοτικών μεθόδων προσφέρει στον ερευνητή τη δυνατότητα της βαθύτερης κατανόησης του ερευνώμενου αντικειμένου, αφού μπορεί να ανα/αποκαλύψει όψεις που δεν είχε εντάξει στις υποθέσεις του. Η ανάλυση του λόγου των μόνων μητέρων αναδεικνύεται σε σημαντικό εργαλείο με στόχο τη συλλογή στοιχείων σχετικών με ζητήματα όπως είναι οι τρόποι που οι αρχηγοί των μονογονεϊκών οικογενειών βιώνουν τη μονογονεϊκότητα και οι επιδράσεις της κατάστασης της μονογονεϊκότητας στην αυτοεικόνα τους.

Στο σημείο αυτό είναι αναγκαίο να σημειώσουμε ότι, εκτός από τις αφηγήσεις των υποκειμένων, αρκετές από τις πληροφορίες συλλέγονται από το υλικό που αποτελεί τη θεωρητική βάση (βιβλιογραφία) για τη διερεύνηση της έννοιας που εξετάζουμε όπως επίσης και για την περιγραφή όλων των πιθανών παραμέτρων που συνδέονται με αυτήν και τις πραγματολογικές της συνιστώσες.

⁴ Τσίγκανου, Ι., Τζωρτζοπούλου, Μ. και Ζαραφωνίτου, Χ. (2000), *Φύλο και Κοινωνικά Αποκλεισμένες Ομάδες*, Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα, www.kethi.gr/greek/dissertations/FILO&APOKLISMENES/summary_filo&politiki

Είναι, συνεπώς, απαραίτητο να αποσαφηνιστούν οι έννοιες που εμπλέκονται στην προβληματική της παρούσας εργασίας αλλά και να διατρέξουμε σε όσο το δυνατό μεγαλύτερο εύρος τη σχετική βιβλιογραφία.

Α. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

Οι έννοιες μονογονεϊκότητα, θυματοποίηση και κοινωνικός αποκλεισμός στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία. Αποσαφηνίσεις και αλληλεπιδράσεις

Ι. Η μονογονεϊκότητα

Στην έκθεση της επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων που δημοσιεύτηκε το 1989, η πραγματικότητα της μονογονεϊκής οικογένειας αντιμετωπίζεται με γενικότητες και σκιαγραφείται αδρομερώς, μέσα από ένα γενικόλογό ορισμό:

«Ένας γονέας –χωρίς σύζυγο ή σύντροφο αλλά, ίσως, μαζί με άλλα άτομα (π.χ. τους γονείς του/της)– ζει με ένα τουλάχιστον ανύπαντρο παιδί, εξαρτώμενο από αυτόν»⁵.

Ως όριο της παιδικής ηλικίας ορίζεται το 18ο έτος.

Στη συντομία του ευρύτατου αυτού ορισμού της μονογονεϊκότητας εύκολα μπορούμε να διακρίνουμε τρεις θεμελιώδεις άξονες: οικογενειακή κατάσταση του/της μόνου/ης γονέα, σύνθεση του νοικοκυριού και η έννοια του «εξαρτώμενου» παιδιού.

Και για τις τρεις αυτές συνιστώσες ανακύπτουν ωστόσο ζητήματα κατηγοριοποίησης.

Πέρα από την αδυναμία του ορισμού να συμπεριλάβει όλες τις πιθανές περιπτώσεις μονογονεϊκών νοικοκυριών, εύλογα ανακύπτουν και ερωτήματα σχετικά με την ανομοιογένεια των κριτηρίων, με βάση τα οποία επιχειρείται μια τέτοιου είδους κατηγοριοποίηση.

Ως προς την πρώτη συνιστώσα, στην έκθεση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων αναφέρονται τρεις κατηγορίες μόνων γονέων: χήροι/ες, μόνιμα χωρισμένοι/ες και ανύπαντροι/ες.

⁵ Βλ. Κογκίδου, Δ. (1995), *Μονογονεϊκές Οικογένειες: Πραγματικότητα - Προοπτικές - Κοινωνική Πολιτική*, Νέα Σύνορα - Λιβάνη, Αθήνα, σσ. 23-29.

Πρέπει ωστόσο να σημειώσουμε ότι υπάρχουν περιπτώσεις οικογενειών που δεν μπορούν με βεβαιότητα να υπαχθούν στο συγκεκριμένο ορισμό της μονογονεϊκότητας.

Σύμφωνα με τη Λ. Μ. Μουσούρου⁶, με βάση τις συνθήκες οικογενειακής οργάνωσης, δύο τύποι οικογενειών δεν είναι δυνατό να ενταχθούν στα μονογονεϊκά νοικοκυριά, αλλά ορίζονται είτε ως μορφές οικογενειακής δυσαρμονίας (λ.χ. μακροχρόνιος εγκλεισμός του γονέα σε ίδρυμα, φυλακή, κ.λπ.) είτε απλώς ως οικογενειακά σχήματα, στα οποία κατά σύμβαση ο ένας από τους δύο γονείς απουσιάζει (λ.χ. οικογένειες που ζουν σε περιοχές με ναυτική ή μεταναστευτική παράδοση).

Ως προς τη σύνθεση του νοικοκυριού, τα προβλήματα κατηγοριοποίησης και σαφούς οριοθέτησης των μονογονεϊκών νοικοκυριών στο πλαίσιο του παραπάνω ορισμού προκύπτουν εδώ από την παρουσία και άλλων ατόμων στο νοικοκυριό εκτός από του/της μόνου/ης γονέα. Ειδοποιό στοιχείο για το χαρακτηρισμό μιας οικογένειας ως μονογονεϊκής αποτελεί το γεγονός ότι την αποκλειστική ευθύνη για την ανατροφή του παιδιού φέρει ο/η μόνος/η γονέας. Έτσι, η σύνθεση του νοικοκυριού συνδέεται αφενός με στοιχεία ποσοτικά, όπως είναι ο αριθμός των ατόμων που ζουν με τον/τη μόνου/η γονέα και το/τα παιδί(ά), και αφετέρου με χαρακτηριστικά ποιοτικά, όπως, για παράδειγμα, με την παροχή βοήθειας στη μονογονεϊκή οικογένεια από άλλα άτομα.

Τα διαφοροποιητικά αυτά στοιχεία δεν καθορίζουν μονάχα τη σύνθεση του μονογονεϊκού νοικοκυριού αλλά επίσης την κοινωνικοοικονομική του κατάσταση και τις συνθήκες διαβίωσής του.

Τέλος, στην τρίτη συνιστώσα, σε αυτήν της έννοιας του εξαρτώμενου παιδιού, εκτός από την ηλικία –η οποία προσδιορίζεται ρητά στον ορισμό της παραπάνω έκθεσης– θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν και άλλα στοιχεία, που δεν σχετίζονται

⁶ Ο.π., σ. 24.

αναγκαστικά με το ηλικιακό όριο –το οποίο πάντως διαφοροποιείται από χώρα σε χώρα: το γεγονός λοιπόν ότι πολλά από τα παιδιά που ζουν με τον έναν από τους δύο γονείς τους μπορεί να είναι ενήλικα αλλά να σπουδάζουν, να είναι άνεργα, να έχουν εισόδημα κάτω από κάποιο συγκεκριμένο όριο, συνδέεται άμεσα με την έννοια της εξάρτησης από τον/τη μόνο/η γονέα, με αποτέλεσμα το όριο ηλικίας να μην αποτελεί επαρκές κριτήριο για τον προσδιορισμό της έννοιας «εξαρτώμενο παιδί» στη μονογονεϊκή οικογένεια.

Όλες οι παραπάνω παράμετροι αποκτούν υλική διάσταση και στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία. Σχετίζονται, άμεσα ή εμμέσως, με κοινωνικές και οικονομικές μεταβολές και πιο συγκεκριμένα με τις αλλαγές στο θεσμό του γάμου και την οικογενειακή οργάνωση. Γίνεται ωστόσο φανερό ότι οι μεταβολές αυτές δεν είναι ανεξάρτητες η μία από την άλλη, καθώς αλληλεπιδρούν με όλο το δίκτυο των λόγων και των πρακτικών που εμφανίζονται σε μια δεδομένη κοινωνική πραγματικότητα. Η μονογονεϊκότητα αποτελεί και για την Ελλάδα ένα νέο σχήμα οικογενειακής οργάνωσης και ζωής. Σύμφωνα με πρόσφατη σχετική μελέτη του Ε.Κ.Κ.Ε.⁷, και παρά το γεγονός ότι παλαιότερα η χηρεία αποτελούσε τη βασικότερη και πλέον αποδεκτή μορφή μονογονεϊκού νοικοκυριού, στις σύγχρονες κοινωνίες (και στην Ελλάδα) επικρατέστερη κατηγορία είναι αυτή της διαζευγμένης μητέρας που αναλαμβάνει την επιμέλεια του/των ανήλικου/ων τέκνου/ων της, ενώ μικρότερη σε ποσοστό αλλά με αυξημένη, ωστόσο, δυναμική είναι αυτή της ανύπαντρης μητέρας.

Από τα σχετικά στατιστικά στοιχεία, στην Ελλάδα τα μονομελή νοικοκυριά παρουσιάζουν αυξητικές τάσεις. Από το 1960 μέχρι το 1990 τα μονομελή νοικοκυριά

⁷ Τσίγκανου, Ι., Τζωρτζοπούλου, Μ. και Ζαραφωνίτου, Χ. *ό.π.*, σ. 22.

παρουσίασαν αύξηση της τάξης του 6,1%: από 10,1% σε 16,2% του συνολικού πληθυσμού⁸.

Σύμφωνα επίσης με τα πιο πρόσφατα στοιχεία της Έρευνας Οικογενειακού Προϋπολογισμού, το 1999 το ποσοστό αυτό είχε ανέλθει στο 18% του συνόλου των νοικοκυριών. Παρόλα αυτά, μια σαφέστερη εικόνα της αριθμητικής διάστασης των νοικοκυριών με την παρουσία ενός μόνου γονέα δεν είναι εφικτή, εξαιτίας της ποικιλότητας και διαφορετικότητας των στοιχείων από χώρα σε χώρα αλλά και της χρήσης διαφορετικών ορισμών. Σύμφωνα με στοιχεία από την Ε.Ε., στο «μεσογειακό μοντέλο» δημογραφικών και οικογενειακών δεδομένων τα ποσοστά των μόνων γονέων κυμαίνονται από 5 έως 7% στο σύνολο των οικογενειών. Με βάση, επίσης, πρόσφατα δεδομένα της Eurostat (1996), η αναλογία των μόνων γονέων με ανήλικα παιδιά στο σύνολο των νοικοκυριών με παιδιά (μικρότερο των 25 ετών) στην Ελλάδα αντιστοιχεί στο 7% του συνόλου των οικογενειών⁹.

Εκτός όμως από τους αριθμούς και τις στατιστικές που αναφέρονται στην ποσοτική εικόνα της μονογονεϊκότητας, η ύπαρξη των μονογονεϊκών οικογενειών θα πρέπει να συνδεθεί με τις γενικότερες κοινωνικοοικονομικές και ιδεολογικοπολιτικές συνθήκες της σύγχρονης ελληνικής πραγματικότητας, οι οποίες εντάσσονται στις γενικότερες μεταβολές που παρατηρούνται στις κοινωνίες δυτικού τύπου.

Στο πλαίσιο αυτών των μεταβολών και εξελίξεων, η μονογονεϊκότητα αποτελεί πρόσφορο πεδίο στο οποίο εγγράφονται οι γενικότερες αλλαγές, θεωρητικές-εννοιολογικές και κατ' επέκταση πραγματολογικές-εμπειρικές που διαδραματίζονται στην οικογενειακή οργάνωση και σχετίζονται με τη γενικότερη προβληματική για τα δύο φύλα και τις μετατοπίσεις των παραδοσιακών κοινωνικών ρόλων.

⁸ Όπως αναφέρεται στο Βασιλείου, Μ. (13-1-2002), «Αυξάνονται τα μονομελή νοικοκυριά», εφημερίδα *Το Βήμα*, σ. Β18.

⁹ Όπως αναφέρεται στο Μαρατού-Αλιπράντη, Λ. (χ.χ.), *Διακρατικός οδηγός για τη μονογονεϊκότητα*, (Κ.Ε.Θ.Ι.), Αθήνα.

Σύμφωνα με τη Λ. Μαράτου-Αλιπράντη:

Οι αλλαγές που παρατηρούνται στη μορφή της οικογένειας κατά την τελευταία εικοσαετία με τη μείωση του αριθμού των γάμων, την αύξηση των διαζυγίων και των γεννήσεων εκτός γάμου καθώς και με την επικράτηση νέων σχημάτων οικογενειακής ζωής (δηλ. συμβίωση χωρίς γάμο, μονογονεϊκές οικογένειες, άτομα που ζουν μόνα κ.λπ.) διαμορφώνουν τη νέα κοινωνική δυναμική και αντανακλούν διαφοροποιημένη αντιμετώπιση του θεσμού του γάμου.

Η Λ. Μαράτου-Αλιπράντη συνεχίζει:

Παράλληλα, όμως, η αναθεώρηση του δικαίου και η φιλελευθεροποίηση του διαζυγίου δείχνουν ότι οι υποχρεώσεις του γάμου αποτελούν βραχυπρόθεσμες δεσμεύσεις και όχι πάντα υποχρεώσεις που διαρκούν σ' ολόκληρη τη ζωή¹⁰.

Σύμφωνα επίσης με την πρόσφατη σχετική μελέτη του Ε.Κ.Κ.Ε.¹¹, στις μεταβολές αυτές εντάσσονται και οι μετασχηματισμοί στις κοινωνικές αναπαραστάσεις της οικογένειας, τις σχέσεις των δύο φύλων και τους γονικούς ρόλους.

Όλες οι προαναφερόμενες μεταβολές, σε συνδυασμό με τις υπόλοιπες αλλαγές στο κοινωνικοοικονομικό τοπίο μιας δυτικής κοινωνίας, καθιστούν τη μονογονεϊκότητα όχι απλώς μια νέα μορφή οικογενειακής οργάνωσης αλλά και μια καινούργια αναλυτική κατηγορία, γύρω από την οποία αρθρώνονται συγκεκριμένοι λόγοι, λόγοι που με τη σειρά τους προσδιορίζουν συγκεκριμένες δράσεις και συγκεκριμένους σχεδιασμούς.

Οι αλλαγές στην οικογενειακή οργάνωση που παρατηρούνται στην Ελλάδα –μια χώρα στην οποία το παραδοσιακό διγονεϊκό μοντέλο οικογενειακής οργάνωσης εξακολουθεί να κατέχει την πρωτοκαθεδρία για το πρότυπο της οικογένειας– συνδέονται με λόγους περί δημογραφικού προβλήματος και με πολιτικές για την αντιμετώπισή του, όπως, λ.χ. οικογενειακά επιδόματα, ρυθμίσεις για τις πολύτεκνες οικογένειες και άλλα.

¹⁰ Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (1998), «Οικογενειακή ρήξη, Μονογονεϊκότητα και Κοινωνικός Αποκλεισμός: οι υποχρεώσεις της οικογένειας. Η ελληνική και η ευρωπαϊκή εμπειρία» στο *Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα, Αθήνα, σσ. 547-548.

¹¹ Τσίγκανου, Ι., Γζωρτζοπούλου, Μ. και Ζαραφωνίτου, Χ., *ό.π.*, σ. 22.

Το απόσπασμα που ακολουθεί, από ομιλία του προέδρου της Ένωσης Πολυτέκνων Αθηνών, αν και ακραίο, είναι χαρακτηριστικό:

Η συνεχιζόμενη ερήμωση της υπαίθρου, η διαρκώς αυξανόμενη διαφορά μεταξύ γεννήσεων και θανάτων, η συνεχής μείωση των Ελλήνων μαθητών και η αύξηση των αλλοδαπών καταλήγει στην ανάγκη λήψης γενναίων και αποτελεσματικών μέτρων για την ανακοπή του δημογραφικού κατήφορου.

Υπάρχει όμως και συνέχεια: «Να μην οδηγηθούμε σε μια συλλογική αυτοκτονία και ο τόπος μετατραπεί σ' ένα απέραντο γηροκομείο και νεκροταφείο των Ελλήνων!»¹².

Είναι γεγονός όμως ότι, ανεξάρτητα από τέτοιου είδους κινδυνολογίες, η ένταξη της μονογονεϊκότητας στο πλαίσιο εμφάνισης νέων οικογενειακών προτύπων έχει αρχίσει, τις τελευταίες δεκαετίες, να αποτελεί μία από τις σημαντικές συνιστώσες της οικογενειακής κοινωνικής πολιτικής αλλά και των αντιλήψεων του Κράτους Πρόνοιας απέναντι στους ρόλους των δύο φύλων και τις ευάλωτες κοινωνικές ομάδες.

Η μονογονεϊκή οικογένεια, ως έννοια αλλά και ως αναλυτική κατηγορία, σε μια προσπάθεια αντιμετώπισης ενός ζητήματος που τελικά θεωρείται κοινωνικό πρόβλημα, αρχίζει να εμπλουτίζεται και να συμπεριλαμβάνεται σε ακαδημαϊκές έρευνες, πολιτικούς σχεδιασμούς, προγράμματα κοινωνικής παρέμβασης, ενώ συνδέεται με έμφυλους λόγους περί οικογενειακών προτύπων. Σχετικά με αυτό το τελευταίο, δεν είναι καθόλου τυχαίο το γεγονός ότι η έννοια της μονογονεϊκότητας παραπέμπει, κατά κύριο λόγο, σε μόνες μητέρες: το ποιοτικό αυτό στοιχείο σχετίζεται άμεσα με τους ρόλους των δύο φύλων στην οικογένεια.

Ενδιαφέρουσα θα ήταν, επομένως, και η διερεύνηση της ενδεχόμενης συνύπαρξης ή/και ανατροπής, σε μια μονογονεϊκή οικογένεια με αρχηγό μόνη μητέρα, του παραδοσιακού καταμερισμού των δύο ρόλων στο διγονεϊκό μοντέλο οικογενειακής οργάνωσης –στο οποίο η μητέρα, ανεξάρτητα από το αν εργάζεται ή όχι, επωμίζεται

¹² Θεοτοκάτος, Β. (2002), «Ο δημογραφικός εφιάλτης», εφημερίδα *Ο Σύνδεσμος των Πολυτέκνων*, Νοεμ.- Δεκ., σσ. 41-42.

την κύρια φροντίδα του νοικοκυριού και των τέκνων, ενώ ο πατέρας φέρει την κύρια ευθύνη για την οικονομική επιβίωση του νοικοκυριού.

Οι ρόλοι που επωμίζεται η αρχηγός μιας μονογονεϊκής οικογένειας διαμορφώνουν την ταυτότητά της, ενώ δεν σχετίζονται αποκλειστικά με τις διαπροσωπικές σχέσεις ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας ή τον ευρύτερο κοινωνικό περίγυρο· ανάγονται σε ζήτημα με περισσότερο διευρυμένες διαστάσεις που συνδέεται με το οικονομικό, κοινωνικό, ιδεολογικό και πολιτικό πλαίσιο αναφοράς μιας κοινωνίας. Έτσι, είναι πιθανό ότι αντικατοπτρίζουν τις διάφορες και διαφορετικές εικόνες για τη μονογονεϊκότητα, οι οποίες συνυπάρχουν σε μια συγκεκριμένη κοινωνία.

Ακραίο σχετικό παράδειγμα αποτελεί η μόνη άνεργη μητέρα: ταυτότητα ικανή να προεξοφλεί εικόνες θυματοποίησης, κινητοποιώντας αντίστοιχες πολιτικές διαχείρισης.

Η εικόνα της «παθολογικής», «αποκλίνουσας» (μονογονεϊκής) οικογένειας ενισχύεται και από το γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος του σχετικού ερευνητικού έργου διεθνώς είναι επικεντρωμένο στις αρνητικές, παθολογικές προεκτάσεις του φαινομένου, είτε σε σχέση με τη ζωή των μελών ενός μονογονεϊκού νοικοκυριού είτε σε σχέση με τις ευρύτερες κοινωνικές επιπτώσεις της ύπαρξης της μονογονεϊκότητας ως ενός νέου σχήματος οικογενειακής οργάνωσης¹³. Αρκετές είναι οι έρευνες που αναδεικνύουν ως πρωταρχική την ισχυρή σύνδεση μεταξύ φτώχειας και μονογονεϊκών νοικοκυριών, με εμφανή τα στοιχεία των κοινωνικοοικονομικών δυσκολιών και των αντικοινωνικών χαρακτηριστικών της μητέρας, ενώ επίσης συνδέουν τη μονογονεϊκή οικογένεια με πλημμελή οικογενειακή επίβλεψη, η οποία αντανακλάται στην αντικοινωνική συμπεριφορά των παιδιών. Σε κάποιες άλλες τίθεται το ζήτημα της αυστηρότερης επιτήρησης των παιδιών εντός του μονογονεϊκού

¹³ Βλ. Gongla, P. και Thompson, E., Jr. (1987), «Single-Parent Families» στο Sussman, M. B. και Steinmetz, S. K. (επιμ.) *Handbook of Marriage and the Family*, Plenum Press, New York and London, σσ. 409-410.

περιβάλλοντος, γεγονός που αποδίδεται στην έλλειψη του ενός από τους δύο γονείς αλλά και στην ανωριμότητα του/της μόνου/ης γονέα να εκπληρώσει αποτελεσματικά το διπλό ρόλο που απαιτούν η ανατροφή και κοινωνικοποίηση τους¹⁴.

Ως προς την ελληνική πραγματικότητα, η μονογονεϊκότητα, τόσο ως πεδίο άρθρωσης συγκεκριμένων ιδεολογικών λόγων όσο και ως ευρύτερο κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο μεταβολών σε εμπειρικό επίπεδο, αποτελεί ένα εννοιολογικό ζήτημα και μια εμπειρική κατάσταση η οποία γίνεται αντικείμενο διαχείρισης εντός ιδεολογικών πλαισίων, είτε εμμέσως είτε άμεσα.

Το ερωτηματικό στον τίτλο της παρούσας εργασίας («...Όψεις θυματοποίησης και κοινωνικού αποκλεισμού;») σχετίζεται με την απόπειρα διερεύνησης της ενσωμάτωσης ή όχι των λόγων αυτών, μέσα από την εικόνα που έχουν οι ίδιες οι μόνες μητέρες-αρχηγοί μονογονεϊκών οικογενειών για τη μονογονεϊκότητα.

Το ζήτημα που τίθεται είναι πώς, στο πλαίσιο του λόγου για τη μονογονεϊκότητα και των πολιτικών που ενεργοποιούνται για την αντιμετώπιση του προβλήματος, διαπλέκεται ένα ολόκληρο δίκτυο αντιλήψεων και πρακτικών σχετικών με τα ζητήματα του κοινωνικού αποκλεισμού και της θυματοποίησης.

¹⁴ Βλ. για παράδειγμα: Tsusima, T. και Gecas, V. (2001), «Role Taking and Socialization in Single-Parent Families», *Journal of Family Issues*, τόμος 22, τεύχος 3, σσ. 267-288.

Π. Μονογονεϊκότητα, Θυματοποίηση, Κοινωνικός Αποκλεισμός: η αλληλεπίδραση των εννοιών ως πεδίο διαχείρισης πραγματολογικών καταστάσεων

Οι ιδεολογικές προεκτάσεις της μονογονεϊκότητας δεν αφορούν όμως αποκλειστικά τη διαχείρισή της ως έννοιας-ερευνητικής κατηγορίας ανάλυσης. Εμπεριέχουν επίσης και τη μετατροπή της σε διακύβευμα· με άλλα λόγια, μια συγκεκριμένη κατάσταση αναδεικνύεται στο αντικείμενο εκείνο γύρω από το οποίο η δεδομένη κοινωνία ενεργοποιεί συγκεκριμένους λόγους, οι οποίοι εντάσσονται σε διαφορετικά και ετερογενή πεδία, όπως, στην περίπτωση που μας απασχολεί, στα πεδία της θυματολογικής προσέγγισης και του κοινωνικού αποκλεισμού.

Ωστόσο, εκτός από τις ειδικότερες μεταλλαγές που παρατηρούνται στο ιδεολογικό πεδίο μιας συγκεκριμένης κοινωνίας στο πλαίσιο της ενεργοποίησης τέτοιου είδους λόγων, η μονογονεϊκότητα ως καθημερινή εμπειρία, ως πραγματολογική, δηλαδή, κατάσταση, επιφέρει και συγκεκριμένες μεταβολές σε πεδία περισσότερο εμπειρικά. Η σύνδεση των μονογονεϊκών οικογενειών με συνθήκες κοινωνικού αποκλεισμού και θυματοποίησης οδηγεί στην υιοθέτηση συγκεκριμένων πρακτικών, με στόχο να αντιμετωπιστεί μια κατάσταση, η οποία, τελικά, θεωρείται κοινωνικό πρόβλημα.

Για τη σύγχρονη ελληνική κοινωνία η μονογονεϊκότητα φαίνεται ότι αποτελεί μια κατάσταση αβεβαιότητας πιο συγκεκριμένα αυτό αποτυπώνεται στον τομέα της οικογενειακής πολιτικής και ειδικότερα στις επιμέρους πολιτικές που κάθε φορά επιλέγονται.

Η μονογονεϊκότητα αντιμετωπίζεται μέσα από πολιτικές που την προβληματοποιούν, ως μια κατάσταση για την επίλυση της οποίας ενεργοποιούνται κοινωνικοπολιτικές πρακτικές. Ο σχετικός λόγος που αρθρώνεται, με αφορμή όχι μονάχα την παρουσία αλλά κυρίως την αύξηση των μονογονεϊκών νοικοκυριών στην Ελλάδα, διαθέτει διαφόρων ειδών και διαφορετικές αφετηρίες και αποκτά ποικίλες διαστάσεις·

διαχέεται στο λόγο της πολιτικής, της επιστήμης, της επιστημονικής έρευνας, των δημοσιογράφων, των θεσμικών παραγόντων, αλλά ακόμη και των ίδιων των αρχηγών μονογονεϊκών νοικοκυριών.

Τα παραδείγματα που ακολουθούν είναι αντιπροσωπευτικά:

Αγχωμένες, ανασφαλείς, φτωχές, μόνες και ελάχιστα ενσωματωμένες στον κοινωνικό, πολιτιστικό και πολιτικό περίγυρο, χωρίς κοινωνικά επιδόματα και στήριξη του κράτους πρόνοιας, οι γυναίκες κυριαρχούν ως αρχηγοί των μονογονεϊκών νοικοκυριών στα αστικά κέντρα¹⁵.

Η κατάσταση διαβίωσης σε συνθήκες σχετικής ή απόλυτης φτώχειας και η αδυναμία πραγμάτωσης των κοινωνικών δικαιωμάτων των μονογονεϊκών οικογενειών που τις καθιστούν ομάδα ευπαθή στον κοινωνικό αποκλεισμό σχετίζονται με τη δυσμενέστατη θέση των μόνων μητέρων στην αγορά εργασίας, την περιορισμένη εμβέλεια της κοινωνικής βοήθειας, την έλλειψη διατροφής από τον γονέα που απουσιάζει, την έλλειψη υποστηρικτικού κοινωνικού δικτύου και τα ανεπαρκή συστήματα παιδικής προστασίας¹⁶.

Τι σημαίνει να είσαι ανύπαντρη μητέρα σ' αυτή τη χώρα; Μια κατάσταση ελέω Θεού. Αν έχεις χρήματα, έχει καλώς. Αν είσαι «επώνυμη», δεν σε πειράζει κανένας. Αν είσαι «ανώνυμη», είσαι δακτυλοδεικτούμενη, μπορεί να είσαι και πόρνη, μπορεί να είσαι και γυναίκα-αράχνη που προσπαθεί να «τυλίξει» κάποιον και να τον εξαναγκάσει να την παντρευτεί, μπορεί να είσαι και ηρωίδα, μπορεί να είσαι και σκληροπυρηνική φεμινίστρια που θέλει να κάνει αιλώς παιδί για να μην είναι μόνη της. Το πρόβλημα είναι ότι τελικώς δυσκολεύονται να σε κατηγοριοποιήσουν και αυτό τους δημιουργεί σύγχυση. (Δώρα, ανύπαντρη μητέρα)¹⁷.

Η βιωμένη κατάσταση γίνεται, λοιπόν, λόγος ενώ οι κοινωνικοοικονομικές και πολιτισμικές συνιστώσες διαπλέκονται με ποικίλες ιδεολογικές παραμέτρους, στοιχείο που ενισχύει την υπόθεσή μας ότι η μονογονεϊκότητα συνδέεται άμεσα με τις έννοιες *θυματοποίηση* και *κοινωνικός αποκλεισμός*. Οι εικόνες της μονογονεϊκότητας συσχετίζονται λοιπόν με τις διάφορες όψεις της θυματοποίησης και του κοινωνικού αποκλεισμού που κάθε φορά κυριαρχούν στη συγκεκριμένη κοινωνία: οι έννοιες διαπλέκονται και στο πεδίο του λόγου.

¹⁵ Από άρθρο της Πίνη, Μ. (4-4-2001), «Νέες μητέρες, μόνες, φτωχές και αβοήθητες...», εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*, σσ. 48-49.

¹⁶ Τσίγκανου, Ι., Τζωρτζοπούλου, Μ. και Ζαχαφανίτου, Χ., *ό.π.*, σ. 23.

¹⁷ Παπαδημητρίου, Λ., *ό.π.*, σσ. 172-174.

Η απόπειρά μας θα διερευνήσει εάν και κατά πόσο η διαπλοκή αυτή αποτελεί κομμάτι της βιωμένης πραγματικότητας των μονογονεϊκών νοικοκυριών, όπως αυτή αντανακλάται μέσα από τις αφηγήσεις ζωής των μόνων μητέρων.

Τι σημαίνει, όμως, ότι η μονογονεϊκότητα συνδέεται με το λόγο περί κοινωνικού αποκλεισμού; Σε κυβερνητικά και μη προγράμματα με στόχο την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού οι μονογονεϊκές οικογένειες εντάσσονται στην κατηγορία των ευάλωτων κοινωνικών ομάδων που έχουν ανάγκη από οποιασδήποτε μορφής στήριξη. Γίνεται φανερό ότι η στάση αυτή ενέχει τα σπέρματα ενός αξιωματικού ορισμού που ταυτίζει τη μονογονεϊκότητα με πρόβλημα.

Σύμφωνα με τη Γ. Πετράκη, ο *κοινωνικός αποκλεισμός* είναι η έννοια-ομπρέλα, κάτω από την οποία η κοινωνικοοικονομική ή πολιτισμική κατάσταση μιας συγκεκριμένης ομάδας ανθρώπων χαρακτηρίζεται ως πρόβλημα, ως κάτι που δημιουργεί αβεβαιότητες στην κοινωνία. Η αντίληψη αυτή τοποθετεί την ομάδα των μονογονεϊκών οικογενειών σε λογικές διαχείρισης από κοινωνικές πολιτικές, που φαίνεται να αντιμετωπίζουν την κατάσταση της μονογονεϊκότητας όχι ως συνέπεια των μεταβολών των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτισμικών συνθηκών που σημειώνονται σε μια δεδομένη κοινωνία, αλλά ως πρόβλημα που αντιμετωπίζει μια μεμονωμένη κοινωνική ομάδα, η οποία φαίνεται να αποκλίνει από τα καθιερωμένα και αποδεκτά πολιτισμικά πρότυπα οικογενειακής οργάνωσης.

Η μονογονεϊκότητα αξιολογείται έτσι ως «έξοδος» από τα παραδοσιακά αυτά σχήματα: μετατρέπεται σε προβληματικότητα, σε μη κανονικότητα, με αποτέλεσμα να χρειάζεται να υπαχθεί σε κατηγοριοποιήσεις και να ενταχθεί σε προγράμματα εξειδικευμένης διαχείρισης, μέσα από την παροχή ειδικών μέτρων¹⁸.

¹⁸ Πετράκη, Γ. (1998), «Κοινωνικός Αποκλεισμός: Παλαιές και Νέες “Αναγνώσεις” του κοινωνικού προβλήματος» στο *Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα, Αθήνα, σσ. 19-24.

Στο πλαίσιο μιας τέτοιας λογικής σύνδεσης της μονογονεϊκότητας με την έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού η Γ. Πετράκη σημειώνει επίσης τα ακόλουθα:

Οι μονογονεϊκές οικογένειες είναι ομάδα στόχου και στο πρόγραμμα κοινωνικού αποκλεισμού που εξήγγειλε το Υπουργείο Εργασίας στα καθ' ημάς. Η μονογονεϊκή οικογένεια, δηλαδή, μια σημαντικότερη σε επιρροή μορφή συγκατοίκησης στις ώριμες βιομηχανικές χώρες, ορίζεται ως προβληματική, ως πηγή κοινωνικού αποκλεισμού, ως μονογονεϊκή, όχι διότι πρόκειται για άνεργα, φτωχά ή υποαπασχολούμενα νοικοκυριά των οποίων τα εισοδήματα είναι κάτω από τα όρια της φτώχειας, αλλά διότι είναι έξω από την αποδεκτή νόρμα της οικογένειας¹⁹.

Αναλύοντας το παραπάνω απόσπασμα της Γ. Πετράκη διαπιστώνουμε ότι ο κυρίαρχος λόγος συνδέει τις μονογονεϊκές οικογένειες με την εικόνα φτωχών, άνεργων, υποβαθμισμένων νοικοκυριών που στερούνται οικονομικού ή μορφωτικού κεφαλαίου, αποφεύγοντας να τις αντιμετωπίσει ως εναλλακτικά –αλλά εξίσου δυναμικά– μοντέλα οικογενειακής οργάνωσης.

Στο σημείο αυτό αναδεικνύεται το ζήτημα της κατασκευής της ταυτότητας, τόσο της μονογονεϊκής οικογένειας ως κοινωνικής ομάδας όσο και των αρχηγών των μονογονεϊκών νοικοκυριών.

Σύμφωνα με τις απόψεις της Χρ. Κωνσταντοπούλου, η ταυτότητα της μόνης μητέρας σχετίζεται άμεσα με τον επαναπροσδιορισμό των κοινωνικών, πολιτισμικών και οικογενειακών δομών²⁰. Εντάσσοντας αυτού του είδους τον επαναπροσδιορισμό στον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού, η ταυτότητα που αποδίδεται στη μονογονεϊκότητα σχετίζεται με μια διαρκή δυναμική διαπραγμάτευση ανάμεσα στο «μέσα» και το «έξω»²¹. Προκύπτει, κατά συνέπεια, το ζήτημα εάν, λ.χ., η εσωτερικευμένη ταυτότητα της μόνης μητέρας εμφανίζεται ως

¹⁹ Ο.π., σ. 23.

²⁰ Κωνσταντοπούλου, Χρ. (2000), «Εισαγωγή: Αναφορά στην Έννοια και στις Όψεις των Σύγχρονων Αποκλεισμών» στο Κωνσταντοπούλου, Χρ., Μαραντού-Αλιπράντη, Λ., Γερμανός, Δ. και Οικονόμου, Θ. (επιμ.), *«Εμείς» και οι «άλλοι»: αναφορά στις τάξεις και τα σύμβολα*, Ε.Κ.Κ.Ε./Τυπωθήτω, Αθήνα, σσ. 11-30.

²¹ Ναυρίδης, Κ. (1997), *Ταυτότητες*, Καστανιώτης, Αθήνα, όπως αναφέρεται στο Κωνσταντοπούλου, Χρ., ό.π., σ. 16.

αποτέλεσμα του λόγου περί κοινωνικού αποκλεισμού και της διαχείρισης των ζητημάτων της μονογονεϊκότητας μέσα από αυτή την έννοια-εργαλείο.

Με δεδομένο ότι η διαφορετικότητα της μονογονεϊκότητας εδράζεται στο γεγονός ότι παρουσιάζεται ως πρόβλημα στο πλαίσιο του κοινωνικού αποκλεισμού, η διαδικασία κατασκευής της ταυτότητας της μόνης μητέρας εντάσσεται σε δομικά-ιδεολογικά σχήματα ανάλυσης αφενός και διαχείρισης αφετέρου, όπως, λ.χ., σε επίσημες στατιστικές ή σχετικά κοινωνικά προγράμματα.

Η ταυτότητα της μονογονεϊκής οικογένειας ορίζεται, δηλαδή, μέσα από τη διαφορετικότητά της: η διαχείριση της έννοιας της διαφοράς –ως απόκλισης από τα αποδεκτά οικογενειακά πρότυπα– καθορίζεται με όρους πολιτισμού. Η ταυτότητα της μόνης μητέρας προσδιορίζεται από το γεγονός ότι ο ρόλος της, αλλά και η ίδια της η καθημερινότητα, αποκλίνει σημαντικά από ό,τι η ελληνική κοινωνία θεωρεί «κανονικό». Μέσα από την κατασκευή της διαφορετικότητάς της, η μονογονεϊκότητα γίνεται αντικείμενο διαχείρισης. Μέρος αυτής της κατασκευής αποτελεί και η ένταξή της στο λόγο περί θυματοποίησης.

Σύμφωνα με τη Β. Αρτινοπούλου²², κοινή βάση θυματοποίησης στις κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες αποτελεί το *έλλειμμα στην ποιότητα ζωής*. Η *θυματοποίηση* στην περίπτωση αυτή είναι *πρωτογενής και δομική*: προκύπτει από την ίδια την κοινωνική, οικονομική, πολιτική και πολιτισμική οργάνωση της κοινωνίας, ενώ το έλλειμμα στην ποιότητα ζωής αφορά την παρεμπόδιση, τη δυσχέρεια ή ακόμη και την παντελή έλλειψη πρόσβασης στα αγαθά μιας κοινωνίας. Η δομική θυματοποίηση είναι αποτέλεσμα συγκεκριμένων κοινωνικών, οικονομικών και πολιτισμικών δομών των σύγχρονων κοινωνιών. Οι συνθήκες κοινωνικού αποκλεισμού –και ο ίδιος ο λόγος περί αυτού– οδηγούν σε λεκτικές, και όχι μόνο, πρακτικές που αποδίδουν,

²² Αρτινοπούλου, Β., *ό.π.*, σ. 100.

τελικά, χαρακτηριστικά θυματοποίησης: η ένταξη των μονογονεϊκών οικογενειών σε κοινωνικά προγράμματα καταπολέμησης της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού κινδυνεύει να αποδώσει στα μέλη του μονογονεϊκού νοικοκυριού την ιδιότητα του θύματος, αν δεν το κάνει κιόλας. Οι κοινωνικοοικονομικές και πολιτισμικές παράμετροι που οδηγούν στη σύνδεση της μονογονεϊκότητας με μορφές κοινωνικού αποκλεισμού συμβάλλουν στη δημιουργία θυμάτων.

Η μονογονεϊκότητα ανάγεται έτσι σε «επικίνδυνη» κοινωνική συμπεριφορά, αφού στις συγκεκριμένες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες εντός των οποίων εμφανίζεται μπορεί να εμπεριέχει τη διάσταση της αβεβαιότητας και του ρίσκου. Ως μοντέλο οικογενειακής οργάνωσης που αποκλίνει από τα αποδεκτά, συνιστά σχεδόν αυτόματα πεδίο πιθανής ανάπτυξης συμπεριφορών και πρακτικών που για την κοινωνία θεωρούνται μορφές «κινδύνου». Η κοινωνική επικινδυνότητα²³ της μονογονεϊκότητας μπορεί να αναφέρεται τόσο στο μικροεπίπεδο, αυτό δηλαδή των συνθηκών διαβίωσης στο μονογονεϊκό νοικοκυριό, όσο και στο μακροεπίπεδο, σε αυτό της ένταξης των μονογονεϊκών οικογενειών στις κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες.

Το κράτος, υπεύθυνο για το σχεδιασμό και την εφαρμογή πολιτικών με στόχο την αντιμετώπιση τέτοιων πτυχών κοινωνικής επικινδυνότητας, αλλά και ο ευρύτερος θεσμικός χώρος, ως σύνολο πεδίων ενεργοποίησης σχετικών λόγων και πρακτικών, αναπτύσσουν συγκεκριμένους τρόπους διαχείρισης του κοινωνικού ρίσκου που συνιστά η ύπαρξη μονογονεϊκών νοικοκυριών. Σύμφωνα με την προσέγγιση του U.

²³ Νικολόπουλος, Γ. Π. (17-Ι-2001), «Η σημασία της έννοιας της κοινωνικής επικινδυνότητας στο συσχετισμό εγκληματικότητας και κοινωνικού αποκλεισμού», σημειώσεις στο μάθημα Κοινωνικός αποκλεισμός και μειονότητες: η εγκληματολογική θεωρία, Α' εξ. 2000-2001.

Για περισσότερα σχετικά με την έννοια κοινωνική επικινδυνότητα σε σχέση με τον κοινωνικό αποκλεισμό, βλ. Νικολόπουλος, Γ. Π. (2002), *Κράτος, Ποινική Εξουσία και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση, μια εγκληματολογική προσέγγιση*, Κριτική, Αθήνα, σσ. 45-57.

Beck για το ρίσκο στην κοινωνία της διακινδύνευσης²⁴, μπορούμε να διερευνήσουμε τον τρόπο με τον οποίο η μονογονεϊκότητα αποτελεί, για τη σύγχρονη ελληνική κοινωνία, ένα πρόβλημα που συνδέεται με μελλοντική αβεβαιότητα.

Οι μονογονεϊκές οικογένειες, ενταγμένες στο λόγο περί κοινωνικού αποκλεισμού, γίνονται λοιπόν μια κοινωνική ομάδα της οποίας τα κοινωνικά προβλήματα εξειδικεύονται. Η μονογονεϊκότητα γίνεται ένα εξατομικευμένο κοινωνικό υποκείμενο που συγκεντρώνει ένα πλήθος από σύνθετα και συσχετιζόμενα κοινωνικά προβλήματα, των οποίων η αντιμετώπιση, σύμφωνα πάντοτε με τον Beck, δεν επαφίεται σ' ένα εξωσυστημικό ηθικό ή πολιτικό περιβάλλον, αλλά συνδέεται με το πρότυπο της «διαβουλευτικής διαμεσολάβησης»²⁵. Η φτώχεια, η ανεργία, ο ρατσισμός, ο αποκλεισμός που είναι πιθανό να βιώνει μια μόνη μητέρα-αρχηγός ενός μονογονεϊκού νοικοκυριού εντάσσονται σε μια «ομπρέλα» από χαρακτηριστικά που συνδέονται με μια συγκεκριμένη «κοινωνικά ευάλωτη ομάδα», προσφέροντας έτσι ένα πρόσφορο πεδίο ανάπτυξης δημόσιου διαλόγου στον οποίο συμμετέχουν διάφοροι και ποικίλοι κοινωνικοί φορείς.

Οι λόγοι και οι πρακτικές που αναπτύσσουν οι κοινωνικοί αυτοί φορείς (οργανώσεις, σωματεία, ιδρύματα, προγράμματα, νομοθετήματα, κρατικοί/δημόσιοι οργανισμοί κ.λπ.) εμπλέκονται σ' ένα πολυσύνθετο δίκτυο διαπραγμάτευσης γύρω από τη μονογονεϊκότητα και το είδος της «απειλής» που μπορεί να συνιστά για την κοινωνία. Μέρος αυτού του διαλόγου αποτελεί και η παρουσία μη-ειδικών. Προκειμένου, λοιπόν, σύμφωνα με τον Beck, το ρίσκο να εμφανιστεί στη δημόσια ατζέντα ως πρόβλημα (issue), προϋπόθεση αποτελεί το σώμα των μη-ειδικών «να μπολιαστεί» εξαρχής από την υποψία των ρίσκων και να πειστεί για την επικινδυνότητά τους²⁶.

²⁴ Βλ. Λουλούδης, Α., Γεωργιάδου, Β. και Σταυρακάκης, Γ. (1999), *Φύση, Κοινωνία, Επιστήμη στην εποχή των τρελών αγελάδων: Διακινδύνευση και Αβεβαιότητα*, Νεφέλη, Αθήνα, σσ. 95-110.

²⁵ Ο.π., σ. 102.

²⁶ Ο.π., σσ. 109-110.

Προϋπόθεση επιτυχίας αποτελεί, δηλαδή, η άρση των όποιων αμφιβολιών, δισταγμών ή αμφισημιών σχετικά με το γεγονός, λ.χ., ότι η μονογονεϊκότητα αποτελεί πράγματι πρόβλημα για την κοινωνία, ενέχει μελλοντικό ρίσκο και επιτάσσει δράσεις επίλυσης. Η διαπλοκή των εννοιών της μονογονεϊκότητας, της θυματοποίησης και του κοινωνικού αποκλεισμού στο επίπεδο της εννοιολογικής διαχείρισής τους βρίσκει πεδίο εφαρμογής στο σχεδιασμό για την αντιμετώπιση της μονογονεϊκότητας ως πραγματολογικής κατάστασης και βιωμένης εμπειρίας: λόγοι και πρακτικές εξειδικεύονται, με στόχο να συμπεριλάβουν κάθε είδους ιδιαιτερότητα που μπορεί να διαθέτει η μονογονεϊκότητα ως πρόβλημα, ώστε να καταστήσουν εφικτή μια πολυσύνθετη διαδικασία διάχυσης της έννοιας της μονογονεϊκότητας σε διάφορα πεδία του κοινωνικοοικονομικού και ιδεολογικοπολιτικού γίγνεσθαι της ελληνικής κοινωνίας.

III. Διαστάσεις και προεκτάσεις της μονογονεϊκότητας στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η μονογονεϊκότητα ως πραγματολογική κατάσταση συνδέεται με λόγους οι οποίοι αναπτύσσονται σε διαφορετικά πεδία.

Οι κοινωνικοοικονομικές συνθήκες της μονογονεϊκότητας μπορούν να διερευνηθούν στο πεδίο των πραγματολογικών τους διαστάσεων και να συσχετιστούν με την ισχύ των λόγων και των πρακτικών που ενεργοποιούνται, με στόχο τη διαχείριση των διαστάσεων αυτών σε συγκεκριμένα, κάθε φορά, ιστορικά και κοινωνικά δεδομένα.

Στο πλαίσιο αυτό, η μονογονεϊκότητα, τόσο ως λόγος όσο και ως βίωμα, εμφανίζεται σε ποικίλες λεκτικές πρακτικές, που εκπορεύονται από τα ζητήματα της φτώχειας και του αποκλεισμού από την αγορά εργασίας και φτάνουν μέχρι τον τρόπο με τον οποίο πραγματοποιούνται και βιώνονται οι διαπροσωπικές σχέσεις στα ίδια τα μονογονεϊκά νοικοκυριά.

Στη συνέχεια θα επιχειρήσουμε μια περισσότερο λεπτομερειακή κριτική περιγραφή των ειδικότερων πεδίων στα οποία η μονογονεϊκότητα εγγράφεται και εξειδικεύεται ως πρόβλημα. Πρέπει ωστόσο να διευκρινίσουμε ότι τα πεδία αυτά δεν αποτελούν, στην παρούσα εργασία, απολύτως οριοθετημένους χώρους θεωρητικής διαπραγμάτευσης, αλλά υπόκεινται σε συνεχείς αναθεωρήσεις μέσα από τη διερεύνηση των παραμέτρων που συμβάλλουν στην ενεργοποίηση και την ισχύ των συγκεκριμένων λόγων.

III. i. Μονογονεϊκότητα και συμβατική οικογένεια

Η οικογένεια, ως τρόπος οργάνωσης της ανθρώπινης ζωής αλλά και ως θεσμός, έχει λάβει σε όλες τις εποχές πολλές μορφές· παιδιά εκτός γάμου ή ελεύθερες συμβιώσεις υπήρχαν πάντοτε. Σύμφωνα με τη Δ. Κογκίδου

Τα σχήματα αυτά ήταν περισσότερο ανεκτά και αναμενόμενα σε ορισμένες κοινωνικές τάξεις για παράδειγμα, οι μονογονεϊκές οικογένειες με ανύπαντρες μητέρες ήταν χαρακτηριστικό των εργατικών τάξεων μετά το 18ο αιώνα²⁷.

Μετά τη δεκαετία του '60 οι τρόποι οργάνωσης της παραδοσιακής οικογένειας στις δυτικές κοινωνίες διαφοροποιούνται, εξαιτίας των αλλαγών που παρατηρούνται αφενός στο επίπεδο των συλλογικών αναπαραστάσεων και αφετέρου στη συμπεριφορά στον τομέα της σεξουαλικότητας και της οικογένειας. Η προαναφερόμενη ερευνήτρια παρατηρεί ότι

Κατά τη δεκαετία του '80 στην Ευρώπη, υποστηρίζουν οι Segalen και Zonabend, αυτά τα μοντέλα μέσα στην ποικιλότητά τους έγιναν πιο αποδεκτά. Οι εκτροπές του κανόνα έγιναν πια φυσιολογικές καταστάσεις, αποδεκτές από την κοινωνία, σε αντίθεση με την αστική ιδεολογία του 19^{ου} αιώνα, που επικράτησε μέχρι τη δεκαετία του '60 και θεωρούσε τη νόμιμη υφιστάμενη πυρηνική οικογένεια ως το μοναδικό κανόνα²⁸.

Εντούτοις,

Οι μονογονεϊκές οικογένειες δεν είναι νέο φαινόμενο. Το ενδιαφέρον, όμως, για τη θέση, τις ανάγκες και τα προβλήματα των μονογονεϊκών οικογενειών στη σύγχρονη κοινωνία και οι προσπάθειες για θετική παρέμβαση άρχισαν να εκδηλώνονται έντονα μόλις κατά την τελευταία δεκαετία²⁹.

Σε μια προσπάθεια περιγραφής και διερεύνησης των διαδικασιών κοινωνικού και οικονομικού εκσυγχρονισμού, η Α. Μ. Μουσούρου καταλήγει στην άποψη ότι αυτές συνδέονται άμεσα με τους κοινωνικο-δημογραφικούς παράγοντες, οι οποίοι, με τη σειρά τους, διαφοροποιούν σημαντικά την πραγματικότητα της σύγχρονης συμβατικής οικογένειας. Οι αλληλοσυσχετίσεις αυτές και η σύνδεση των γενικότερων κοινωνικοοικονομικών μετασχηματισμών με τις αλλαγές στη μορφή και

²⁷ Κογκίδου, Δ. (1995), *ό.π.*, σσ. 94-95.

²⁸ *Ο.π.*, σ. 265.

²⁹ *Ο.π.*, σ. 53.

τη δομή της οικογένειας, οδηγούν τη Λ. Μ. Μουσούρου να μιλά για «ρευσιτότητα» στη δομή της σύγχρονης συμβατικής οικογένειας.

Η ρευσιτότητα αυτή οφείλεται στην ταχύτατη αλλαγή των συνθηκών αλλά και στη δυνατότητα του σύγχρονου ανθρώπου να επιλέξει το σχήμα οργάνωσης του ιδιωτικού του βίου που ανταποκρίνεται καλύτερα στις συνθήκες ή και στις προσδοκίες του³⁰.

Η οικογένεια, ως κοινωνικός θεσμός, μετεξελίσσεται τόσο ως προς το δημόσιο χαρακτήρα της όσο και ως προς τον ιδιωτικό. Ο δημόσιος χαρακτήρας της οικογένειας αφορά τη συμμετοχή της στην παραγωγική διαδικασία και την οικονομία, ενώ ο ιδιωτικός την οργάνωση του ιδιωτικού βίου και τις οικογενειακές σχέσεις. Κάθε είδους διαφοροποιήσεις και μεταβολές σχετίζονται, συνεπώς, με την αναδιοργάνωση του δημόσιου χαρακτήρα της οικογένειας, γεγονός που, αναπόφευκτα επιδρά στο επίπεδο του ιδιωτικού. Οι κοινωνικοοικονομικοί μετασχηματισμοί αναπροσαρμόζουν το δημόσιο ρόλο της οικογένειας ως θεσμού, και κατ' επέκταση την εσωτερική της δομή και τις μορφές που μπορεί να παρουσιάζει³¹. Προς την ίδια κατεύθυνση κινείται και η προσέγγιση της Κ. Πρεσβέλου, σύμφωνα με την οποία, η οικογένεια, ως κοινωνικός θεσμός, έχει υποστεί ριζικές αλλαγές. Οι ριζικές αυτές αλλαγές έχουν ως αποτέλεσμα μια διαφοροποιημένη και πολυσύνθετη εικόνα της οικογένειας, τόσο ως προς τις μορφές που μπορεί να λάβει όσο και ως προς τη δομή και τους οικογενειακούς ρόλους:

Η οικογένεια διαμορφώνεται πλέον σαν μια πολυσύνθετη πραγματικότητα, διαφοροποιημένη αναφορικά με τις μορφές που παίρνει στην πορεία της, και με πολυσύλλεκτικό παρελθόν αλλά και σχετικά αβέβαιο μέλλον για το κάθε άτομο που την απαρτίζει³².

Πράγματι, μεταβολές στο θεσμό της οικογένειας παρατηρούνται και στην ελληνική κοινωνία. Οι μεταβολές αυτές συνδέονται με διάφορους παράγοντες: αύξηση των

³⁰ Μουσούρου, Λ. Μ. (1998), *Κοινωνιολογία της Σύγχρονης Οικογένειας*, Gutenberg, Αθήνα, σ. 76.

³¹ Ο.π., σσ. 15-16.

³² Πρεσβέλου, Κ. (2003), «Μετανεωτερική κοινωνία και οικογενειακά «μορφώματα» στο Ρήγα, Α. Β. και συνεργάτες (επιμ.), *Το κομμάτι της Πανδόρας: Οικογένεια και η διαπολιτισμική της ταυτότητα σήμερα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. 17.

διαζυγίων, μείωση των γεννήσεων, ανεργία και επαγγελματική ανασφάλεια³³, μετατροπή της οικογένειας από δίκτυο παραγωγής σε δίκτυο κατανάλωσης³⁴, αύξηση της ηλικίας γαμηλιότητας, τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες³⁵, κ.ά.

Σύμφωνα με πρόσφατα στοιχεία του Ε.Κ.Κ.Ε.,

[...] όσον αφορά στο μέγεθος των νοικοκυριών, παρατηρείται για το σύνολο της χώρας αύξηση των νοικοκυριών που αποτελούνται από 1 έως 3 μέλη και μείωση αντίστοιχα των αποτελούμενων από 4, 5, 6 και πλέον μέλη. Στη μείωση του μεγέθους των νοικοκυριών συνετέλεσε η μείωση των γεννήσεων καθώς και οι αλλαγές στις συνθήκες των ατόμων, κυρίως των κατοίκων των μεγάλων αστικών κέντρων³⁶.

Η Α. Μ. Μουσούρου σημειώνει ωστόσο ότι, παρά τη ρευστότητα της συμβατικής οικογένειας,

Στην πραγματικότητα υπάρχει ένα οικογενειακό σχήμα που συμπίπτει μ' εκείνο στο οποίο αναφέρεται ο κοινωνικός θεσμός της οικογένειας: η οικογένεια που αποτελείται από δύο ετερόφυλους ενήλικες και τα παιδιά τους, μια οικογένεια που θεμελιώνεται στο γάμο. Αυτή είναι η οικογένεια που προωθείται και προστατεύεται από την πολιτεία. Αυτή είναι η οικογένεια που υπονοείται στα μέτρα κοινωνικής πολιτικής υπό την ευρύτατη έννοια του όρου (πρόνοια, υγεία, στέγαση, δημογραφική πολιτική, φορολογική πολιτική, κ.λπ.)³⁷.

Παρόμοια, η Κ. Πρεσβέλου σημειώνει ότι

Η ελληνική κοινωνία φαίνεται να διαθέτει μηχανισμούς που αντιστέκονται στη «μιμητική» υιοθέτηση συμπεριφορών οι οποίες σχετίζονται με πρωτόγονα πρότυπα οικογενειακής δομής και λειτουργίας και με εμφανή δείγματα αστάθειας και πειραματισμού. Αυτή η αντίσταση στα ευρωπαϊκά πρότυπα αποδίδεται στις ελληνικές παραδόσεις και στην κεντρική θέση που κατέχει η οικογένεια στην ελληνική κοινωνία³⁸.

Ένας από τους μηχανισμούς που διαθέτει η ελληνική κοινωνία για την εδραίωση του παραδοσιακού διγονεϊκού οικογενειακού μοντέλου είναι ο τρόπος που τα παιδιά κοινωνικοποιούνται μέσα από την ενσωμάτωση των οικογενειακών ρόλων. Σύμφωνα

³³ Βλ. σχετικό άρθρο: Καρλατήρα, Π. (17-02-2002), «Η Μεσόγειος πάσχει από παιδιά», εφημερίδα *Το Βήμα της Κυριακής*, στο οποίο διατυπώνεται η άποψη ότι η ανεργία και η οικονομική ανασφάλεια αποτελούν αποτρεπτικούς παράγοντες για τη δημιουργία οικογένειας.

³⁴ Βλ. Πελαγίδης, Θ. (5-5-2002), «Νέα γυναίκα μόνη, ψάχνει και ξοδεύει», εφημερίδα *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, σύμφωνα με το οποίο η μετατροπή της οικογένειας από δίκτυο παραγωγής σε δίκτυο κατανάλωσης εννοεί την επιλογή του εργένικου βίου.

³⁵ Βλ. Δρεττάκης, Μ. (21-3-2002), «Η αναβολή γάμων παγώνει το δημογραφικό πρόβλημα», εφημερίδα *Η Καθημερινή της Κυριακής*, σ. 18.

³⁶ Βλ. Ναούμη, Μ. και Παπαπέτρου, Γ. (2002), «Ηλικιακή σύνθεση πληθυσμού και διάρθρωση νοικοκυριών» στο Μουρίκη, Α., Ναούμη, Μ. και Παπαπέτρου Γ. (επιμ.), *Το Κοινωνικό Πορτραίτο της Ελλάδας*, ΕΚΚΕ (Ινστιτούτο Κοινωνικής Πολιτικής), Αθήνα, σ. 39.

³⁷ Μουσούρου, Α. Μ. (1993), «Κοινωνικο-δημογραφικές μεταβολές και σύγχρονα οικογενειακά σχήματα» στο *Διαστάσεις της Κοινωνικής Πολιτικής Σήμερα*, Ίδρυμα Σ. Καραγιώργα, Αθήνα, σ. 693.

³⁸ Πρεσβέλου, Κ., *ό.π.*, σ. 23.

πάντα με τη Λ. Μ. Μουσούρου, αν και το παραδοσιακό σχήμα της οικογένειας-θεσμού για την ελληνική κοινωνία έχει αρχίσει να εκσυγχρονίζεται και στο επίπεδο της δομής, το πλέγμα των παραδοσιακών ρόλων που αναλαμβάνουν τα φύλα μέσα στην οικογένεια αποδεικνύεται σε αρκετά σημεία ισχυρό:

Θα λέγαμε ότι η κοινωνικοποίηση του αγοριού εξακολουθεί να είναι πολύ κοντά στο παραδοσιακό πρότυπο του «αρχηγού» και «προμηθευτή» [...], ενώ η κοινωνικοποίηση του κοριτσιού έχει αρχίσει από μακρού να απομακρύνεται από το (αποκλειστικό) πρότυπο της «νοικοκυράς»³⁹.

Ωστόσο, και παρά το γεγονός ότι οι ρόλοι των συζύγων εκσυγχρονίζονται, ο βαθμός σύμπτωσης του εκσυγχρονισμού των ρόλων αυτών δεν είναι ίδιος⁴⁰: στην ελληνική κοινωνία οι οικογενειακοί ρόλοι των δύο φύλων εξακολουθούν να διατηρούν δυναμικά στοιχεία από την παραδοσιακότητά τους.

Σε παρόμοια συμπεράσματα καταλήγει και σχετική έρευνα του ηλεκτρονικού περιοδικού *Το εικονικό σχολείο (Virtual School)*, με κύριο αντικείμενο τη διερεύνηση των αναπαραστάσεων των παιδιών για τους ρόλους των δύο φύλων μέσα στην οικογένεια. Σύμφωνα με την έρευνα αυτή, φαίνεται να υπάρχει σαφής διαχωρισμός σε ανδρικές και γυναικείες δραστηριότητες στο πλαίσιο της οικογένειας. Κυρίαρχος ρόλος του άνδρα αναδεικνύεται αυτός του τροφοδότη της οικογένειας. Η γυναίκα αναλαμβάνει τη φροντίδα της οικογένειας, ρόλος που της αποδίδεται με βάση τον καταμερισμό εργασίας σε συνδυασμό με την εισοδό της στην παραγωγή. Τέλος, τα αγόρια αποδίδουν περισσότερα στερεότυπα χαρακτηριστικά και στα δύο φύλα, ενώ τα κορίτσια τονίζουν το στοιχείο του «εν δυνάμει» στη συμμετοχή των δραστηριοτήτων και για τα δύο φύλα⁴¹. Από σχετική έρευνα του Χαροκοπείου Πανεπιστημίου, προκύπτει επίσης ότι ο ρόλος του πατέρα στην ελληνική οικογένεια

³⁹ Μουσούρου, Λ. Μ. (1993), *ό.π.*, σ. 695.

⁴⁰ *Ο.π.*, σσ. 695-696.

⁴¹ Κατσανούλη, Ι. και Ταχτσόγλου, Μ. (1998), «Οι ρόλοι των δύο φύλων στο πλαίσιο της οικογένειας: Αναπαραστάσεις παιδιών του Δημοτικού Σχολείου», *Virtual School, The sciences of Education Online*, τόμος 1, τεύχος 2, www.auth.gr/virtualschool/1.2/TheoryResearch/Katsanouli-Tachtsoglou.html

παραμένει παραδοσιακός, στις αγροτικές, κυρίως, περιοχές. Διαπιστώνεται, δηλαδή, ότι η πατρότητα, για όσους διαβιούν σε αγροτικές περιοχές, αποτελεί κυρίαρχο μέσο επιβεβαίωσης του ρόλου τους ως αρχηγών της οικογένειας. Σχετικά με την έρευνα αυτή, η Α. Μαράτου-Αλιπράντη παρατηρεί:

Στις αγροτικές περιοχές, η διαφορετική συγκρότηση των πολιτισμικών προτύπων και η κοινωνικοποίηση στο αγροτικό περιβάλλον συντελούν στη διατήρηση των συντηρητικών προτύπων και αξιών στο πλαίσιο της οικογενειακής ζωής καθώς και παραδοσιακών δομών στην οικιακή καθημερινή οργάνωση⁴².

Είναι γεγονός, όμως, ότι στις αστικές περιοχές εμφανίζονται εναλλακτικά οικογενειακά σχήματα, ένα από τα οποία είναι και η μονογονεϊκή οικογένεια. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, οι μεταβολές που παρατηρούνται και μεταλλάσσουν την πραγματικότητα της οικογένειας, δεν αφορούν μόνο ποσοτικές αλλαγές που αναδεικνύονται μέσα από στατιστικές αναλύσεις· σχετίζονται άμεσα και με ποιοτικά στοιχεία, που έχουν επιπτώσεις στη δομή και τη λειτουργία των οικογενειακών μορφωμάτων. Η Κ. Πρεσβέλου σημειώνει σχετικά:

Από το 1975 και εντεύθεν η οικογένεια υφίσταται πράγματι σοβαρές δομικές και λειτουργικές μεταλλαγές. Πρέπει ωστόσο να τονιστεί ότι ως τρόπος διαβίωσης και επικοινωνίας ανάμεσα στους (φυσικούς ή μη) γονείς και στα παιδιά, δηλαδή ως μοντέλο «οικογενειακού ευ ζην», παραμένει⁴³.

Σύμφωνα επίσης με τη Δ. Κογκίδου,

Τα σχήματα αυτά αποτελούν όψεις της σύγχρονης πραγματικότητας, με μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό κοινωνικής αποδοχής, ανάλογης με το μέγεθος της «απόκλισης» τους. Η ρευστότητα της οικογενειακής οργάνωσης δεν έγκειται μόνο στην πολλαπλότητα των μορφών της αλλά και στη δυνατότητα εναλλαγής των μορφών κατά τη διάρκεια της ζωής του ατόμου⁴⁴.

Οι εναλλαγές και οι μεταβολές αυτές δημιουργούν αντίστοιχα προβληματισμούς γύρω από το ζήτημα εάν, τελικά, η μονογονεϊκή οικογένεια αποτελεί πράγματι οικογενειακό σχήμα. Σύμφωνα με σχετικές κοινωνιολογικές θεωρήσεις, η οικογένεια μπορεί να οριστεί πιο διευρυμένα, όχι μόνο με βάση τα δομικά της χαρακτηριστικά (ο

⁴² βλ. Λακάσας, Α. (20-7-2002), «Παραδοσιακός στον ρόλο του πατέρα ο Έλληνας», εφημερίδα *Η Καθημερινή*.

⁴³ Πρεσβέλου, Κ., *ό.π.*, σ. 23.

⁴⁴ Κογκίδου, Δ. (1995), *ό.π.*, σ. 97.

συζυγικός δεσμός ενός άνδρα και μιας γυναίκας), αλλά και την ψυχολογική και αλληλοδρασιακή της φύση. Η διάσταση της αλληλοδρασης στην οργάνωση μιας οικογένειας αναφέρεται στην επικοινωνιακή διαδικασία και επαφή μεταξύ των μελών, ενώ η ψυχολογική διάσταση αναφέρεται στη θέση κάθε μέλους εντός της οικογενειακής οργάνωσης και στην αίσθηση της δέσμευσης και της συνταύτισης μεταξύ των μελών. Και στις τρεις όμως αυτές διαστάσεις (δομική, αλληλοδρασιακή και ψυχολογική) παρατηρούνται διαφοροποιήσεις από οικογένεια σε οικογένεια. Για το λόγο αυτό, παρόλο που η χρήση του όρου «μονογονεϊκή οικογένεια» παραπέμπει σε ένα οικογενειακό σχήμα που «παραβιάζει» τη συμβατική οικογενειακή οργάνωση (δύο ετερόφυλοι σύζυγοι με το/τα παιδί(ά) τους), δεν θα πρέπει να θεωρείται *a priori* ως απόκλιση από ένα συμβατικό οικογενειακό σχήμα⁴⁵.

Την ίδια παρατήρηση περί απόκλισης κάνει και η Α. Μ. Μουσσούρου:

Πράγματι, το σχήμα αυτό οικογένειας έχει αντιμετωπιστεί αλλά και εξακολουθεί να αντιμετωπίζεται ως εκτροπή, ως κατάσταση παθολογική που αφορά άτομα που είναι (ή θα εξελιχθούν σε) προβληματικά. Οι οικογένειες αυτές θεωρούνται προϊόντα διάλυσης και αποδιοργάνωσης, και, ακόμα, παθογόνες κυρίως όσον αφορά την ανάπτυξη των παιδιών και την κοινωνικοποίησή τους. Έτσι, η προσοχή της κοινής γνώμης είναι κυρίως στραμμένη προς τα παιδιά-«θύματα» της διάλυσης και λιγότερο προς τη μητέρα, που θεωρείται επίσης θύμα: σεξουαλικής εκμετάλλευσης αν άγαμη, εγκατάλειψης αν διαζευγμένη, της μοίρας αν χήρα⁴⁶.

Όπως αναφέρει σχετικά και η Δ. Κογκίδου, η αύξηση των μονογονεϊκών οικογενειών ως δυναμικό στοιχείο των γενικότερων μεταβολών στον οικογενειακό θεσμό, οδήγησε κατά τη δεκαετία του '70 στην υιοθέτηση του λόγου περί κρίσης της οικογένειας.

Η «κρίση της οικογένειας» δεν αφορά παρά μόνο ένα στερεότυπο, μία ιδεώδη εικόνα της συμβατικής οικογένειας. Η θεώρηση αυτή είχε ως επίκεντρο το σχήμα της οικογένειας με δύο γονείς ενωμένους με γάμο, δηλαδή τη συμβατική οικογένεια και δε λάμβανε υπόψη ότι η «οικογένεια» ανταποκρίνεται σε πολλά σχήματα οικογενειακής οργάνωσης⁴⁷.

⁴⁵ Gongla, P. και Thompson, E. Jr., *ό.π.*, σσ. 398-400.

⁴⁶ Μουσσούρου, Α. Μ. (1998), *ό.π.*, σσ. 83-84.

⁴⁷ Κογκίδου, Δ. (1995), *ό.π.*, σ. 91.

Η παράλειψη του δυναμικού στοιχείου ότι η μονογονεϊκότητα αποτελεί ένα πολυσύνθετο και ποικιλόμορφο οικογενειακό σχήμα και όχι απλώς μια απόκλιση από το πρότυπο της συμβατικής οικογένειας, ενισχύεται και από την ένταξη των μονογονεϊκών οικογενειών στο λόγο περί κοινωνικού αποκλεισμού, ως μιας ιδιαίτερης και κοινωνικά ευάλωτης ομάδας με χαρακτηριστικά που συνιστούν κοινωνικό «πρόβλημα».

Στο πλαίσιο του λόγου αυτού, και παρά το γεγονός ότι οι μονογονεϊκές οικογένειες αποτελούν ένα εξατομικευμένο κοινωνικό υποκείμενο –ένα κομμάτι της γενικότερης κατάταξης του κοινωνικού χώρου–, θεωρούνται, ως προς τα χαρακτηριστικά και την αντιμετώπισή τους ομοιογενής ομάδα, ένα κομμάτι της κοινωνίας που το κυρίαρχο χαρακτηριστικό του είναι η απόκλιση από κάποια συγκεκριμένη νόρμα.

Πράγματι, μια τέτοια ομογενοποίηση ενός, κατά τα άλλα, σύνθετου κοινωνικού φαινομένου, όπως είναι η μονογονεϊκότητα, με παράλληλη θεώρηση περί φαινομένου που «παραβαίνει» τα κοινώς αποδεκτά και παραδεδομένα μιας συγκεκριμένης κοινωνίας, οδηγεί σε στιγματισμό και περιθωριοποίηση των ατόμων που συνιστούν τη συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα. Η παράβλεψη της ποικιλότητας των μορφών που μπορεί να λάβει η «οικογένεια» ως σχήμα οργάνωσης του ιδιωτικού βίου, σε άμεση, μάλιστα, σύνδεση με τις κοινωνικές, οικονομικές και δημογραφικές μεταβολές που παρατηρούνται (και) στην ελληνική κοινωνία, έχει ως αποτέλεσμα τη μετατροπή ενός φαινομένου σε «προβληματική κατάσταση», σε «ρίσκο» και «κοινωνική απειλή». Έτσι, παρόλο που μέσα από τις πραγματολογικές συνθήκες της ζωής των μονογονεϊκών νοικοκυριών διαφαίνεται με σαφήνεια η ποικιλότητα στη δομή των μονογονεϊκών οικογενειών αλλά και στις σχέσεις που αναπτύσσονται εντός αυτών, η πολυπλοκότητα αυτή παραβλέπεται. Στο πλαίσιο των λόγων που αρθρώνονται προτάσσεται το «παθολογικό», αφού για την κοινωνική πολιτική η μονογονεϊκότητα

συνδέεται με καταστάσεις που χρήζουν αντιμετώπισης, με καταστάσεις που προκαλούν ανισορροπία σε τμήματα της κοινωνικής ζωής και συνιστούν εστίες κοινωνικής σύγκρουσης.

Τα νέα οικογενειακά μορφώματα που εμφανίζονται ως εναλλακτικά της οικογενειακής οργάνωσης θέτουν σημαντικά ζητήματα που αφορούν συνολικότερα την οικογένεια ως θεσμό: από την αναθεώρηση των ρόλων των δύο φύλων εντός και εκτός της οικογενειακής οργάνωσης μέχρι τα πιο εξειδικευμένα ζητήματα που αφορούν τις σχέσεις μεταξύ των μελών μιας οικογένειας· από τις νέες τάσεις στην οικογενειακή κοινωνική πολιτική μέχρι την ποικιλομορφία στην αλληλόδραση και την επικοινωνία εντός του μονογονεϊκού νοικοκυριού.

Τέλος, από τον τρόπο που λειτουργούν οι ιδεολογικοί λόγοι που αναφέρονται στις αλλαγές της οικογενειακής οργάνωσης και τα ανάλογα ζητήματα, μέχρι την ενσωμάτωση των λόγων αυτών από τους άμεσα ενδιαφερόμενους, από τα ίδια, δηλαδή, τα μέλη των μονογονεϊκών νοικοκυριών και τον τρόπο που αντιμετωπίζουν το λόγο που αφορά το δικό τους «κοινωνικό αποκλεισμό».

III. ii. Μονογονεϊκότητα, φτώχεια και αγορά εργασίας

Η φτώχεια είναι μία από τις έννοιες εκείνες που, με την επικράτηση του εργαλειακού όρου «κοινωνικός αποκλεισμός», έχουν υποστεί θεωρητική αναπροσαρμογή και επαναενοσιολόγηση. Με δεδομένο ότι στις κοινωνικές και οικονομικές δομές των χωρών με δυτικό τρόπο οργάνωσης παρατηρούνται συνεχείς μετασχηματισμοί, η υιοθέτηση νέων, περισσότερο λειτουργικών, θεωρητικών εννοιών, για την πολιτική διαχείριση των σύγχρονων κοινωνικών προβλημάτων αποδεικνύεται επιτακτική.

Η Γ. Πετράκη αναφέρει χαρακτηριστικά:

Η υποκατάσταση των παλαιότερων θεωρητικών παραδειγμάτων που συνδέονταν με συνολικές αναγνώσεις της κοινωνικής δομής, όπως το παράδειγμα των κοινωνικών ανισοτήτων/κοινωνικών τάξεων, από αυτό του κοινωνικού αποκλεισμού, οδηγεί σε ένα αδιάθροτο θεωρητικό κατακερματισμό του κοινωνικού αντικειμένου και στην αδυναμία διατύπωσης μιας συνολικής θεωρίας για τη σημερινή κοινωνική διάρθρωση και την κοινωνική μεταβολή⁴⁸.

Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με το θεωρητικό παράδειγμα της φτώχειας, η ενοσιολογική μετάλλαξη της οποίας συνδέεται, κατά κύριο λόγο, με τις αναδιαρθρώσεις που λαμβάνουν χώρα στην αγορά εργασίας και στον τομέα της απασχόλησης. Η δυναμική αυτή αλληλεπίδραση στο χώρο των εννοιών δεν μπορεί παρά να διαθέτει και το ανάλογο αντίκρισμα στο εμπειρικό κοινωνικοπολιτικό επίπεδο, όπως αυτό οργανώνεται στο πεδίο των πολιτικών επιλογών και της ανάληψης δράσεων. Στο σημείο αυτό ανακύπτει το ζήτημα της ενεργοποίησης τέτοιου είδους λόγων, οι οποίοι, καθώς εξαρτώνται άμεσα από τις πραγματολογικές συνθήκες εμφάνισής τους, οδηγούν στη συνύπαρξη ετερογενών παραγόντων που είναι δυνατό να σχετίζονται με φαινόμενα φτώχειας.

Η ετερογένεια και πολυσημία των διαδικασιών που σχετίζονται με τον κοινωνικό αποκλεισμό παραπέμπουν σε εξατομικευμένες θεωρήσεις, οι οποίες άλλοτε κατόρθωναν να εντάσσονται οργανικά σε πιο γενικά κοινωνικά συστήματα, τα οποία

⁴⁸ Πετράκη, Γ., *ό.π.*, σ. 21.

διέθεταν θεωρητική σαφήνεια για την περιγραφή και την ερμηνεία των φαινομένων που περιέκλειαν. Ο κατακερματισμός του κοινωνικού ιστού που περιγράφεται μέσα από την υιοθέτηση της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού για την κατανόηση των σύγχρονων, πολυδιάστατων κοινωνικών φαινομένων έχει ως συνέπεια την προσφυγή σε πιο εξατομικευμένα μοντέλα ερμηνείας της φτώχειας.

Σύμφωνα με τη G. Procacci:

Η φτώχεια δεν εμφανίζεται πλέον ως ένα κοινωνικό πρόβλημα που αφορά όλο τον κόσμο, αλλά ως το αποτέλεσμα μιας ατομικής επιλογής. [...] Το «νέο» πρόσωπο της φτώχειας φαίνεται να είναι και πάλι εκείνο του αποκλεισμού και της αυξανόμενης περιθωριοποίησης. Όπως υπογραμμίζει ο Alain Touraine, η κοινωνική αυτή περιθωριοποίηση που ενισχύεται από την αδυναμία της πολιτιστικής ενσωμάτωσης, αναζωπυρώνει σήμερα αυτό το «φαινόμενο του γκέτο» ως χαρακτηριστικό γνώρισμα των φιλελεύθερων κοινωνιών⁴⁹.

Το φαινόμενο της φτώχειας αναλύεται πλέον μόνο με τη βοήθεια οικονομικών μοντέλων, συνεπικουρούμενων από τη στατιστική νομιμοποίηση του ορίου που επιτρέπεται(;) να λάβει σε μια δεδομένη κοινωνία. Αποδεδειγμένη πια από τις πολιτικές και κοινωνικές της διαστάσεις, προσφέρει νομιμοποίηση στο μετασχηματισμό της αγοράς εργασίας σε πεδίο που οργανώνεται με άξονα τις τεχνοκρατικές αντιλήψεις για την οικονομία και την παραγωγή.

Όπως αναφέρουν οι Μ. Κετσετζοπούλου και Ν. Μπούζας,

Ο εκτοπισμός ενός ατόμου από την αγορά εργασίας συνδέεται με την απουσία εισοδήματος από απασχόληση. Το φαινόμενο αυτό, παρόλο που δεν είναι αρκετό για την ταξινόμηση του ατόμου στους κοινωνικά αποκλεισμένους, ωστόσο αποκτά ξεχωριστή σημασία, επειδή υποδηλώνει αυξημένο κίνδυνο για την εμφάνιση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού⁵⁰.

Η τάση σύνδεσης της εργασίας με οικονομικά, κυρίως, κριτήρια οδηγεί σ' αυτό που ο

C. Offe θέτει ως βασική υπόθεση στο άρθρο του «Η εργασία ως κοινωνιολογική κατηγορία-κλειδί»:

⁴⁹ Procacci, G. (1996), «Από την επαιτεία στο κοινωνικό ζήτημα» στο *Αντιμέτωποι με τη Φτώχεια: Η Δύση και οι φτωχοί χτες και σήμερα* (διεύθυνση: François-Xavier Merrien), μτφρ. Μ. Κορασίδου, Κατάρτι, Αθήνα, σσ. 55, 60.

⁵⁰ Κετσετζοπούλου, Μ. και Μπούζας, Ν. (1999), «Λειτουργίες της αγοράς εργασίας και κοινωνικός αποκλεισμός» στο *Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα*, τόμος Α', Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα, σ. 33.

Η σφαίρα της εργασίας και της παραγωγής έχει καταφανώς απολέσει την ικανότητά της να οργανώνει και να δομεί την κοινωνία και, ως αποτέλεσμα της έρρηξης της καθοριστικής της ισχύος, απελευθερώνει νέα πεδία δράσης με νέους πρωταγωνιστές και νέες ορθολογικότητες⁵¹.

Μόνη λοιπόν η έξοδος από την αγορά εργασίας δεν είναι σε θέση να αποτελέσει πλέον ικανή συνθήκη για αλλαγές που είναι πιθανό να εμφανιστούν στις κοινωνικές δομές. Άλλοι παράγοντες επεμβαίνουν καθοριστικά και σωρευτικά, ώστε να δικαιολογείται ο χαρακτηρισμός μιας ομάδας ως κοινωνικά αποκλεισμένης. Το στοιχείο αυτό συνδέεται με τον κατακερματισμό του κοινωνικού ιστού σε συνθήκες όπου ο λόγος περί κοινωνικού αποκλεισμού αποκτά πραγματολογικό αντίκρισμα.

Ο κατακερματισμός του κοινωνικού ιστού σε δίκτυα-χώρους, όπου διαβιούν «κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες», ανάγει τα χαρακτηριστικά των ομάδων αυτών σε καθοριστικούς παράγοντες ερμηνείας του κοινωνικού αποκλεισμού.

Το φύλο, η ηλικία, η οικογενειακή κατάσταση, η εθνικότητα, η υπαγωγή ή όχι σε ειδικά καθεστώτα πρόνοιας αναδεικνύονται σε σημαντικές παραμέτρους για την ανάλυση της κοινωνικής δομής και την ερμηνεία της κοινωνικής ανισότητας⁵².

Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των ομάδων που εντάσσονται στο λόγο περί κοινωνικού αποκλεισμού «προβληματοποιούνται»: μετατρέπονται σε πεδία επέμβασης διαχειριστικών πολιτικών, οι οποίες τελικά νομιμοποιούν την κατάσταση των ομάδων αυτών. Η ένταξη των χαρακτηριστικών αυτών στην εργαλειακή έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού ως «προβλημάτων» που χρήζουν επίλυσης καταλήγει στο να τα μετατρέπει σε παράγοντες καθοριστικούς για τον αποκλεισμό των ομάδων.

Παράδειγμα της έμμεσης αυτής διαδικασίας αποκλεισμού και διαχείρισης των ομάδων που χαρακτηρίζονται ως αποκλεισμένες είναι η λειτουργία της διάστασης του φύλου στην αγορά εργασίας. Είναι γεγονός ότι οι γυναίκες, μόνο και μόνο εξαιτίας του φύλου τους, χαρακτηρίζονται ως ευάλωτη κοινωνική ομάδα και εντάσσονται σε

⁵¹ βλ. Στογιαννίδου, Μ. (1998), «Κοινωνία της μη-εργασίας: έρρηξη της εννοιολογικής κατηγορίας της εργασίας ή κρίση νομιμοποίησης του καπιταλιστικού κοινωνικού συμβολαίου;» στο *Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, ό.π., σσ. 25-35.

⁵² Ο.π., σσ. 33-34.

λόγους και πρακτικές που τις μετατρέπουν σε «βοηθηματούχους»⁵³, σε πελάτες του κοινωνικού κράτους και των παρεμβάσεών του. Το γεγονός ότι η θέση της γυναίκας στην κοινωνική, οικονομική και οικογενειακή σφαίρα προσδιορίζεται από δυϊστικές κατηγοριοποιήσεις του τύπου δημόσιος vs ιδιωτικός χώρος, αγορά εργασίας vs οικογένεια, φύση vs πολιτισμός, την καθιστά εξ αντικειμένου υποδεέστερη, τη μετατρέπει σε άτομο που έχει ανάγκη από κάθε είδους προνοιακές παρεμβάσεις.

Εύστοχο προς τη λογική και τις συνέπειες των διαχωρισμών αυτών είναι το άρθρο της S.B. Ortner με τίτλο «Είναι το θηλυκό για το αρσενικό ό,τι η φύση για τον πολιτισμό;»⁵⁴, στο οποίο αποκαλύπτει με σαφήνεια πως ό,τι ορίζεται ως «γυναικεία υποτέλεια» νομιμοποιείται στη βάση ενός κυρίαρχου δυϊστικού διπόλου, ενός καταφανώς έμφυλου προσανατολισμού: άνδρας-πολιτισμός vs γυναίκα-φύση.

Η γυναίκα, ως σώμα και βιολογία αλλά και ως ψυχική δομή και κοινωνικός ρόλος, θεωρείται πιο κοντά στη φύση. «Αφιερώνει το σώμα της στη διαιώνιση του είδους» και αναλαμβάνει κοινωνικούς ρόλους που τη συνδέουν ακόμη περισσότερο με τη φύση της, γεγονός που θεωρείται ότι επηρεάζει ανάλογα και την ψυχική της δομή και την κάνει πιο συναισθηματική. Ο άνδρας, αντίθετα, διαθέτει τα βιολογικά εκείνα χαρακτηριστικά και αναλαμβάνει τους κοινωνικούς εκείνους ρόλους που του επιτρέπουν να ασχολείται με τα επιτεύγματα του πολιτισμού, γεγονός που τον κάνει να φέρει τα στοιχεία της λογικής και της αντικειμενικότητας. Οι διαχωρισμοί αυτοί εμφανίζονται να κυριαρχούν στη σφαίρα της οικογένειας. Ο ρόλος της γυναίκας στην οικογενειακή οργάνωση είναι αυτός της φορέα φροντίδας. Το στοιχείο αυτό προβάλλεται και στη δημόσια σφαίρα, και ειδικότερα στις θέσεις που καταλαμβάνει στην αγορά εργασίας, με αποτέλεσμα ο κυρίαρχος αυτός ρόλος να μεταφέρεται και στον τομέα της απασχόλησης. Η σύνδεση της γυναίκας με τη φύση καταλήγει να

⁵³ Πετράκη, Γ., *ό.π.*, σ. 22.

⁵⁴ Ortner, S.B. (1994), «Είναι το θηλυκό για το αρσενικό ό,τι η φύση για τον πολιτισμό;» στο Μπακαλάκη, Α. (επιμ.), *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σσ. 75-108.

παρουσιάζει ως αυτονόητη την αντίληψη ότι εκείνη είναι αυτή που οφείλει να αναλαμβάνει αποκλειστικά τη φροντίδα των μελών της οικογένειας. Σύμφωνα επίσης με τη μαρξιστική-φεμινιστική προσέγγιση της K. Sacks⁵⁵, στις καπιταλιστικές βιομηχανικές κοινωνίες ο διαχωρισμός που παρατηρείται στην ιδιωτική σφαίρα του νοικοκυριού –όπου η γυναίκα προορίζεται να είναι η αποκλειστική φορέας της φροντίδας ενώ ο άνδρας φέρει την κύρια ευθύνη για την οικονομική διασφάλιση του νοικοκυριού–, μεταφέρεται και ενισχύεται και στη δημόσια σφαίρα: η ανδρική εργασία «κοινωνικοποιείται», επενδύεται με μεγαλύτερη κοινωνική αξία, ενώ η γυναικεία «οικογενειοποιείται». Οι γυναίκες προορίζονται για «κηδεμόνες» και εξακολουθούν να φέρουν την κύρια ευθύνη του νοικοκυριού.

Κατά τη Χ. Συμεωνίδου,

Ο διαχωρισμός ανάμεσα στους ρόλους των δύο φύλων, ανάμεσα στην εργασία και στην οικογένεια και αντίστοιχα ανάμεσα στον ιδιωτικό και το δημόσιο χώρο, παραγνωρίζει τη διάσταση της οικονομικής συνεισφοράς των γυναικών στο νοικοκυριό και έχει κατά κανόνα ως συνέπεια τη διαμόρφωση ειδικών μειονεκτικών συνθηκών στην πρόσληψη των γυναικών στην εργασία, στη διαμόρφωση των μισθών τους και στην επαγγελματική τους εξέλιξη. Όσες δε γυναίκες δεν εργάζονται ή δεν εργάστηκαν ποτέ, ποσοστό ιδιαίτερα υψηλό στην Ελλάδα, αντιμετωπίζουν συχνά, όπως είναι εύλογο, προβλήματα φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού (π.χ. διαζευγμένες γυναίκες, γυναίκες αρχηγοί μονογονεϊκών οικογενειών)⁵⁶.

Γίνεται λοιπόν φανερό ότι η διάσταση «φύλο» λειτουργεί ως κριτήριο, με βάση το οποίο η γυναίκα εντάσσεται σε ομάδες που θεωρούνται ευάλωτες στον κοινωνικό αποκλεισμό.

Το ερώτημα που γεννιέται είναι πώς η διάσταση του φύλου καθορίζει τη θέση της γυναίκας ως αρχηγού μονογονεϊκής οικογένειας αλλά και με ποιους τρόπους εμφανίζεται ο γενικότερος λόγος περί κοινωνικού αποκλεισμού των γυναικών στο πλαίσιο της αγοράς εργασίας και των συνθηκών φτώχειας.

⁵⁵ Sacks K., «Engels Revisited: Women, the Organization of Production, and Private Property» στο Rosalids, M. Z. (επιμ.), *Women, Culture & Society*, Stanford Press, σσ. 201-222.

⁵⁶ Συμεωνίδου, Χ. (1998), «Μορφές έμμεσου κοινωνικού αποκλεισμού: Απασχόληση και ανεργία των γυναικών στην Ελλάδα» στο *Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, ό.π., σ. 348.

Ο όρος «μόνη μητέρα» σε συνδυασμό και με άλλες κοινωνικοοικονομικές διαστάσεις που αφορούν τόσο τις συνθήκες μετάβασης στη μονογονεϊκότητα όσο και τις συνθήκες διαβίωσης του μονογονεϊκού νοικοκυριού, εντάσσεται σε λόγους περί κοινωνικού αποκλεισμού, παραπέμποντας αυτόματα σε δυσχερείς οικονομικές συνθήκες, χαμηλό εισόδημα και προβλήματα στην αγορά εργασίας.

Σύμφωνα με συγκριτική έρευνα του Ε.Κ.Κ.Ε. στην Ελλάδα και σε άλλες χώρες της Ε.Ε,

Η δυσχερής οικονομική κατάσταση των αρχηγών των μονογονεϊκών οικογενειών έχει άμεσο αντίκτυπο στον τρόπο ζωής, στην κατοικία, στα σχήματα κατανάλωσης, στην απώλεια καταναλωτικών ειδών. Όλες αυτές οι παράμετροι οδηγούν σταδιακά στην αποκοπή από την κοινωνική ζωή και στην περιθωριοποίηση. [...]. Στερούνται ενημέρωσης και πληροφόρησης αναφορικά με την αγορά εργασίας, έχουν μειωμένες επαγγελματικές δεξιότητες και πείρα, γι' αυτό είναι ενταγμένες στις λίστες της μακροχρόνιας ανεργίας⁵⁷.

Η Α. Μαράτου-Αλιπράντη καταλήγει στο ακόλουθο συμπέρασμα:

Το γεγονός, λοιπόν, ότι η μονογονεϊκότητα εξακολουθεί να αντιμετωπίζεται σαν ένα «κοινωνικό συμβάν» και ότι η πλειονότητα των μόνων-γονέων είναι γυναίκες διαζευγμένες-χωρισμένες μας οδηγεί στην υπόθεση ότι η κατάσταση της μονογονεϊκότητας είναι σχεδόν ταυτόσημη με την κατάσταση που διαμορφώνεται μετά από συζυγική ρήξη και διάλυση της έγγαμης ή όχι συμβίωσης και ως εκ τούτου οι «διαζευγμένες/χωρισμένες» γυναίκες αποτελούν κατεξοχήν ομάδα που πλήττεται και απειλείται με φτώχεια και κοινωνικό αποκλεισμό⁵⁸.

Πρέπει, ωστόσο, να παρατηρήσουμε ότι η σύνδεση της μονογονεϊκότητας με τη φτώχεια και το λόγο περί κοινωνικού αποκλεισμού, ο οποίος εμφανίζεται ως μόνιμη απειλή, δεν μπορεί να αποδοθεί αποκλειστικά στο γεγονός ότι το ρίσκο αυξάνεται όταν η γυναίκα εισέρχεται στην κατάσταση της μονογονεϊκότητας: η απειλή για κοινωνικό αποκλεισμό όταν η γυναίκα «βγαίνει» από μια έγγαμη ή όχι συμβίωση και εισέρχεται στην κατάσταση της μονογονεϊκότητας νομιμοποιεί σε μακροκοινωνιολογικό επίπεδο την ανισότητα των δύο φύλων.

⁵⁷ Βλ. Πίνη, Μ., ό.π., σσ. 48-49.

⁵⁸ Μαράτου-Αλιπράντη, Α. (1998), «Οικογενειακή ρήξη, Μονογονεϊκότητα και Κοινωνικός Αποκλεισμός: οι υποχρεώσεις της ελληνικής οικογένειας» στο *Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, ό.π., σ. 554.

Η οικονομική κατάσταση ενός μονογονεϊκού νοικοκυριού με αρχηγό μια μόνη μητέρα καθορίζεται και από άλλους παράγοντες πέρα από την απουσία του άνδρα.

Η Α. Μαράτου-Αλιπράντη αναφέρει⁵⁹ ότι τέτοιοι παράγοντες είναι, λ.χ., αν η μητέρα είναι εργαζόμενη ή όχι, αν ο πρώην σύζυγος βοηθά και συμβάλλει οικονομικά στην ανατροφή των παιδιών ή όχι και αν το οικογενειακό και το κοινωνικό δίκτυο σχέσεων συμπαραστέκεται ή όχι στη μόνη μητέρα. Στην προαναφερόμενη συγκριτική έκθεση του Ε.Κ.Κ.Ε., παρατίθενται τα ακόλουθα στοιχεία για την Ελλάδα, σχετικά με τη βοήθεια που λαμβάνουν οι μητέρες:

	Μόνες μητέρες	Χήρες, μόνες μητέρες αρχηγοί νοικοκ.	Ποντρεμένες, συμβιούσες μητέρες
ΕΛΛΑΔΑ	(%)	(%)	(%)
Σύζυγος / πρώην σύζυγος	25,4	28,7	3,3
Γονέας	30,8	29,7	76,3
Ενήλικο παιδί	4,4	5,2	2,2
Άλλος συγγενής	19,9	13,1	15,9
Άλλο άτομο	19,5	23,2	2,2

- Ποσοστό οικονομικής βοήθειας που λαμβάνουν οι μητέρες

⁵⁹ Ο.π., σ. 552.

Η Δ. Κογκίδου⁶⁰ επισημαίνει ότι η μονογονεϊκότητα δεν ταυτίζεται *a priori* με τη φτώχεια, αφού οι μονογονεϊκές οικογένειες δεν συγκροτούν μια ενιαία κοινωνική κατηγορία. Ακόμη και στην περίπτωση που οι μόνοι γονείς ανήκουν στην ίδια κατηγορία (λ.χ. χήροι/ες ή διαζευγμένοι/ες), άλλοι είναι οι παράγοντες εκείνοι που συντελούν στη κοινωνικοοικονομική κατάσταση του μονογονεϊκού νοικοκυριού, ο κυριότερος εκ των οποίων είναι η θέση του/της μόνου/ης γονέα στην αγορά εργασίας. Εξαιρετικά σημαντικό είναι το εύρημα ότι το φύλο του/της μόνου/ης γονέα διαδραματίζει αποφασιστικό ρόλο σχετικά με τον κίνδυνο το μονογονεϊκό νοικοκυριό να διολισθήσει στη φτώχεια. Το στοιχείο αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι οι γυναίκες εντάσσονται δυσκολότερα στην αγορά εργασίας και συνδυάζεται με παράγοντες όπως είναι η μορφή στήριξης από το συγγενικό περιβάλλον. Όπως αναφέρει,

Το ζήτημα της γυναικείας φτώχειας δεν είναι ορατό στην κοινωνία, εν μέρει εξαιτίας της μη αναγνώρισης της αξίας της οικιακής εργασίας αλλά και της αξίας της αμειβόμενης γυναικείας απασχόλησης και εξαιτίας της ανεπάρκειας της πολιτικής για την οικογένεια να επιμερίσει την υπευθυνότητα της ανατροφής των παιδιών. Κατ' αυτή την έννοια, ο κίνδυνος να διολισθήσει στη φτώχεια η μόνη-μητέρα δεν γίνεται ιδιαίτερα κοινωνικά ορατός, γιατί καλύπτεται από την αλληλεγγύη της οικογένειας καταγωγής της και τη βοήθεια του δικτύου της γειτονιάς⁶¹.

Ωστόσο, οι μορφές αυτές συμπαράστασης ούτε ενεργοποιούνται πάντοτε ούτε χαρακτηρίζονται σε όλες τις περιπτώσεις από μονιμότητα*οι μόνες μητέρες γίνονται συχνά θύματα κοινωνικού ρατσισμού.

Ενδιαφέρον θα ήταν επίσης να διερευνήσουμε τους τρόπους με τους οποίους ο λόγος περί φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού για τα μονογονεϊκά νοικοκυριά με αρχηγό μια μόνη μητέρα νομιμοποιεί τη διαχείριση της σύνδεσης της μονογονεϊκότητας με το ρίσκο και την αβεβαιότητα του αποκλεισμού. Προκύπτει, δηλαδή, το ζήτημα της κατανόησης της έννοιας της φτώχειας των μονογονεϊκών

⁶⁰ Κογκίδου, Δ., ό.π., σσ. 574 -591.

⁶¹ Ο.π., σσ. 582 -583.

οικογενειών μέσα από το εργαλείο του κοινωνικού αποκλεισμού, με βασικό άξονα την κατηγορία: «κοινωνικό φύλο: γυναίκα».

Τόσο ο έντονος δημόσιος διάλογος γύρω από το «πρόβλημα» της μονογονεϊκότητας και του επερχόμενου –από το πρόβλημα αυτό– κινδύνου για φτώχεια και αποκλεισμό, όσο και η σύνδεση της «προβληματοποίησης» αυτής με τη διάσταση «κοινωνικό φύλο» θέτουν σημαντικά ερωτήματα σχετικά με τον τρόπο που νομιμοποιείται όχι μονάχα στο λόγο αλλά και στην εμπειρική πραγματικότητα– η σύνδεση των μονογονεϊκών νοικοκυριών με αρχηγούς μόνες μητέρες με τη φτώχεια.

Με βάση την παραδοχή ότι ο όρος «κοινωνικός αποκλεισμός» αποτελεί λειτουργική/ κανονιστική έννοια και όχι μια νέα θεωρητική κατασκευή που χρησιμοποιείται για να περιγράψει νέα κοινωνικά φαινόμενα, η ένταξη σε αυτήν των μονογονεϊκών οικογενειών, ως μιας εξειδικευμένης κοινωνικά ευάλωτης ομάδας, προβάλλει το ζήτημα της κατασκευής μιας «κουλτούρας της φτώχειας» για τα μονογονεϊκά νοικοκυριά και, ειδικότερα, για όσα έχουν αρχηγούς μόνες μητέρες.

Αναμφισβήτητα η φτώχεια αποκτά πραγματικές διαστάσεις, οι οποίες άλλωστε διαπιστώνονται εμπειρικά στο πραγματολογικό πεδίο, στο βίωμα των μονογονεϊκών νοικοκυριών. Εκείνο, ωστόσο που ενδιαφέρει είναι η αποκάλυψη της διαχείρισης της φτώχειας των μονογονεϊκών νοικοκυριών στο πλαίσιο της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού.

Κυρίαρχο στοιχείο στο διάλογο περί μονογονεϊκότητας αποτελεί το γεγονός ότι η παράμετρος «κοινωνικό φύλο: γυναίκα» αποτελεί κομβικό σημείο της όλης νομιμοποιητικής διαχείρισης. Φαίνεται πως τα χαρακτηριστικά των μονογονεϊκών οικογενειών ως «αποκλεισμένης ομάδας» προκύπτουν δευτερευόντως, αφού το φύλο είναι αυτό που προσδιορίζει τις λεκτικές πρακτικές για τη μονογονεϊκότητα: ο λόγος για τη μονογονεϊκότητα ταξινομεί την ομάδα των μονογονεϊκών νοικοκυριών με

βάση τα χαρακτηριστικά που την περιγράφουν ως τέτοια, με βάση, δηλαδή, τα στοιχεία που συνιστούν «προβλήματα» και αβεβαιότητες. Έτσι, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των μονογονεϊκών οικογενειών εντάσσονται σε μια διαχειριστική λογική που τα προβληματοποιεί, όχι ως αποτέλεσμα των κοινωνικών δομών και της λειτουργίας της ίδιας της κοινωνίας, αλλά ως εγγενείς ιδιότητες μιας εξειδικευμένης ομάδας.

Η φτώχεια, δηλαδή, ως χαρακτηριστικό των μονογονεϊκών νοικοκυριών, εμφανίζεται στο πλαίσιο του κοινωνικού αποκλεισμού ως πρόβλημα που ανακύπτει από τις καταστάσεις που αντιμετωπίζει η μόνη μητέρα εξαιτίας του κοινωνικού της φύλου. Η σύνδεση της φτώχειας των μονογονεϊκών νοικοκυριών με τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του φύλου «γυναίκα», σε συνάρτηση με την πραγματολογική κατάσταση «μόνη μητέρα», παραπέμπει στην κατασκευή μιας «κουλτούρας της φτώχειας» για τις μονογονεϊκές οικογένειες, μια «υποκουλτούρα» που νομιμοποιεί το διαχειριστικό/κανονιστικό λόγο περί κοινωνικού αποκλεισμού των μόνων μητέρων ως αρχηγών μονογονεϊκών νοικοκυριών.

Παρατηρούμε ένα είδος «ηθικοποίησης» της φτώχειας των μόνων μητέρων, που έχει ως συνέπεια τις πρακτικές διαχείρισης της μονογονεϊκότητας ως έννοιας-κατάστασης. Η αποφυγή διαπραγμάτευσης και ενασχόλησης με τις δομικές συνθήκες που οδηγούν τα μονογονεϊκά νοικοκυριά στη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό, ενισχύει τη φτώχεια ως *a priori* χαρακτηριστικό των γυναικών που εισέρχονται στη μονογονεϊκότητα. Για τη μόνη μητέρα, δηλαδή, η απειλή της δυσχερούς οικονομικής κατάστασης δεν προκύπτει αποκλειστικά από τη, συχνά πλημμελή, παρουσία κρατικής κοινωνικής πολιτικής και την υπολειτουργία των κοινωνικών δομών. Η ταυτότητα που αποδίδεται στο κοινωνικό φύλο «γυναίκα» και ειδικότερα στη μόνη μητέρα συνηγορεί αποτελεσματικά. Έτσι, η φτώχεια σε σύνδεση με τη

μονογονεϊκότητα δεν αποτελεί μια θετικιστικά αιτιακή σχέση, παρά το γεγονός ότι παρουσιάζεται ως τέτοια μέσα από τον κανονιστικό λόγο περί κοινωνικού αποκλεισμού: η «υποκουλτούρα της φτώχειας» κατορθώνει να κατασκευάζεται στο πλαίσιο ενός λόγου λειτουργικού, που διακινεί το «πρόβλημα» μέσα από στρατηγικές διαχείρισής του.

III. iii. Μονογονεϊκότητα και Κράτος Πρόνοιας

Ο όρος «κράτος πρόνοιας», γέννημα του μεσοπολέμου, απότοκο του φορντικού μοντέλου παραγωγής που υπερισχύει στη δυτική Ευρώπη, αναφέρεται στους τρόπους με τους οποίους ο κρατικός μηχανισμός οργανώνει τον κοινωνικό ιστό με στόχο την επίτευξη κοινωνικής ευρυθμίας και την αποφυγή των κοινωνικών συγκρούσεων, ενώ παράλληλα αποτελεί ρυθμιστικό παράγοντα της κοινωνικής αναπαραγωγής, γεγονός που επιτρέπει στο κράτος να εξακολουθεί να υφίσταται και να νομιμοποιείται.

Η μορφή που παίρνει η κρατική παρέμβαση φαίνεται ότι είναι εξισορροπητική ανάμεσα σε δύο παράγοντες: αφενός το κράτος πρόνοιας οφείλει να διασφαλίζει την ομαλή λειτουργία της αγοράς με την ενεργοποίηση δράσεων προς την κατεύθυνση της οικονομίας και αφετέρου η κρατική κοινωνική πολιτική οφείλει να είναι σε θέση να ρυθμίζει (και) τις επιπτώσεις από την οικονομική ανάπτυξη.

Από τα δύο αυτά σκέλη της κρατικής παρέμβασης γίνεται αντιληπτό ότι βασική λειτουργία του κράτους πρόνοιας είναι η ρύθμιση της κοινωνικής αναπαραγωγής, στην οποία η επίδρασή του εμφανίζεται αφενός βραχυπρόθεσμα, επηρεάζοντας το χαρακτήρα της κατανάλωσης, και αφετέρου μακροπρόθεσμα, μέσω της οικογενειακής πολιτικής και των ρυθμίσεων περί παιδικής φροντίδας⁶².

Τα τελευταία χρόνια, η προβληματική της «κρίσης του κράτους πρόνοιας» που έχει αρχίσει να χρησιμοποιείται ευρύτατα αναφέρεται στην εγκαθίδρυση νέων προνοιακών μοντέλων, τα οποία εμφανίζονται περισσότερο προσαρμοσμένα στις ολοένα μεταβαλλόμενες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες αλλά και στους ιδεολογικούς μετασχηματισμούς των δυτικών κοινωνιών.

Δύο, αντίθετες μεταξύ τους, θεωρίες αναλαμβάνουν να ερμηνεύσουν την κρίση του κοινωνικού κράτους. Σύμφωνα με τις απόψεις του νεοφιλελευθερισμού, το κράτος

⁶² Για την εξέλιξη του κράτους πρόνοιας βλ.: Στασινοπούλου, Ο. (1992), *Κράτος Πρόνοιας: Ιστορική εξέλιξη - σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*, Gutenberg, Αθήνα, σσ. 21-26.

πρόνοιας δημιουργεί κωλύματα στην οικονομική ανάπτυξη και την ελεύθερη λειτουργία της αγοράς: η παρεμβατική κοινωνική πολιτική παραβιάζει τον κανόνα περί αυτορρυθμιστικού χαρακτήρα της αγοράς και συνεπώς το κράτος πρόνοιας θα πρέπει να περιοριστεί. Κατά τη μαρξιστική θεώρηση, το κράτος πρόνοιας έχει τελικά αποτύχει στον κύριο στόχο του, στην εγκαθίδρυση μιας πιο δίκαιης κοινωνίας με ισοδιανεμητικούς ρόλους, καθώς αποδεικνύεται ότι αναπαράγει και ενισχύει την καπιταλιστική οργάνωση παραγωγής⁶³.

Αν θελήσουμε να συνδέσουμε τις συνθήκες και τους λόγους που αρθρώνονται στο πλαίσιο του κοινωνικού αποκλεισμού με τις αναδιαρθρώσεις του κράτους πρόνοιας, θα διαπιστώσουμε ότι η κατάτμηση του κοινωνικού πεδίου σε χώρους εξατομικευμένης παρέμβασης ανάλογα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της, κάθε φορά, «κοινωνικά αποκλεισμένης ομάδας», οδηγεί σε αντίστοιχη λειτουργική οργάνωση της κρατικής κοινωνικής πολιτικής: πρόκειται για την υποκατάσταση ενός ολικού, ενιαιοποιητικού μοντέλου κράτους πρόνοιας από επιμεριστικά προνοιακά μοντέλα, τα οποία προσαρμόζονται στις μεμονωμένες ανάγκες εξατομικευμένων, κάθε φορά, κοινωνικών υποκειμένων.

Όσοι υποστηρίζουν μια νεοφιλελεύθερη προσέγγιση του κράτους πρόνοιας θεωρούν τη λύση του προνοιακού πλουραλισμού μια νέα μορφή κοινωνικής πολιτικής, σε συμφωνία μάλιστα με τον αυτορρυθμιστικό ρόλο της αγοράς. Υπό το πρίσμα αυτό, οι ανάγκες των ομάδων που χαρακτηρίζονται ως «κοινωνικά αποκλεισμένες» αντιμετωπίζονται μέσα από ένα «προνοιακό δίκτυ ασφαλείας»⁶⁴.

Σύμφωνα με τους Α. Σισσούρα, Α. Καρόκη και Κ. Καλομενίδη, η υιοθέτηση της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού για την περιγραφή των φαινομένων κοινωνικής

⁶³ Ρομπόλης, Σ. και Χλέτσος, Μ. (1995), *Η Κοινωνική Πολιτική μετά την Κρίση του Κράτους Πρόνοιας*, Παρατηρητής, Αθήνα, σσ. 22-24 και 29-30.

⁶⁴ Στασινοπούλου, Ο. (1996), *Ζητήματα Σύγχρονης Κοινωνικής Πολιτικής*, Gutenberg, Αθήνα, σσ. 58-67.

αποστέρησης σε συνδυασμό με το μετασχηματισμό των κοινωνικών αναγκών δημιουργεί για την κρατική παρέμβαση νέες ομάδες-στόχους προς την κατεύθυνση των προνοιακών παροχών⁶⁵. Με τον τρόπο αυτό, η δημιουργία, μέσα από το λόγο περί κοινωνικού αποκλεισμού, εξατομικευμένων κοινωνικών υποκειμένων, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των οποίων συνιστούν κοινωνικά προβλήματα, αναδεικνύει επιτακτική την ανάγκη προσαρμογής της κοινωνικής πολιτικής σε πιο ατομικιστικές βάσεις. Η λογική του κοινωνικού δικτύου ασφάλειας (social safety net, Atkison, 1991)⁶⁶ βασίζεται στην προσαρμογή των παρεμβάσεων του κράτους πρόνοιας στις εξειδικευμένες ανάγκες των ομάδων-στόχων, με την παράλληλη εξασφάλιση ενός ελάχιστου ορίου κοινωνικών παροχών και το συνδυασμό της κοινωνικής πολιτικής με την οικονομική.

Ένα παράδειγμα από τη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα εξατομίκευσης της κοινωνικής πολιτικής ανάλογα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των κοινωνικών υποκειμένων στα οποία απευθύνεται, είναι ο θεσμός του ολοήμερου σχολείου.

Μία κριτική θεώρηση του θεσμού⁶⁷ οδηγεί σε συμπεράσματα που επιβεβαιώνουν το συνδυασμό της κοινωνικής και οικονομικής πολιτικής, ο οποίος, στην προκειμένη περίπτωση, ενέχει και τη διάσταση της δημογραφικής-οικογενειακής πολιτικής.

Ενώ ο κυρίαρχος πολιτικός λόγος θεωρεί το ολοήμερο σχολείο ένα θεσμό που ενισχύει το κράτος πρόνοιας και εξυπηρετεί τους γονείς, στην πραγματικότητα ένα τέτοιο είδος προνοιακής πολιτικής εναρμονίζει τη διαδικασία της ανατροφής των παιδιών και την καθημερινότητα μιας οικογένειας με τις ανάγκες της αγοράς

⁶⁵ Σισσούρας, Α., Καρόκης, Α. και Καλομενίδης, Κ. (1998), «Η έννοια του ορίου ασφαλείας (safety net) στη θεωρία της κοινωνικής πολιτικής: Ως μηχανισμός προσέγγισης των κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων είναι αποτελεσματικός;» στο *Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, ό.π., σσ. 673-689.

⁶⁶ Σισσούρας, Α. και Αμίτσης, Γ. (1999), «Το Κοινωνικό Δίκτυο Ασφαλείας και οι Μηχανισμοί Εφαρμογής του στο Ελληνικό Σύστημα Κοινωνικής Προστασίας», στο Σακελλαρόπουλος, Θ. (επιμ.), *Η Μεταρρύθμιση του Κοινωνικού Κράτους*, Τόμος Α', Κριτική, Αθήνα, σσ. 537-539.

⁶⁷ βλ. για παράδειγμα: Θεριανός, Κ. και Χρονοπούλου, Α. (2003), «Το ολοήμερο σχολείο: μια κριτική θεώρηση», *Εκπαιδευτική Κοινότητα*, τεύχος 66, Μάιος-Ιούλιος, σσ. 18-19.

εργασίας και τις νέες συνθήκες που δημιουργούνται σ' αυτήν. Η «εναρμόνιση» αυτή, που εξυπηρετεί την πολιτική του προνοιακού πλουραλισμού, αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον όταν συνδεθεί με τα εναλλακτικά σχήματα οικογενειακής οργάνωσης, ένα από τα οποία είναι και η μονογονεϊκότητα.

Ο/η μόνος/η γονέας μπορεί να χρησιμοποιήσει το ολοήμερο σχολείο ως τόπο φύλαξης των παιδιών του/της τις ώρες που εργάζεται. Με δεδομένο ότι η εξεύρεση εργασίας αποτελεί καθοριστικό παράγοντα για την επιβίωση ενός μονογονεϊκού νοικοκυριού, και κατ' επέκταση για την «προστασία» του από τον κοινωνικό αποκλεισμό, ο θεσμός του ολοήμερου σχολείου φαίνεται να εξυπηρετεί τις ανάγκες του/της μόνου/ης γονέα για εργασία/απασχόληση:

Το κράτος ενδιαφέρεται να εξυπηρετήσει όχι τους εργαζόμενους αλλά πρώτιστα τους εργοδότες, καθώς απελευθερώνει εργατική δύναμη που υπό άλλες συνθήκες θα ασχολούνταν με το μέγαλωμα των παιδιών. Το ολοήμερο σχολείο αποτελεί ένα θεσμό που εντάσσεται στη λειτουργία της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης. [...] Το 86% των γονιών που ερωτήθηκαν αξιολογούν θετικά το ολοήμερο σχολείο, επειδή το ωράριο καλύπτει τις ανάγκες τους, καθώς μένουν εκεί τα παιδιά τις ώρες που εργάζεται η μητέρα.⁶⁸

Στη βάση λοιπόν του μεταβαλλόμενου κράτους πρόνοιας, η κατάτμηση του κοινωνικού ιστού –στο πλαίσιο της λειτουργικής έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού– σε συνάρτηση με τη στροφή προς έναν προνοιακό πλουραλισμό αναδεικνύει επίσης το ζήτημα των «κορπορατιστικών», «εταιρικών» σχέσεων μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού τομέα. Σύμφωνα με την Τζ. Καβουνίδη,

Ο ρόλος του ιδιωτικού, κερδοσκοπικού τομέα στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών έχει αυξηθεί πολύ την τελευταία δεκαετία. [...] Η αύξηση του ρόλου του ιδιωτικού, κερδοσκοπικού τομέα στο χώρο των κοινωνικών υπηρεσιών οφείλεται στο γεγονός ότι η ζήτηση που δεν καλύπτεται από το δημόσιο τομέα καλύπτεται όλο και περισσότερο από τον ιδιωτικό τομέα. Δηλαδή, δεν παρατηρείται υποκατάσταση της δημόσιας παροχής υπηρεσιών από την ιδιωτική παροχή, αλλά απλά είσοδος όλο και περισσότερων ιδιωτικών φορέων στον χώρο.⁶⁹

⁶⁸ *ό.π.*, σ. 18.

⁶⁹ Καβουνίδη, Τζ. (1999), «Οι υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας και η καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού» στο *Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα*, *ό.π.*, σσ. 256-257.

Εκτός από την είσοδο του ιδιωτικού τομέα στο χώρο της κοινωνικής πολιτικής, παρατηρείται παράλληλα και μια αποκέντρωση των πρακτικών του κράτους πρόνοιας σε τοπικούς, επίσημους ή ανεπίσημους φορείς. Σύμφωνα πάντοτε με τη Τζ. Καβουνίδη⁷⁰, δίπλα στον κρατικό φορέα αρχίζουν να κατέχουν σημαντική θέση στο χώρο των υπηρεσιών κοινωνικής πρόνοιας η Τοπική Αυτοδιοίκηση, ο ιδιωτικός τομέας, κερδοσκοπικός και μη, αλλά και ο ανεπίσημος τομέας των άτυπων δικτύων που στηρίζονται στις διαπροσωπικές σχέσεις της οικογένειας, της συγγένειας, της φιλίας και της γειτονιάς.

Μέσα από έναν τέτοιο διαχωρισμό δημόσιου και ιδιωτικού τομέα στην άσκηση της κοινωνικής πολιτικής το ζήτημα της ανάληψης του ρόλου «φορέας φροντίδας» τίθεται σε νέες βάσεις, αφού οι διαστάσεις της έννοιας «φροντίδα» μετατοπίζονται. Σύμφωνα με τις φεμινιστικές προσεγγίσεις, ο σεξιστικός χαρακτήρας της οικογενειακής παροχής φροντίδας αναπαράγει και στο δημόσιο χώρο αντίστοιχες κυρίαρχες κατηγοριοποιήσεις. Κατά τις Barrett και McIntosh⁷¹, η έννοια του «οικογενισμού» αναφέρεται στην πολιτική προπαγάνδα υπέρ του θεσμού της οικογένειας· η αντίληψη αυτή μεταφέρεται και στο δημόσιο βίο, ο οποίος οργανώνεται σύμφωνα με τη λογική των οικογενειακών δεσμών, με αποτέλεσμα η οικογενειοποίηση να εμφανίζεται και στο σχεδιασμό της κοινωνικής πολιτικής του κράτους πρόνοιας.

Το ζήτημα που μας απασχολεί αφορά την κοινωνική πολιτική με κύριους αποδέκτες τις μονογονεϊκές οικογένειες και, πιο συγκεκριμένα, αν και πώς ο ρόλος του φορέα φροντίδας επαναδιατυπώνεται και/ή αναδιαμορφώνεται σε μονογονεϊκά νοικοκυριά με αρχηγούς μόνες μητέρες⁷².

⁷⁰ Καβουνίδη, Τζ., *ό.π.*, σσ. 253.

⁷¹ Barrett, M. και McIntosh, M. (1987), *Η αντικοινωνική οικογένεια*, Κάλβος, Αθήνα.

⁷² Για τη διερεύνηση αυτή χρησιμοποιούνται στοιχεία από τις ακόλουθες πηγές: α. Μαράτου-Αλιπράντη, Λ., *ό.π.*, σσ. 27-43. β. Κογκίδου, Δ., *ό.π.*, σσ. 457-464, γ. Αναστασίου, Α., Καλκαβούρα,

Προς τις μονογονεϊκές οικογένειες, τόσο η οικονομική όσο και η κοινωνική στήριξη παρέχεται από διαφορετικούς φορείς του κρατικού αλλά και του ιδιωτικού τομέα, κερδοσκοπικού ή μη. Εντούτοις, παρά τη διάχυση της παροχής κοινωνικών υπηρεσιών η οικονομική και κοινωνική στήριξη προς τα μονογονεϊκά νοικοκυριά δεν είναι επαρκής. Όπως αναφέρει και η Δ. Κογκίδου,

Η υπολειμματική αντίληψη για την πρόνοια που επικρατεί στην Ελλάδα καταγράφεται εναργέστατα στα μέτρα που υιοθετούνται για τις μονογονεϊκές οικογένειες, καθώς και στις υπηρεσίες παροχής τους. Αυτό το οποίο υποσημειώνουν είναι ότι, στις περιπτώσεις που το οικογενειακό ή συγγενικό δίκτυο δεν υπάρχει ή υπολειτουργεί, παρεμβαίνει το κράτος και «προστατεύει» το παιδί, παρέχοντας ένα επίδομα στον κύριο φορέα φροντίδας που είναι η μητέρα⁷³.

Σε σχετική έρευνα του Κ.Ε.Θ.Ι. με υπεύθυνη τη Λ. Μαράτου-Αλιπράντη παρέχονται λεπτομερή στοιχεία τόσο για την επιδοματική πολιτική που ακολουθείται στην Ελλάδα απέναντι στις μονογονεϊκές οικογένειες όσο και για τις πτυχές της κοινωνικής στήριξης, όπως: ρυθμίσεις στην αγορά εργασίας για τις μόνες μητέρες, παιδική φροντίδα, ηθική-συμβουλευτική υποστήριξη κ.ά.⁷⁴. Το ζήτημα που αναδεικνύεται στα όρια της παρούσας εργασίας είναι η διερεύνηση εάν μέσα από το γενικό πλαίσιο της κοινωνικής πολιτικής απέναντι στην εξειδικευμένη ομάδα των μονογονεϊκών οικογενειών διακινδυνεύεται και νομιμοποιείται η θέση των μονογονεϊκών νοικοκυριών ως κοινωνικά αποκλεισμένων και, ειδικότερα, η ταυτότητα των μόνων μητέρων ως «θυμάτων». Κατά πόσο, δηλαδή, η μορφή που παίρνει η παροχή κοινωνικής βοήθειας προς τις μονογονεϊκές οικογένειες ενισχύει το διαχειριστικό λόγο περί κοινωνικού αποκλεισμού, φέρνοντας τα μέλη των μονογονεϊκών νοικοκυριών στη θέση «πελατών» του συστήματος του κράτους πρόνοιας, γεγονός που ευνοεί ενδεχόμενη θυματοποίησή τους, αφού έτσι το «πρόβλημα» συντηρείται, με τελικό στόχο τη διαχείριση για κάποιο είδος «επίλυσης».

Δ., Μάνθου, Β. και Τόπα, Μ. (χ.χ.) (ομάδα μελέτης), Κ.Ε.Θ.Ι. Βόλου, «Στάσεις του πληθυσμού του Ν. Μαγνησίας σχετικά με τις γυναίκες αρχηγούς μονογονεϊκών νοικοκυριών», σσ. 27-29.

⁷³ Κογκίδου, Δ., ό.π., σ. 462.

⁷⁴ βλ. Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (1993), ό.π., σσ. 27-43.

Ως προς τις μόνες μητέρες-αρχηγούς μονογονεϊκών οικογενειών, σε όλη την παραπάνω προβληματική σχετικά με την κοινωνική πολιτική προς την εξειδικευμένη ομάδα των μονογονεϊκών νοικοκυριών, είναι ανάγκη να προστεθεί και η διάσταση του κοινωνικού φύλου «γυναίκα» ως φορέα της ιδιότητας του πολίτη.

Υπό το πρίσμα της θεώρησης του κοινωνικού αποκλεισμού ως διαδικασίας αποστέρησης συγκεκριμένων ομάδων από δέσμες κοινωνικών δικαιωμάτων, η διάσταση «φύλο» φαίνεται να λειτουργεί αποφασιστικά, στο πλαίσιο που το κράτος πρόνοιας ενεργοποιείται ως αντισταθμιστική λειτουργία των συνεπειών του κοινωνικού αποκλεισμού. Οι ρυθμίσεις του κράτους πρόνοιας για τις μονογονεϊκές οικογένειες, πέρα από το γεγονός ότι αναπαράγουν και στο δημόσιο χώρο την ταυτότητα της γυναίκας (και πιο συγκεκριμένα της μόνης μητέρας) ως φορέα φροντίδας, φαίνεται να αποτελούν και πρόσφορο πεδίο για τη διερεύνηση των τρόπων με τους οποίους η γυναίκα-μόνη μητέρα προσκολλάται στην ταυτότητα του φορέα φροντίδας και απομακρύνεται από την ιδιότητα του πολίτη.

Η Δ. Κογκίδου χρησιμοποιεί τον όρο *εξάρτηση* για να περιγράψει τη θέση της μόνης μητέρας-αρχηγού μονογονεϊκής οικογένειας, όπως αυτή διαμορφώνεται στο πλαίσιο της κοινωνικής πολιτικής:

Έννοιες όπως η «εξάρτηση» είναι φυλετικά προσδιορισμένες, γεγονός που σπάνια υποσημειώνεται. Συνήθως η εξάρτηση της ενήλικης γυναίκας από το κράτος πρόνοιας είναι αποτέλεσμα της δωρεάν εργασίας της στον τομέα της παροχής φροντίδας. Η εξάρτησή της αυτή έχει ως αποτέλεσμα τη μεγαλύτερη ανεξαρτησία ενός άλλου ατόμου, νέου ή ηλικιωμένου⁷⁵.

Πράγματι, όπως φαίνεται από το σύνολο των παροχών και των επιδομάτων προς τις μονογονεϊκές οικογένειες, αλλά και από την ετερογένεια των φορέων που ασχολούνται με αυτές, τα προγράμματα κοινωνικής πρόνοιας που προωθούνται

⁷⁵ Κογκίδου, Δ. (1999), «Εξάρτηση ή ανεξαρτησία; Δυνατότητες και περιορισμοί για τις μόνες μητέρες» στο *Το φύλο των δικαιωμάτων*, Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών «Διοτίμω», Νεφέλη, Αθήνα, σ. 228.

τοποθετούν τις μόνες μητέρες σε θέσεις εξάρτησης από την επιδοματική κοινωνική πολιτική και κατ' επέκταση από το ρόλο τους ως φορέων φροντίδας.

Κατά τη Δ. Κογκίδου, η επιδοματική αυτή πολιτική ενισχύει την «κουλτούρα της φτώχειας» των μονογονεϊκών οικογενειών, καθώς η μόνη μητέρα εξαρτά συχνά την επιβίωση του μονογονεϊκού της νοικοκυριού από τα επιδόματα. Ταυτίζεται έτσι με χαμηλά επίπεδα διαβίωσης, στοιχείο που μεταφέρεται από γενιά σε γενιά: η μόνη μητέρα θέτει διαφόρων ειδών οικονομικούς περιορισμούς και στα παιδιά της, όπως λ.χ., ως προς τις δυνατότητες για επιτυχίες στην εκπαίδευση. Η «κουλτούρα της φτώχειας» ενισχύεται ακόμη από το γεγονός ότι πολλές μόνες μητέρες δεν γνωρίζουν τα δικαιώματά τους και δεν έχουν τη δυνατότητα να τα διεκδικήσουν.

Αυτό που στην ουσία, άμεσα ή έμμεσα, επιτυγχάνεται με την εισοδηματική ενίσχυση είναι η δημιουργία εξαρτημένων ατόμων από τις υπηρεσίες, παθητικών αποδεκτών και οποιωνδήποτε άλλων παροχών προσφέρουν αυτές⁷⁶.

Ανακύπτουν, έτσι, σημαντικά ερωτήματα που συνδέουν την κοινωνική πολιτική απέναντι στις μονογονεϊκές οικογένειες με το λόγο περί κοινωνικού αποκλεισμού, στο επίπεδο της αποστέρησης από κοινωνικά δικαιώματα, των οποίων η διεκδίκηση εκ νέου συνδέεται άμεσα με την έμφυλη ιδιότητα του πολίτη.

Με δεδομένο ότι, –πάντοτε στο πλαίσιο του κοινωνικού αποκλεισμού– αναπτύσσεται ένας λόγος περί «ενσωμάτωσης» των αποκλεισμένων ομάδων, η περίπτωση των μονογονεϊκών οικογενειών με αρχηγούς μόνες μητέρες συνδέεται άμεσα με το γεγονός ότι η γυναίκα, μέσα από τις ρυθμίσεις του κράτους πρόνοιας, εξακολουθεί να παραμένει το φύλο που χρειάζεται να διεκδικήσει τα δικαιώματά της.

Σύμφωνα με τη Μ. Παντελίδου-Μαλούτα,

Η κυρίαρχη εννοιολόγηση του πολίτη αποδέχεται πράγματι τη διχοτομία γυναίκες-άνδρες ως δεδομένη και, ακολουθώντας την κλασική παράδοση, ως καθοριστική για τη σχετική ιδιότητα. Έτσι ερμηνεύεται το ότι ενώ προσλαμβάνει στην ουσία ως θεμιτό οι άνδρες να απαιτούν την κατοχύρωση των δικαιωμάτων

⁷⁶ Ο.π., σ. 242.

τους, οι γυναίκες νομιμοποιούνται να διεκδικούν «θετικές δράσεις», προσπαθώντας να βελτιώσουν τη μειονεκτική θέση τους⁷⁷.

Κατά τη γνώμη μας, και από όσα διαφαίνονται μέχρι στιγμής, η λογική της εξάρτησης των μονογονεϊκών οικογενειών από τις παροχές και την κρατική επιδοματική πολιτική σε συνδυασμό με τους τρόπους «επίλυσης» του «προβλήματος» είναι τα στοιχεία που οδηγούν στη θυματοποίηση των μόνων μητέρων-αρχηγών μονογονεϊκών νοικοκυριών: ο λόγος περί κοινωνικού αποκλεισμού των μονογονεϊκών οικογενειών –ως μιας ιδιαίτερης ομάδας με χαρακτηριστικά που συνιστούν «κοινωνικό πρόβλημα»–, θέτει το ζήτημα της ενεργοποίησης μιας δέσμης από ρυθμίσεις, μέσα από τις οποίες φανερώνεται ο αναπαραγωγικός χαρακτήρας της εμφυλοποίησης της φροντίδας, με τελικό αποτέλεσμα την απόδοση της ταυτότητας γυναίκα-«πελάτης» των κοινωνικών υπηρεσιών.

Η λογική της ένταξης των μονογονεϊκών οικογενειών στα «κανονικά» κοινωνικά πλαίσια αφαιρεί από τη μόνη μητέρα την ανεξαρτησία και την αυτονομία της: εκτός από το ότι την εντάσσει σε δίκτυα εξάρτησης και τη συναρτά άμεσα από μια «κουλτούρα φτώχειας», εμφυλοποιεί την ιδιότητα του πολίτη: η μόνη μητέρα δεν αποτελεί φορέα δικαιωμάτων αλλά ένα υποκείμενο που υπολείπεται αυτών και που μόνον οι διάφορες κοινωνικές δράσεις μπορούν να την αποκαταστήσουν σε μια κοινωνικά αποδεκτή θέση. Η μόνη μητέρα δεν αυτονομείται ως υποκείμενο αλλά παρουσιάζεται εξαρτημένη από τις παροχές του κράτους πρόνοιας, με αποτέλεσμα η εικόνα του «θύματος» να ενισχύεται. Ο ρόλος της ως αρχηγού μονογονεϊκής οικογένειας εμφυλοποιείται ακόμη περισσότερο, σε μια ταυτότητα που αποκλίνει από τα παραδοσιακά κοινωνικά πρότυπα οικογενειακής οργάνωσης.

⁷⁷ Παντελίδου-Μαλούτα, Μ. (2002), *Το φύλο της δημοκρατίας: ιδιότητα του πολίτη και έμφυλα υποκείμενα*, Σαββάλας, Αθήνα, σ. 122.

III. iv. Μονογονεϊκότητα και μετανάστευση

Στην παρούσα εργασία, η ύπαρξη αλλοδαπών μόνων μητέρων στην Ελλάδα αποτελεί ειδική συνθήκη της έρευνας. Στόχος της ειδικής αυτής συνθήκης είναι η διερεύνηση της ενδεχόμενης σύνδεσης των συνθηκών της μονογονεϊκότητας με άλλες διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού, όπως, στην περίπτωση αυτή, με το ζήτημα της θέσης της αλλοδαπής γυναίκας στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία.

Θα μας ενδιέφερε, δηλαδή, να διερευνήσουμε κατά πόσο η μονογονεϊκότητα –που στο πλαίσιο του λόγου περί κοινωνικού αποκλεισμού αντιμετωπίζεται ως πρόβλημα– λειτουργεί σωρευτικά για τις ξένες-μόνες μητέρες που ζουν και (συνήθως) εργάζονται στην Ελλάδα. Οι αλλοδαπές-μόνες μητέρες ανήκουν σε δύο, διαφορετικές μεταξύ τους ομάδες, που και οι δύο –πάντοτε στο πλαίσιο του λόγου περί κοινωνικού αποκλεισμού– αντιμετωπίζονται ως κοινωνικό πρόβλημα.

Για τη συγκεκριμένη εργασία, οι αλλοδαπές γυναίκες-αρχηγοί μονογονεϊκών οικογενειών αποτελούν την ομάδα εκείνη, μέσω της οποίας θα διερευνηθεί επίσης και η επίδραση που μπορεί να έχει η μονογονεϊκότητα στην πολιτισμική ή/και την προσωπική ταυτότητα των αλλοδαπών μόνων μητέρων. Κατά συνέπεια, ένα από τα κεντρικά ζητήματα που ανακύπτει στο σημείο αυτό είναι εάν ο λόγος περί μονογονεϊκότητας στο πλαίσιο του κοινωνικού αποκλεισμού έχει διαφορετικό αντίκτυπο για τις αλλοδαπές μόνες μητέρες σε σχέση με τις ελληνίδες.

Ευνόητο είναι ότι οι διαφορετικές πολιτισμικές ταυτότητες των υποκειμένων αλλά και οι τρόποι με τους οποίους αυτές εκφράζονται μέσα σε ένα διαφορετικό κοινωνικοοικονομικό και θεσμικό/ιδεολογικό χώρο –στη συγκεκριμένη περίπτωση της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας– θα συνυπολογισθούν.

Εκτός, όμως, από τη διάσταση της πολιτισμικής ταυτότητας και τους τρόπους με τους οποίους αυτή διαπλέκεται με την έννοια της μονογονεϊκότητας στο λόγο περί

κοινωνικού αποκλεισμού, σημαντικό στοιχείο αποτελεί επίσης το ζήτημα της κατασκευής μιας προσωπικής ταυτότητας για την αλλοδαπή μόνη μητέρα, τόσο σε σχέση με το ευρύτερο κοινωνικοπολιτικό και πολιτισμικό περιβάλλον στο οποίο η αλλοδαπή δρα ως αρχηγός μιας μονογονεϊκής οικογένειας όσο και σε σχέση με την ενσωμάτωση των σχετικών λόγων που αρθρώνονται για τις μετανάστριες/πρόσφυγες σε συνάρτηση με τη μονογονεϊκότητα.

Είναι γεγονός ότι δεν υπάρχουν στοιχεία σχετικά με τον τρόπο που οι ξένες μόνες μητέρες βιώνουν την κατάσταση της μονογονεϊκότητας, πολύ περισσότερο σε συνδυασμό με τη «μεταφορά» της πολιτισμικής τους ταυτότητας σε μια διαφορετική κουλτούρα (πολιτική, κοινωνική, οικονομική κ.λπ.).

Θα επιχειρήσουμε, λοιπόν, να διερευνήσουμε το πεδίο εντός του οποίου οι λόγοι για τη μονογονεϊκότητα και τη μετανάστευση των γυναικών διαπλέκονται στο πλαίσιο της λειτουργικής έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού, με στόχο να διαπιστώσουμε αν σημειώνεται ή όχι κάποιου είδους αναπροσαρμογή της πολιτισμικής ή/και προσωπικής ταυτότητας της αλλοδαπής μόνης μητέρας αλλά και εάν αυτή οριοθετείται μέσα από ενδεχόμενη «δομική θυματοποίηση».

Στο σημείο αυτό θα διερευνήσουμε επίσης την περίπτωση κάποια από τις δύο αυτές ταυτότητες να υπερισχύει: της ξένης (μετανάστριας ή άλλο) έναντι της μόνης μητέρας ή το αντίστροφο. Κάτι τέτοιο προκύπτει, ενδεχομένως, τόσο από το γενικότερο δημόσιο, επίσημο λόγο για τους αλλοδαπούς και τη μορφή που παίρνει η επίσημη κρατική πολιτική απέναντι στους ξένους (μετανάστες, πρόσφυγες) όσο και από τις αναπαραστάσεις που έχουν οι ίδιες οι αλλοδαπές μόνες μητέρες για τη δική τους ταυτότητα (πολιτισμική και προσωπική). Οι αφηγήσεις ζωής των ξένων-μόνων μητέρων θα αποκαλύψουν, ελπίζουμε, τα στοιχεία που έχουν νόημα για αυτές, μέσα από το βίωμα της καθημερινής τους εμπειρίας. Τι παρουσιάζεται για τις ίδιες τις

αλλοδαπές μητέρες-αρχηγούς μονογονεϊκών οικογενειών ως πρόβλημα εισαγωγικά αλλά και χωρίς.

Όσα έχουν αναφερθεί στις προηγούμενες ενότητες για τις ελληνίδες μόνες μητέρες μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ισχύουν και για τις αλλοδαπές, με το επιπλέον στοιχείο –πόσο ειδοποιό, ωστόσο, θα διαφανεί στο εμπειρικό μέρος της εργασίας αυτής– της διαφορετικότητας της πολιτισμικής ταυτότητας, η οποία, αναμφισβήτητα συνδέεται με την προσωπική ταυτότητα, με την οποία αλληλεπιδρά.

Σύμφωνα με τον Η. Ε. Κουρκούτα:

Το ζήτημα που τίθεται κατά πρώτο λόγο στη μετανάστευση είναι αυτό της προσαρμογής σε διαφορετικό πολιτισμικό περιβάλλον (με διαφορετική γλώσσα, συνήθειες, νοοτροπία, θρησκεία κ.λπ.), της προσαρμογής με την έννοια όχι απλά της αφομοίωσης ή της επιφανειακής ενσωμάτωσης, αλλά της δημιουργίας μιας ισορροπημένης ταυτότητας, όπου το άτομο δεν θα διχάζεται ανάμεσα σε αντιφατικές ταυτίσεις, δεν θα συγκρούεται ανάμεσα σ' ένα αξεπέραστο παρελθόν, σε ένα δύσκολο παρόν και σε ένα αβέβαιο μέλλον, ούτε θα αισθάνεται την ανάγκη να καταφύγει σε ιδιαίτερες στρατηγικές, τεχνικές ή μηχανισμούς άμυνας ακραίου τύπου για να ισορροπήσει τις εσωτερικές του αντιφάσεις⁷⁸.

Ως προς τη μονογονεϊκότητα σε συνδυασμό με τη μετανάστευση, εκτός από τους κοινωνιοψυχολογικούς παράγοντες που επιδρούν στην κατασκευή της ταυτότητας της αλλοδαπής μόνης μητέρας, καθοριστικό ρόλο διαδραματίζουν αναμφισβήτητα οι κοινωνικές, οικονομικές, ιδεολογικές και πολιτικές συνθήκες που κυριαρχούν στη χώρα υποδοχής: οι προεκτάσεις, δηλαδή, που μπορεί να λάβει ο λόγος για τη μονογονεϊκότητα στο πλαίσιο του κοινωνικού αποκλεισμού, επαναπροσδιορίζονται μέσα από τη δραστική παράμετρο της μετανάστευσης. Δεν πρόκειται, βεβαίως, αποκλειστικά για τον επίσημο ή ανεπίσημο λόγο που αρθρώνεται στο πλαίσιο της πολιτικής απέναντι στους ξένους που ακολουθείται στη χώρα υποδοχής, αλλά και για τη βιωμένη εμπειρία, μια εμπειρία που οπωσδήποτε δεν είναι ξεκομμένη από το λόγο αυτό.

⁷⁸ Κουρκούτας, Η. Ε. (2003), «Ταυτότητα και πολιτισμικό πλαίσιο: διαταραχή της προσωπικής ταυτότητας και οικογενειακή δυναμική στη μετανάστευση» στο Ρήγα, Α. Β. και συνεργάτες, *ό.π.*, σ. 105.

Αντιμετωπίζοντας με θεωρητικούς όρους το ζήτημα της διαχείρισης της μονογονεϊκότητας ως βιωμένης κατάστασης σε συνθήκες μετανάστευσης είναι απαραίτητο, λοιπόν, να αναφερθούμε στις διαδικασίες μέσω των οποίων κατασκευάζεται μια *σωρευτική διαφορά*, τέτοια που νομιμοποιεί τη λειτουργικότητα της έννοιας του «κοινωνικού αποκλεισμού» ως εργαλείου σχεδιασμού πολιτικής δράσης. Οι ξένες μόνες μητέρες αποτελούν μια ειδική ομάδα ενός, ήδη εξατομικευμένου, κοινωνικού υποκειμένου. Δημιουργείται, έτσι, ένα νέο πεδίο παρέμβασης για την έννοια του «κοινωνικού αποκλεισμού», αλλά και για το λόγο περί θυματοποίησης.

Οι αλλοδαπές μόνες μητέρες «διαφοροποιούνται» ως κοινωνική ομάδα. Η διαφοροποίηση αυτή αφορά τον τρόπο διαπραγμάτευσης, από τον επίσημο ή ανεπίσημο λόγο περί κοινωνικού αποκλεισμού, της διπλής τους, πολιτισμικής-προσωπικής, ταυτότητας: θεωρούνται «κοινωνικά αποκλεισμένες» και ως ξένες (μετανάστριες ή πρόσφυγες) αλλά και ως μόνες μητέρες-αρχηγοί μονογονεϊκών οικογενειών.

Γίνεται, συνεπώς, φανερό ότι θα διερευνήσουμε, αφενός τους τρόπους με τους οποίους η ταυτότητα της ξένης γυναίκας διαπλέκεται με την ταυτότητα της μόνης μητέρας, και αφετέρου εκείνους μέσα από τους οποίους η διπλή αυτή ταυτότητα κατασκευάζεται ή/και ενσωματώνεται. Ως προς το δεύτερο αυτό στοιχείο, η διερεύνηση θα αναφέρεται τόσο στο μακροεπίπεδο της θεωρητικής διαπραγμάτευσης όσο και στο μικροεπίπεδο της βιωμένης εμπειρίας, σε συνδυασμό με ενδεχόμενη λειτουργία «θυματοποίησης», όπως αυτή αποτυπώνεται, ενδεχομένως, στην έκφραση της ταυτότητας των υποκειμένων.

Καταλήγοντας, υπό διερεύνηση ζήτημα μέσα από τις συνεντεύξεις των μόνων μητέρων (ελληνίδων και αλλοδαπών) αποτελούν οι τρόποι με τους οποίους ο

κυρίαρχος λόγος περί κοινωνικού αποκλεισμού και θυματοποίησης εγγράφεται στην ταυτότητα των γυναικών ως αρχηγών μονογονεϊκών οικογενειών.

Στο πλαίσιο του λόγου περί δικαιωμάτων των γυναικών, η μονογονεϊκότητα συναρτάται άμεσα με την ιδιότητα του πολίτη, που από ό,τι φαίνεται, δεν είναι εύκολο να κατακτηθεί από τις μόνες μητέρες, οι οποίες, ως (εξειδικευμένη) κοινωνικά ευάλωτη ομάδα, εντάσσονται σε δίκτυα εξάρτησης από την κοινωνική πολιτική.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, οι μόνες μητέρες-αρχηγοί μονογονεϊκών οικογενειών μετατρέπονται σε «βοηθηματούχους», σε «πελάτες» του κοινωνικού κράτους, με αποτέλεσμα να εξαρτώνται από δίκτυα κοινωνικής προνοιακής παρέμβασης. Αυτή η κατάσταση εξάρτησης αναπαράγει την «οικογενειοποίηση» της θέσης της γυναίκας στη δημόσια σφαίρα, μέσα από την επίσημη νομιμοποίησή της ως φορέα φροντίδας.

Σύμφωνα με τη Χ. Συμεωνίδου:

Βασικό στήριγμα της οικογένειας, σε κάθε μορφή φροντίδας των μελών της, αποτελεί βέβαια η γυναίκα που έχει «εσωτερικοποιήσει» το ρόλο της ως «φροντιστή» και αποτελεί το συνεκτικό της κρίκο. Πρόκειται για το γνωστό «υποχρεωτικό αλτρουϊσμό» των γυναικών (Land & Rose 1985)⁷⁹.

Με δεδομένο επίσης ότι η μονογονεϊκότητα αντιμετωπίζεται ως «απόκλιση» από το παραδοσιακό –και ευρύτερα αποδεκτό– διγονεϊκό μοντέλο οικογενειακής οργάνωσης, συνδέεται με έννοιες και συμπεριφορές οι οποίες παραπέμπουν και σε παραμέτρους εγκληματολογικής προσέγγισης.

Η μονογονεϊκότητα, δηλαδή, παρουσιάζεται ως κοινωνικό πρόβλημα που δημιουργεί αισθήματα ανασφάλειας σε μια δεδομένη κοινωνία, με αποτέλεσμα να εγγράφεται σε διαφορών ειδών διακινδυνεύσεις. Ως προς το πλαίσιο της κοινωνικής πολιτικής, αντιμετωπίζεται με όρους που της προσδίδουν χαρακτηριστικά «παρέκκλισης». Τα

⁷⁹ Συμεωνίδου, Χ. (2000), «Πολυπολιτισμικές Διαφορές και Κράτος Πρόνοιας στις χώρες της Ν. Ευρώπης. Η περίπτωση της Ελλάδας» στο Κωνσταντοπούλου, Χρ., Μαράτου-Αλιπράντη, Λ., Γερμανός, Δ. και Οικονόμου, Θ. (επιμ.), *ό.π.*, σ. 311.

χαρακτηριστικά αυτά αντικειμενικοποιούνται και ορίζονται μέσα από δράσεις και διαδικασίες πολιτικών σχεδιασμών. Οι ιδιότητες και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κοινωνικής ομάδας των μόνων μητέρων ομογενοποιούνται και αποδίδονται, έτσι, στο συγκεκριμένο, εξατομικευμένο κοινωνικό υποκείμενο. Σύμφωνα με τη Χ. Συμεωνίδου:

Το γεγονός ότι η γυναίκα υποκαθιστά σε μεγάλο βαθμό το Κράτος Πρόνοιας φροντίζοντας τα εξαρτημένα μέλη της οικογένειας, οδηγεί την ίδια σε μη συμμετοχή ή απομάκρυνση από το εργατικό δυναμικό και σε κατάσταση εξάρτησης και κοινωνικού αποκλεισμού, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις διαζυγίου⁸⁰.

Αποτέλεσμα των διαχειριστικών αυτών πρακτικών είναι η οριοθέτηση του «προβλήματος» της μονογονεϊκότητας σε άμεση συνάρτηση με παραμέτρους που θεωρείται ότι αποτελούν διασάλευση της υπάρχουσας «τάξης». Οι μονογονεϊκές οικογένειες και οι συνθήκες οργάνωσής τους συνδέονται με ποικίλα δευτερογενή προβλήματα, όπως η φτώχεια, η ανεργία, η παραβατικότητα των ανηλίκων, κ.ά. Κατασκευάζεται, συνεπώς, ένα εννοιολογικό δίκτυο που τοποθετεί τη μόνη μητέρα-αρχηγό μονογονεϊκής οικογένειας σε ρόλους και θέσεις οι οποίες, ενδεχομένως, τη θυματοποιούν.

Απομένει να διερευνήσουμε, μέσα από το εμπειρικό υλικό, αν οι αναπαραστάσεις των ίδιων των αρχηγών των μονογονεϊκών οικογενειών για τη μονογονεϊκότητα συνηγορούν προς την κατεύθυνση της ενσωμάτωσης της ταυτότητας του θύματος.

⁸⁰ Ο.π., σ. 20.

B. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

Η Μεθοδολογία

Η συνέντευξη βάθους ως εργαλείο έρευνας

I. Το μεθοδολογικό πλαίσιο της έρευνας: οι διαστάσεις φύλο και μονογονεϊκότητα

Όπως προκύπτει από τη θεωρητική διαπραγμάτευση της μονογονεϊκότητας ως λόγου αλλά και ως βιωμένης εμπειρίας, για την παρούσα εργασία η διάσταση «κοινωνικό φύλο» (gender) αποτελεί σημαντική παράμετρο.

Η κοινωνική ομάδα των μόνων γυναικών-αρχηγών μονογονεϊκών οικογενειών συναρτάται, άμεσα και/ή εμμέσως από έμφυλες (αλλά όχι μόνο) συμπεριφορές και από αντίστοιχες λεκτικές πρακτικές. Οι συνθήκες διαβίωσης αλλά και αντιμετώπισης των μόνων μητέρων δεν εξαρτώνται, δηλαδή, αποκλειστικά από την κατάσταση της μονογονεϊκότητας, αλλά και από το γεγονός ότι οι ίδιες είναι γυναίκες. Χαρακτηριστικό της «εμφυλοποίησης», τόσο του κοινωνικού αποκλεισμού των μόνων μητέρων όσο και της ενδεχόμενης θυματοποίησής τους, είναι ότι, στο σύνολό του, ο επίσημος λόγος για τη μονογονεϊκότητα αντιμετωπίζει τις μόνες μητέρες ως «ειδική» ομάδα· καθοριστικό στοιχείο αποτελεί το γεγονός ότι η γυναικεία μονογονεϊκότητα φαίνεται να προσδιορίζεται κυρίως μέσα από τη διάσταση του κοινωνικού φύλου.

Όπως εύκολα μπορεί να διαπιστωθεί από το θεωρητικό και ερευνητικό πλαίσιο της παρούσας εργασίας, η διερεύνηση της μονογονεϊκότητας εστιάζει στις μόνες μητέρες –παρά το ενδιαφέρον που θα παρουσίαζε μια συγκριτική, ενδεχομένως, προσέγγιση με τους μόνους πατέρες.

Η επιλογή αυτή οφείλεται σε δύο, κυρίως, λόγους: αντίστοιχο δείγμα μόνων πατέρων ήταν από ελάχιστο έως ανύπαρκτο ενώ, τόσο από τη σχετική με τη μονογονεϊκότητα

βιβλιογραφία όσο και από τις αντίστοιχες εμπειρικές έρευνες, παρατηρείται επικέντρωση στις μόνες μητέρες-αρχηγούς μονογονεϊκών οικογενειών. Το τελευταίο αυτό στοιχείο λειτούργησε ως ερέθισμα για μια κριτική, ελπίζουμε, στάση απέναντι στις δεδομένες αυτές ερευνητικές επιλογές. Ωστόσο, ο αναστοχασμός και η αυτοκριτική ως προς την οριοθέτηση της διερεύνησης προς την κατεύθυνση των μόνων μητέρων είναι αναπόφευκτα.

Στην παρούσα εργασία το «φύλο» της μονογονεϊκότητας χρησιμοποιείται ως η κοινωνική εκείνη ταυτότητα-κατασκευή των ιδεολογικών λόγων που αναπτύσσονται σε κάθε (επιμέρους) τομέα που η λειτουργική έννοια κοινωνικός αποκλεισμός οικειοποιείται: οικογένεια-νοικοκυριό, αγορά εργασίας-παραγωγή, κοινωνική πολιτική, εθνικότητα-μετανάστευση. Ως *γυναίκα*, η μόνη μητέρα αποκτά μια συγκεκριμένη ταυτότητα, μια ταυτότητα που επικαθορίζεται σημαντικά από την αντιμετώπισή της είτε στο πλαίσιο της κοινωνικής πολιτικής είτε/και στο ευρύτερο πεδίο του, επίσημου ή ανεπίσημου, κοινωνικού ελέγχου. Έτσι, η κατασκευή μιας έμφυλης ταυτότητας για τη μόνη μητέρα νομιμοποιεί τον εργαλειακό χαρακτήρα των εννοιών του κοινωνικού αποκλεισμού και της θυματοποίησης.

Σε συνδυασμό με την κατάσταση της μονογονεϊκότητας το κοινωνικό φύλο *γυναίκα* αποκτά λειτουργική θέση στο σχεδιασμό της κοινωνικής πολιτικής και στην αντιμετώπιση του «προβλήματος» της μονογονεϊκότητας. Οι συνθήκες διαβίωσης της μόνης μητέρας ως αρχηγού μονογονεϊκής οικογένειας δεν συνδέονται με τις γενικότερες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες· συνδέονται σχεδόν αποκλειστικά με τα χαρακτηριστικά της έμφυλης ταυτότητας που κατασκευάζεται στο πλαίσιο του λόγου περί κοινωνικού αποκλεισμού, μιας ταυτότητας η οποία συχνά όχι απλώς την ακολουθεί, αλλά την εννοιολογεί: η γυναίκα-μόνη μητέρα αντιμετωπίζεται με βασικό

κριτήριο το κοινωνικό της φύλο, όπως αυτό μετατρέπεται σε αντικείμενο διαχείρισης μέσα από το διαχωρισμό «γυναίκα-άνδρας».

Σύμφωνα με τη Τζ. Ουόλακ Σκοτ:

Το φύλο μάς προσφέρει λοιπόν ένα μέσο για να αποκωδικοποιήσουμε το νόημα και για να κατανοήσουμε τις περίπλοκες διασυνδέσεις ανάμεσα στις ποικίλες μορφές της ανθρώπινης διαντίδρασης. Όταν οι ιστορικοί διερευνούν τους τρόπους με τους οποίους η έννοια του φύλου νομιμοποιεί και κατασκευάζει τις κοινωνικές σχέσεις, εμβαθύνουν στην αμοιβαιότητα φύλου και κοινωνίας, καθώς και στους ιδιαίτερους και εξαρτημένους από τα συμφραζόμενα τρόπους με τους οποίους η πολιτική κατασκευάζει το φύλο και το φύλο κατασκευάζει την πολιτική⁸¹.

Βασικό στοιχείο διερεύνησης αποτελούν, στην απόπειρα αυτή, για να δανειστούμε τα λόγια της Α. Μπακαλάκη,

[...] οι τρόποι με τους οποίους οι διάφορες νοητικές/συμβολικές κατηγορίες, με βάση τις οποίες οι άνθρωποι προσλαμβάνουν τον κόσμο αλλά και τις μορφές δράσης τους, συγκροτούνται κοινωνικά μέσα σε συγκεκριμένα συμφραζόμενα. [...] δυτικές έννοιες όπως το σώμα, ο εαυτός, τα συναισθήματα, το άτομο, η κοινωνία κ.λπ., που θεωρούνταν ότι ανταποκρίνονται σε αντικειμενικά «φυσικά» δεδομένα οικουμενικού χαρακτήρα, αποδομούνται και καταδεικνύονται ως κοινωνικές ή/και πολιτισμικές κατασκευές. Οι σημασίες τους σε διάφορους τόπους και χρόνους είναι κάθε φορά το ζητούμενο. Συνεπώς παύει να είναι αυτονόητο ότι οι έννοιες αυτές μπορούν να αποτελέσουν τη βάση για διαπολιτισμικές διακρίσεις ή για συνολικές ερμηνείες που υπερβαίνουν τις τοπικές, ιστορικά προσδιορισμένες σημασίες είτε ενσωματώνοντάς τις είτε ανάγοντάς τις σε γενικότερους όρους⁸².

Οι συνεντεύξεις θα αποκαλύψουν, συνεπώς, τους τρόπους με τους οποίους οι μόνες μητέρες προσλαμβάνουν τη δική τους μονογονεϊκότητα. Κυρίως, όμως, θα δείξουν αν η κατάσταση της μονογονεϊκότητας συνδέεται με τους τρόπους με τους οποίους οι γυναίκες αυτές έχουν ενσωματώσει την έμφυλη ταυτότητά τους. Μέσα από την ανάλυση του λόγου και της βιωμένης εμπειρίας των μόνων μητέρων, μέσα από τις αφηγήσεις τους, θα προσπαθήσουμε, λοιπόν, να τοποθετήσουμε τη μονογονεϊκότητα στο συγκεκριμένο χωροχρονικό πλαίσιο της σύγχρονης ελληνικής πραγματικότητας.

⁸¹ Scott, J. W. (1997), «Το φύλο: μια χρήσιμη κατηγορία της ιστορικής ανάλυσης» (μτφρ. Σκλαβενίτη, Κ.) στο Αβδελά, Ε. και Ψαρά, Α. (επιμ.) *Σιωπηρές Ιστορίες: γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σ. 314.

⁸² Μπακαλάκη, Α. (1994), «Από την ανθρωπολογία των γυναικών στην ανθρωπολογία των φύλων» στο Μπακαλάκη, Α. (επιμ.), *ό.π.*, σσ. 36-37.

Διερευνώντας επίσης τους τρόπους διαχείρισης της έμφυλης ταυτότητας των μόνων μητέρων στο πλαίσιο του κοινωνικού αποκλεισμού και της θυματοποίησης, θα αποπειραθούμε να καταδείξουμε πώς η κοινωνική ταυτότητα της μόνης μητέρας κατασκευάζεται και εμφυλοποιείται σε συγκεκριμένα κοινωνικά συμφραζόμενα και λόγους. Αυτονόητο είναι, ωστόσο, το ερωτηματικό που οφείλει να συνοδεύει τις υποθέσεις μας.

II. Η συνέντευξη βάθους ως εργαλείο της ποιοτικής έρευνας

Από τον τρόπο που σκιαγραφήθηκε το μεθοδολογικό πλαίσιο της παρούσας εργασίας, γίνεται κατανοητό ότι η επιλογή του μεθοδολογικού εργαλείου συλλογής και ανάλυσης του εμπειρικού υλικού αποτελεί σημαντική απόφαση, ιδιαζόντως καθοριστική για την εξέλιξη της έρευνας. Οι αποφάσεις μεθοδολογικών επιλογών εξαρτώνται άμεσα από το εννοιολογικό πλαίσιο κάθε έρευνας. Σύμφωνα με τη Ν. Κυριαζή,

[...] η απόφαση για τις μεθόδους που θα χρησιμοποιηθούν δεν θα πρέπει να στηρίζεται σε τεχνικά κριτήρια, αλλά στην καταλληλότητα συγκεκριμένων μεθόδων να απαντήσουν στα ερωτήματα για την κοινωνική πραγματικότητα, όπως διατυπώνονται αυτά μέσα από το θεωρητικό πλαίσιο της έρευνας⁸³.

Καταλληλότερη μέθοδος για την παρούσα εργασία θεωρήθηκε η ποιοτική προσέγγιση με εργαλείο τις συνεντεύξεις βάθους. Η επιλογή του συγκεκριμένου μεθοδολογικού εργαλείου συνδέθηκε άμεσα με τους στόχους της έρευνας, την ανάδειξη, δηλαδή, των επιμέρους πτυχών και ζητημάτων που σχετίζονται με τη μονογονεϊκότητα αλλά και των τρόπων που αυτά συνδέονται με τις έννοιες του «κοινωνικού αποκλεισμού» και της «θυματοποίησης».

Με δεδομένη την πρόθεση να διερευνήσουμε τις αντιλήψεις για τη μονογονεϊκότητα μέσα από τις αφηγήσεις και το λόγο των μόνων μητέρων, η ανάδειξη των νοημάτων των υποκειμένων, όπως αυτά φανερώνονται μέσα από το λόγο τους, γίνεται πρωταρχική:

Η πρόσληψη της πραγματικότητας, η κατασκευή των νοημάτων και οι στρατηγικές που ακολουθεί κανείς στη ζωή του, γίνονται εμφανείς μέσα από αυτά που λέει –ή αποσιωπά– και η μελέτη του λόγου δίνει πολλές πληροφορίες για τα ήθη των ανθρώπων. Τα συμβολικά συστήματα που χρησιμοποιούν οι άνθρωποι για να κατασκευάσουν το νόημα του κόσμου είναι βαθιά εδραιωμένα στον πολιτισμό και τη γλώσσα⁸⁴.

⁸³ Κυριαζή, Ν. (2002), *Η Κοινωνιολογική έρευνα. Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Ελληνικά Γράμματα (4^η έκδοση), Αθήνα, σ. 54.

⁸⁴ Λυδάκη, Α. (2001), *Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*, Καστανιώτης, Αθήνα, σ. 200.

Η επιλογή της συνέντευξης βάθους ως κύριου εργαλείου προσφέρει τη δυνατότητα μιας προσέγγισης σε βάθος των ερευνώμενων ζητημάτων από τη σκοπιά της βιωμένης εμπειρίας των υποκειμένων. Αναλύοντας το λόγο των μόνων μητέρων φιλοδοξούμε να ανα/αποκαλύψουμε τη νοηματοδότηση των συνθηκών της μονογονεϊκότητας από τις ίδιες τις αρχηγούς μονογονεϊκών νοικοκυριών αλλά και να διερευνήσουμε πώς οι μόνες μητέρες μεταφέρουν λεκτικά τις εμπειρίες τους.

Η αλληλεπίδραση ανάμεσα στο/στη συνεντευκτή/τρια και τα υποκείμενα δημιουργεί μια σχέση που διευκολύνει τη διαδικασία της «συνομιλίας» και, όπως σημειώνει η Ν. Κυριαζή, δίνει τη δυνατότητα στο υποκείμενο

[...] να επεκταθεί με τους δικούς του όρους σε σύνθετα θέματα, να προβάλει τις απόψεις του και τις συνθήκες υπό τις οποίες μπορεί να διαφέρουν –να δώσει, δηλαδή, τις λεπτομερείς εκείνες πληροφορίες που χρειάζονται για μια πιο αξιόπιστη αναπαράσταση της κοινωνικής πραγματικότητας από τον ερευνητή⁸⁵.

Πράγματι, ο τρόπος που οι ερωτώμενοι/ες νοηματοδοτούν επιμέρους ζητήματα της «συνομιλίας» αποτελεί καθοριστικό στοιχείο για την εξέλιξη της διαδικασίας της συνέντευξης· νοηματοδότηση και εξέλιξη της συνέντευξης βρίσκονται σε άμεση και συνεχή αλληλεπίδραση. Στην πράξη, οι ερωτήσεις (είναι δυνατό να) τροποποιούνται ή/και (να) μετεξελίσσονται. Τα γενικότερα ζητήματα που ο/η ερευνητής/τρια έχει προεπισκοπήσει κατά τη θεωρητική διερεύνηση του αντικειμένου διαμορφώνονται, κατά την πορεία της ποιοτικής συνέντευξης, από τα, συχνά συνεχή, εναύσματα που του/της προσφέρουν οι προσωπικές αφηγήσεις των υποκειμένων⁸⁶. Η δυναμική της σχέσης που δημιουργείται ανάμεσα στο/τη συνεντευκτή/τρια και τα υποκείμενα, η υψηλή ή χαμηλή συνάφεια που εξυφαίνεται ανάμεσα στα δύο μέρη, αποτελεί βασικό στοιχείο που επικαθορίζει με διάφορους, όπως θα δούμε, τρόπους την εξέλιξη της έρευνας.

⁸⁵ Κυριαζή, Ν. (2002), *ό.π.*, σ. 128.

⁸⁶ *Ο.π.*, σσ. 262, 264.

Σύμφωνα με τον E. G. Mishler, η «συνεύρεση» ερευνητή/τριας-ερωτώμενου/ης δεν είναι ξεκομμένη από το κοινωνικοπολιτικό και κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο πραγματοποιείται. Δεδομένου ότι οι ερευνητικές μέθοδοι δεν είναι «ουδέτερες», δεν αποτελούν, δηλαδή, απλά τεχνικά εργαλεία που επιτρέπουν την καταγραφή/περιγραφή της πραγματικότητας, κατά τη συνέντευξη βάθους πρέπει να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη το γεγονός ότι τα υποκείμενα προσπαθούν να κατανοήσουν και να περιγράψουν/αφηγηθούν αυτό που τους συμβαίνει, ό,τι βιώνουν ως πραγματικότητα.

Ο/Η ερευνητής/τρια δεν αρκεί να ενδιαφέρεται αποκλειστικά για την αποτελεσματική εφαρμογή των ερευνητικών εργαλείων ή να καταπιάνεται με ζητήματα αξιοπιστίας και εγκυρότητας. Η προσοχή του/της χρειάζεται επίσης να στρέφεται προς την προσπάθεια των υποκειμένων να δομήσουν, μέσα από τις αφηγήσεις τους, νοήματα συνεκτικά και λογικά⁸⁷.

Συνοπτικά, οι πρακτικές της συνέντευξης που ενδυναμώνουν τον ρόλο των ερωτώμενων παράγουν επίσης αφηγηματικές απαντήσεις. Υπάρχει ωστόσο και μία ακόμη συνέπεια αυτής της ενδυνάμωσης. Μέσω των αφηγημάτων τα άτομα μπορούν να προχωρήσουν πέρα από το λόγο, στις δυνατότητες της πράξης. Η ενδυνάμωση του ρόλου των ερωτώμενων, επομένως, δεν αφορά μόνο τη χρήση της δικής τους φωνής και τη διήγηση της δικής τους ιστορίας, αλλά συνεπάγεται και την εφαρμογή της επιτευχθείσας κατανόησης στην πράξη, σύμφωνα με τα προσωπικά ενδιαφέροντα του ατόμου⁸⁸.

Ενδιαφέρουσα προς αυτή την κατεύθυνση, της σύνδεσης κατανόησης και πράξης σε μια συνέντευξη βάθους, είναι η προσέγγιση της Ε. Παπαγαροικράλη:

[...] το λεγόμενο «σώμα» δε διαχωρίζεται από το λεγόμενο «πνεύμα/νου» ούτε αποτελεί εξαρχής «αντικείμενο» της νοητικής μας αντίληψης. Στη θέση τους υπάρχει ο σωματικά προσλαμβάνων εαυτός ως όλον, που δρα εξαρχής και συνεχώς «μέσα στον κόσμο» είναι, δηλαδή, κοινωνικά επηρεασμένος, επηρεαζόμενος, επηρεάζων. Με άλλα λόγια, αντιλαμβανόμαστε και δρούμε συνεχώς με όλες τις πολιτισμικά επηρεασμένες αισθήσεις και συναισθήματα. Και οι πλέον «νοητικές» και «ατομικές» πρακτικές, όπως η φαντασία, η μνήμη, η διαίσθηση, είναι φτιαγμένες και φτιάχνονται από τις αισθήσεις και με συναισθήματα που μοιραστήκαμε στις σχέσεις μας με άλλους στο παρελθόν,

⁸⁷ Mishler, E. G. (1996), *Συνέντευξη Έρευνας* (μτφρ. Ντ. Ρώντα), Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σσ. 177-184.

⁸⁸ Ο.π., σ. 179.

μοιραζόμαστε ή δε μοιραζόμαστε στο παρόν και που επιθυμούμε/σχεδιάζουμε ή δεν επιθυμούμε/σχεδιάζουμε να μοιραστούμε στο μέλλον. Βάσει αυτών, και η γλώσσα (ως σύστημα σημείων ή συμβόλων, ως λόγος, διάλογος, μονόλογος, αφήγηση κ.λπ.) δεν αποτελεί απλώς μια «νοητική» κατασκευή που έστω κατασκευάζεται στην πράξη που επιτελείται από «νοήμονα» αλλά «ασώματα» δρώντα υποκείμενα⁸⁹.

Στόχος μας στην παρούσα εργασία δεν είναι μόνον η εφαρμογή της τεχνικής της συνέντευξης βάθους ώστε να διαπιστώσουμε πώς οι μόνες μητέρες αντιλαμβάνονται τη μονογονεϊκότητα. Εκείνο που, επιπροσθέτως, μας ενδιαφέρει είναι να διαπιστώσουμε πώς η εμπειρία των ερωτώμενων-μόνων μητέρων μετατρέπεται σε αφηγηματική πράξη στην οποία ενυπάρχει –και είναι πάντοτε παρόν– ό,τι ο P. Bourdieu αποκαλεί *habitus*. Πρόκειται για

[...] το ιστορικά και κοινωνικοοικονομικά επηρεασμένο σύστημα σταθερών, μεταθέσιμων διαθέσεων, το οποίο περιλαμβάνοντας παρελθούσες εμπειρίες, διατηρείται στο παρόν και τείνει να διαωνίζεται στο μέλλον ως *μήτρα των προσλήψεων, εκτιμήσεων, πράξεων, συναισθημάτων και σκέψεών* μας, και το οποίο συντελεί στην επίτευξη άπειρων ενεργειών, χάρη σε αναλογικές μεταθέσεις σχημάτων που επιτρέπουν την επίλυση παρόμοια δημιουργημένων προβλημάτων, καθώς και χάρη στις αδιάκοπες επανορθώσεις των αποτελεσμάτων των επιλύσεων⁹⁰.

Κατά την εξέλιξη μιας συνέντευξης, διαφόρων ειδών και προελεύσεων συμφραζόμενα είναι παρόντα' συμφραζόμενα που επηρεάζουν, ρητά ή άρητα, τη συνομιλία.

Η διαπίστωση, λ.χ., σχετικά με το αν οι μόνες μητέρες αισθάνονται να υπάγονται σε μια ομάδα που θυματοποιείται συλλογικά δεν αφορά μόνο τη δεδομένη χωροχρονική συνάντηση με την ερευνήτρια ή τη στιγμιαία νοσηματοδότηση των ζητημάτων που η τελευταία έχει προαποφασίσει να διερευνήσει. Σχετίζεται άμεσα και με τη συνειδητή ή ασυνείδητη παρουσία προηγούμενων εμπειριών σχετικών με τη μονογονεϊκότητα-

⁸⁹ Παπαγαρουφάλη, Ε. (2002), «Η συνέντευξη ως σωματική επικοινωνία των συνομιλητών και πολλών άλλων» στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχος 107 Α', ΕΚΚΕ, σσ. 31-32.

⁹⁰ Ο.π., σσ. 32-33.

βίωμα αφενός, και ενσωματωμένων λόγων σχετικών με τη μονογονεϊκότητα-έννοια- στο πλαίσιο-του-κοινωνικού αποκλεισμού, αφετέρου.

Έτσι, ένας από τους στόχους μας είναι η υπογράμμιση της σημασίας του κοινωνικοπολιτισμικού και πολιτικού πλαισίου μέσα στο οποίο εξελίσσεται η ίδια η θεματική της συνέντευξης, η μονογονεϊκότητα.

Η ενδυνάμωση του ρόλου των ερωτώμενων και η επανόρθωση με στόχο την ασυμμετρία εξουσίας μεταξύ συνεντευκτή/τριας-συνεντευξιαζόμενου/ης αποτελούν, συνεπώς, σημαντικές παραμέτρους. Η/Ο ερευνήτρια/τής χρειάζεται να απαγκιστρωθεί από τις παραδοσιακές προσεγγίσεις περί συνεντεύξεων και να παραδώσει τον έλεγχο στις/στις ερωτώμενες/ους: να τους «επιτρέψει» να ξετυλίζουν τις εμπειρίες τους *μέσα από και μέσα στις* αφηγήσεις τους.

Όπως εύστοχα επισημαίνει η M. A. Paget, η συνέντευξη βάθους είναι μια επιστήμη υποκειμενικής εμπειρίας. Στόχος της είναι

να ενθαρρύνει το λόγο του ερωτώμενου και να του επιτρέψει να ασκήσει το μεγαλύτερο δυνατό έλεγχο πάνω στο ρυθμό της συνέντευξης, καθώς και στην εισαγωγή και ανάπτυξη του περιεχομένου. [...] οι απαντήσεις που δίνονται επηρεάζουν συνεχώς τον εξελισσόμενο διάλογο και η ανάλυση βασίζεται στις σχέσεις μεταξύ ερωτήσεων και απαντήσεων, στη διαλεκτική της συνέντευξης⁹¹.

Η συγκεκριμένη μέθοδος μάς παρέχει, συνεπώς, τη δυνατότητα να παρακολουθήσουμε πιο λεπτομερειακά πώς αντιλαμβάνονται οι μόνες μητέρες τη μονογονεϊκότητα: πέρα από την ανάλυση των αφηγήσεων και του λόγου των υποκειμένων, μέσα από τη συνέντευξη βάθους μπορούμε επίσης να συλλέξουμε πληροφορίες για τα *συμφραζόμενα*, για τα στοιχεία, δηλαδή, που αφορούν την εξωλεκτική επικοινωνία που λαμβάνει χώρα ανάμεσα στην/τον ερευνήτρια/τή και τα υποκείμενα.

Πράγματι, η/ο ερευνήτρια/ής οφείλει να θυμάται ότι κατά τη διάρκεια της συνέντευξης καθοριστικό ρόλο διαδραματίζει το είδος της σχέσης που αναπτύσσεται

⁹¹ Στο Mishler, E. G. (1996), *ό.π.*, σ. 149.

ανάμεσα σ' αυτήν/όν και τα υποκείμενα. Έτσι, ο χώρος όπου διεξάγεται η συνέντευξη, η οικειότητα, η φιλική, λιγότερο ή περισσότερο, ατμόσφαιρα που δημιουργείται, το γενικότερο επικοινωνιακό πλαίσιο και η διαπροσωπική λειτουργία μπορούν να επηρεάσουν δραστικά τη διαδικασία της συνέντευξης. Από τα συμφραζόμενα επίσης και από τον τρόπο που οι ερωτώμενοι/ες εκφράζουν λεκτικά τις εμπειρίες τους, ο/η ερευνητής/τρια μπορεί να εξαγάγει συμπεράσματα σχετικά με το περιεχόμενο που δίνει κάθε υποκείμενο στην κατάσταση για την οποία (προσ)καλείται να «ξεδιπλώσει» τα βιώματά του αλλά και την κοσμοθεωρία του.

Οι ιδιαίτερες συνθήκες που είναι δυνατό να διαμορφωθούν κατά τη διάρκεια μιας συνέντευξης βάθους θέτουν επιπλέον στον/την ερευνητή/τρια το ζήτημα του αναστοχασμού, τόσο ως προς το συγκεκριμένο μεθοδολογικό εργαλείο και την εσωτερική και εξωτερική εγκυρότητά του, όσο και απέναντι στο ρόλο της ίδιας/του ίδιου κατά τη διαδικασία της συλλογής και της ανάλυσης των εμπειρικών δεδομένων. Ένα άλλο σημαντικό θέμα είναι τα ζητήματα επιστημονικής δεοντολογίας που εγείρει ο ρόλος του/της ερευνητή/τριας σε μια συνέντευξη έρευνας. Σύμφωνα με τον St. Kvale, σε μια συνέντευξη βάθους προκύπτουν τρία ηθικά ζητήματα, που αφορούν την επιστημονική ευθύνη του ερευνητή/τριας, τη σχέση του με τα υποκείμενα και την ανεξαρτησία του:

Ο/Η ερευνητής/τρια φέρει *επιστημονική ευθύνη* απέναντι στην ιδιότητά του και τα υποκείμενα της έρευνας, η οποία αφορά το γεγονός ότι το αντικείμενο της έρευνας προσφέρει αξιόλογη γνώση που είναι όσο το δυνατόν ελέγξιμη και επαληθεύσιμη. Επίσης, οι ερευνητές/τριες αναλαμβάνουν διαφορετικούς ρόλους σε σχέση με τα *υποκείμενα της έρευνας*. [...] [Προκύπτουν ηθικοί προβληματισμοί για τους διαφορετικούς ρόλους που αναλαμβάνουν], όπως για το εάν ένας/μία ερευνητής/τρια που έχει υποστηρικτικό ρόλο απέναντι στα υποκείμενα της έρευνάς του θα πρέπει να δημοσιεύσει πληροφορίες που είναι δυνατόν να τα φέρουν σε δύσκολη θέση.

Η ανεξαρτησία του/της ερευνητή/τριας αφορά τους δεσμούς που μπορεί να αναπτύξει ο ίδιος/η ίδια με τα υποκείμενα της έρευνας και οι οποίοι μπορεί να την/τον οδηγήσουν να αγνοήσει κάποια ευρήματα ή να ενισχύσει άλλα εις βάρος της, όσο το δυνατόν, ολοκληρωμένης και αδιαστρέβλωσης παρατήρησης των φαινομένων. Η συνέντευξη είναι μια διαδραστική έρευνα. [...]

Οι ερευνητές/τριες ενδέχεται να ταυτιστούν με τα υποκείμενα της έρευνάς τους τόσο, ώστε να μην διατηρήσουν την επαγγελματική απόσταση, αλλά, αντίθετα, να ερμηνεύσουν τα πάντα με βάση την οπτική των υποκειμένων⁹².

Τα ζητήματα αυτά τοποθετούν τον/την ερευνητή/τρια σε θέση αναστοχασμού. Όπως σημειώνει η Χρ. Ιγγλέση:

Παρά τις όποιες μεταξύ τους διαφορές οι ορισμοί του αναστοχασμού διατηρούν κοινή, ως θεμελιώδη, την παραδοχή ότι η γνώση που προκύπτει αναφορικά με το αντικείμενο της έρευνας έχει καταστατικά διαμεσολαβηθεί από τη σχέση μεταξύ ερευνητή και υποκειμένου της έρευνας. Η επιστημολογική αυτή παραδοχή συνεπάγεται μια άλλη, επίσης θεμελιώδη, ότι ο ερευνητής οφείλει όχι μόνο να παρακολουθεί τη σχέση του με το υποκείμενο της έρευνας, αλλά και να χρησιμοποιεί ως ερευνητικό εργαλείο τα όσα βλέπει, καταλαβαίνει και αισθάνεται κατά τη διάρκεια αυτής της σχέσης. [...]

Κατά τις [θεωρητικές] συζητήσεις [περί αναστοχασμού] σημειώθηκε μια τάση η επικέντρωση στο υποκείμενο της έρευνας να διαχωρίζεται από το γνώθι σαυτόν του ερευνητή. [...]

Όσοι στράφηκαν καταρχάς στο υποκείμενο της έρευνας, όρισαν ως κύριο ζητούμενο της αναστοχαστικής αναζήτησης ο ερευνητής να εμβαθύνει στο πώς τα υποκείμενα της έρευνάς του αντιλαμβάνονται και διαχειρίζονται την ερευνητική σχέση γενικά και πώς αντιμετωπίζουν συγκεκριμένα επιμέρους συμβάντα. [...]

Στο πλαίσιο, τώρα, της δεύτερης κατεύθυνσης που πήρε η συζήτηση για τον αναστοχασμό, ο προβληματισμός κρυσταλλώθηκε γύρω από το θέμα της αυτογνωσίας ή αλλιώς *αυτοαναφορικότητας*. [...] Αυτό που κυρίως ενδιαφέρει είναι ο ερευνητής να εξιχνιάζει τις δικές του πλέον στιγμές αμηχανίας, ευχαρίστησης, θυμού ή άμεσης επαφής, με πρωταρχικό πάντοτε μέλημα η αυτογνωσία αυτή να εμπλουτίσει τελικά τη γνώση για την υπό έρευνα πραγματικότητα⁹³.

Στην παρούσα ερευνητική διαδικασία ο αναστοχασμός γίνεται επιτακτικός για τη διασφάλιση της επιστημονικής εγκυρότητας: όσο το δυνατόν αρτιότερη και σαφέστερη ανάλυση των αφηγήσεων και του λόγου των υποκειμένων της έρευνας και αποτελεσματικότερη σύνδεση με την αντίστοιχη κοινωνική πραγματικότητα που μελετάμε. Αποσαφήνιση, επίσης, των πολιτικών διαστάσεων του «προβλήματος» της μονογονεϊκότητας σε σχέση με την ευρύτερη κοινωνικοπολιτική κατάσταση εντός της οποίας εντοπίζεται.

Ο αναστοχασμός διατρέχει όλη τη διαδικασία της έρευνας: προηγείται αλλά και έπεται. Έτσι, στη συγκεκριμένη έρευνα θεωρούμε απαραίτητη την εστίαση του

⁹² Kvale, St. (1996), *InterViews: an Introduction to Qualitative Research Interviewing*, Sage Publications, California, σσ. 118 [η μετάφραση δική μας].

⁹³ Ιγγλέση, Χρ. (2001) «Μέθοδοι και υποκειμενικότητες» στο Ιγγλέση, Χρ. (επιμ.) *Ο αναστοχασμός στη φεμινιστική έρευνα: σκιαγράφηση μιας αμφίδυμης σχέσης*, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα, σσ. 17-18.

αναστοχασμού σε σημεία που αφορούν την πολιτική, κοινωνιολογική και εγκληματολογική διάσταση της μονογονεϊκότητας σε άμεση συσχέτιση με τις διαστάσεις του κοινωνικού φύλου «γυναίκα» και της μητρότητας ως κατάστασης. Συνεπώς, κατά τη διαπραγμάτευση της μονογονεϊκότητας στο πλαίσιο του «κοινωνικού αποκλεισμού» και της «θυματοποίησης», ανακύπτουν προβληματισμοί που σχετίζονται με την «ιδεολογικοποίηση»⁹⁴ της κατάστασης της μονογονεϊκότητας ως ζητήματος που συνδέεται με την πολιτική διάσταση του φύλου (οι γυναίκες ως διεκδικήτριες ή φορείς συγκεκριμένων δικαιωμάτων)⁹⁵, με την κοινωνιολογική διάσταση της ύπαρξης μονογονεϊκών νοικοκυριών με αρχηγό μόνη μητέρα⁹⁶ και με την εγκληματολογική προοπτική μιας τέτοιας κατάστασης, η οποία αναφέρεται στο ενδεχόμενο, τον τρόπο και τη λειτουργία της θυματοποίησης των μόνων μητέρων-αρχηγών μονογονεϊκών οικογενειών⁹⁷.

Από το είδος αυτό του αναστοχασμού, πιστεύουμε ότι θα προκύψει μια περισσότερο εμπεριστατωμένη και κριτική ανάλυση των συνεντεύξεων με τις μόνες μητέρες και

⁹⁴ Στην παρούσα διαπραγμάτευση ο όρος «ιδεολογικοποίηση» αναφέρεται στη διαδικασία ένταξης ενός κοινωνικού ζητήματος ή μιας δεδομένης κατάστασης σε πεδία όπου, διαφορετικές και ετερογενείς ομάδες ανθρώπων αρχίζουν να τα διαχειρίζονται (λεκτικά ή μη), «κατασκευάζοντας» έτσι ιδεολογήματα - διακυβεύματα, που όχι μόνο γίνονται αντικείμενο επιστημονικών ή καθημερινών λόγων (κοινωνιολογία, εγκληματολογία, καθημερινή αφηγηματική πρακτική) αλλά και προσδιορίζουν πρακτικές και δράσεις (πολιτικές επιλογές, κοινωνικούς αγώνες, καθημερινά βιώματα).

⁹⁵ Η πολιτική διάσταση του φύλου αναφέρεται στις μόνες μητέρες-αρχηγούς μονογονεϊκών οικογενειών ως κατηγορίας γυναικών που είτε χρήζουν ιδιαίτερων κοινωνικών δικαιωμάτων είτε υπολείπονται τέτοιων και μπαίνουν στη διαδικασία να τα διεκδικήσουν. Όπως γίνεται αντιληπτό, σ' αυτή την πτυχή της διερεύνησης «φωτίζεται» η έμφυλη διάσταση της διαχείρισης του προβλήματος της μονογονεϊκότητας, μέσα από πρακτικές πολιτικής παρέμβασης.

⁹⁶ Η πτυχή αυτή αναφέρεται στις συγκεκριμένες πλευρές της μονογονεϊκότητας ως κοινωνικής κατάστασης και στα επιμέρους σημεία με τα οποία συνδέεται, τόσο στο ευρύτερο κοινωνικό πεδίο όσο και σ' αυτό του καθημερινού βιώματος. Η μονογονεϊκότητα αντιμετωπίζεται ως «πρόβλημα» τόσο για την κοινωνία όσο και για τους άμεσα ενδιαφερόμενους, αυτούς, δηλαδή, που τη βιώνουν.

⁹⁷ Η διερεύνηση της ενδεχόμενης θυματοποίησης των μόνων μητέρων-αρχηγών μονογονεϊκών οικογενειών οδηγεί σε προβληματισμούς σχετικά με τη διεύρυνση του ορισμού του «θύματος» αλλά και την υιοθέτηση αντεγκληματικής προληπτικής πολιτικής με στόχο την προστασία των φερομένων ως «θυμάτων»: η μονογονεϊκότητα αντιμετωπίζεται ως μια κατάσταση που προκαλεί την αναγκαιότητα δημιουργίας προνοιακών πολιτικών, στοιχείο που ενδεχομένως οδηγεί την έννοια της «επικινδυνότητας» σε νέα πεδία. Εκεί, δηλαδή, όπου η ένταξη της μόνης μητέρας-αρχηγού μονογονεϊκής οικογένειας στο λόγο περί κοινωνικού αποκλεισμού κατασκευάζει τη μονογονεϊκότητα ως απόκλιση, με αποτέλεσμα τη δημιουργία άλλης μίας κατηγορίας προστατευόμενων ανθρώπων ή «συλλογικού θύματος».

πως επίσης θα αναδυθούν πτυχές-κατηγορίες, η διαπραγμάτευση των οποίων θα οδηγήσει σε αποτελεσματικότερη διερεύνηση της σύνδεσης της μονογονεϊκότητας με τον κοινωνικό αποκλεισμό και τη θυματοποίηση.

III. Εμπειρική προσέγγιση του θέματος

III. i. Οι συνεντεύξεις με τις μόνες μητέρες

◆ Ο χώρος και ο χρόνος των συνεντεύξεων

Η πρόσβαση στο χωροχρόνο του «άλλου», εκείνου που βιώνει την κοινωνική πραγματικότητα που ο/η ερευνητής/τρια δοκιμάζει να μελετήσει, αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα της ποιοτικής έρευνας

Για τη συνέντευξη βάθους, μία από τις καθοριστικές αποφάσεις από τις οποίες εξαρτάται η πραγματοποίησή της είναι ο τρόπος προσέγγισης των υποκειμένων της έρευνας. Στην περίπτωση μας, ο χώρος όπου έλαβε χώρα καθεμιά από τις συνεντεύξεις ήταν σχεδόν αποκλειστική επιλογή της μόνης μητέρας.

Σε όλες τις συνεντεύξεις εκτός από μία, η οποία φιλοξενήθηκε στο σπίτι της ερευνήτριας, ως χώρος επιλέχτηκε είτε το σπίτι της μόνης μητέρας είτε, σε μία περίπτωση, ένας χώρος εθελοντικής της εργασίας στον οποίο η ερωτώμενη είχε δυνατότητα πρόσβασης.

Είναι γεγονός ότι ο χώρος στον οποίο θα πραγματοποιηθεί η «συνεύρεση» του/της συνεντευκτή/τριας με τον/την ερωτώμενο/η διαδραματίζει ιδιαίτερο ρόλο. Επηρεάζει δραστικά το αποτέλεσμα της συνέντευξης, και κατά κύριο λόγο την ίδια την αφήγηση, το ξεδίπλωμα των σημαντικών γεγονότων της ζωής του υποκειμένου, η οποία, με τη σειρά της, επηρεάζεται από το είδος της σχέσης που θα δημιουργηθεί ανάμεσα στα δύο μέρη. Ο χώρος συντελεί αποφασιστικά στη σχέση αυτή.

Στις συνεντεύξεις βάθους, τόσο ο χώρος όσο και ο χρόνος της επικοινωνιακής συνάντησης είναι σημαντικοί παράγοντες και επενεργούν στην ποιότητα των δεδομένων που θα συγκεντρωθούν. Απαραίτητες προϋποθέσεις αποτελούν το κατάλληλο περιβάλλον ώστε οι αφηγήσεις (και οι απαντήσεις) των υποκειμένων να προκύπτουν αβίαστα, μέσα από την «επαναδραστηριοποίηση» βιωμάτων και

αναμνήσεων, σε μια συνθήκη όπου η θέση του/της συνεντευκτή/τριας διατηρεί τη διακριτικότητα που επιβάλλουν οι περιστάσεις ενώ ταυτόχρονα προσφέρει τη δυνατότητα στο υποκείμενο να ανασυντάσσει αντιλήψεις και απόψεις. Σύμφωνα με τον St. Kvale,

Σε μια ερευνητική διαδικασία είναι στην ευχέρεια του/της συνεντευκτή/τριας να δημιουργήσει σε σύντομο χρονικό διάστημα εκείνου του είδους την επαφή που θα επιτρέψει στην αλληλεπίδραση να είναι κάτι παραπάνω από μια απλή ευγενική συζήτηση ή ανταλλαγή ιδεών. Ο/Η συνεντευκτής/ρια θα πρέπει να εγκαθιδρύσει μια τέτοια ατμόσφαιρα όπου ο/η ερωτώμενος/η θα νιώθει αρκούντως ασφαλής για να μιλήσει ελεύθερα για τις εμπειρίες και τα συναισθήματά του⁹⁸.

Στην παρούσα έρευνα, οι συνθήκες μιας όσο το δυνατό καλύτερης επικοινωνίας με τις μόνες μητέρες θεωρούμε ότι εξασφαλίστηκαν αβίαστα από την αρχή. Σε αυτό συντέλεσε και το γεγονός ότι η χρονική διάρκεια των συνεντεύξεων δεν είχε συμφωνηθεί ρητά εκ των προτέρων, αλλά παρακολούθησε την επιθυμία αλλά και την ανάγκη των μόνων μητέρων να μοιραστούν τις εμπειρίες τους και να εκφράσουν ανοιχτά τους προβληματισμούς τους γύρω από τη μονογονεϊκότητα. Ο χρόνος της συνέντευξης καθορίστηκε σχεδόν αποκλειστικά από τις δραστηριότητες των μόνων μητέρων, συνήθως τις απογευματινές ώρες, όταν πια είχαν ολοκληρώσει τις επαγγελματικές τους υποχρεώσεις.

Οι συζητήσεις ήταν ουσιαστικές. Έγιναν σε χαλαρό κλίμα, χωρίς την παρουσία τρίτων προσώπων, και οπωσδήποτε όχι των ίδιων των παιδιών, η απουσία των οποίων κρίθηκε επιβεβλημένη από τις ίδιες τις μητέρες. Το φιλικό και άνετο κλίμα συνέβαλε κατά τη γνώμη μας ώστε η ανάκληση της εμπειρίας/του βιώματος κάποιων παρελθοντικών γεγονότων από τη ζωή των μόνων μητέρων να μην αποβαίνει σε μια απλή και ουδέτερη από μνήμης αναπαράσταση.

Ακολουθώντας την προσέγγιση της Ε. Παπαγαρουφάλη, θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι μόνες μητέρες, μέσα από το αναβιωθέν παρελθόν –με την ευκαιρία των

⁹⁸ Kvale, St. (1996), *ό.π.*, σ. 125 [η μετάφραση δική μας].

συνεντεύξεων/συζητήσεων— κατάφεραν να κάνουν λεκτικό παρόν κάποιες μελλοντικές τους προσδοκίες ή και επιλογές:

[...] οι γλωσσικές εκφορές προσεγγίζονται σαν εμπειρίες που βιώνονται με άλλους συνεχώς μέσα στον μη γραμμικό χρόνο, και όχι σαν αναπαραστάσεις προηγούμενων ατομικών εμπειριών. [...] και η πλέον προσωπική και σιωπηρή εμπειρία βιώνεται μέσα στον κόσμο, μπροστά σε φυσικά απόντα-παρελθόντα, παρόντα, μελλοντικά- ακροατήρια⁹⁹.

Από την εμπειρία των συνεντεύξεων φάνηκε ότι ο χωροχρόνος αποτελεί σημαντική πτυχή για τα υποκείμενα της έρευνας. Οι αφηγήσεις, το νοερό «ταξίδι» σε παρελθόν-παρόν-μέλλον, δεν είναι μια απλή ανάκληση, μια λεκτική επανεμφάνιση στο παρόν. Οι γυναίκες αναβίωναν την εμπειρία τους με τη βοήθεια της συνεντεύκτριας, και αυτό γινόταν φανερό όχι μονάχα από τη λεκτική επικοινωνία αλλά και από τις σιωπηρές ή εξωλεκτικές διαστάσεις του λόγου.

◆ Ερωτήματα-Στόχοι-Προβληματισμοί

Η θεωρητική διαπραγμάτευση της μονογονεϊκότητας που επιχειρήσαμε, μας επιτρέπει να διατυπώσουμε κάποια συγκεκριμένα ερωτήματα γύρω από τα οποία θα περιστραφεί η ανάλυση των θεματικών ενοτήτων που θα προκύψουν, σε σχέση με τους δύο κύριους άξονες της προβληματικής μας, τον κοινωνικό αποκλεισμό και τη θυματοποίηση. Τα ερωτήματα αυτά, στα οποία συνοψίζεται η προβληματική της παρούσας διπλωματικής εργασίας, είναι τα ακόλουθα:

Πώς ο λόγος περί κοινωνικού αποκλεισμού διαπλέκεται με τη μονογονεϊκότητα; Υπάρχουν, και αν ναι, ποιες είναι οι διαστάσεις εκείνες του βιώματος των μόνων μητέρων-αρχηγών μονογονεϊκών οικογενειών που θα μπορούσαν να συνδεθούν με τις πτυχές του κοινωνικού αποκλεισμού;

⁹⁹ Παπαγαρουφάλη, Ε. (2002), ό.π., σσ. 44-45.

Ο επιστημονικός και ο καθημερινός, ο επίσημος και ο ανεπίσημος λόγος περί μονογονεϊκότητας «θυματοποιεί» τις μόνες μητέρες-αρχηγούς μονογονεϊκών νοικοκυριών;

Οι πρακτικές και δράσεις που υιοθετούνται για τη διαχείριση της μονογονεϊκότητας συντελούν στη μετατροπή των μόνων μητέρων σε «συλλογικό θύμα»;

Πώς το κοινωνικό φύλο «γυναίκα» επεμβαίνει ιδεολογικά και καθορίζει τις αντιλήψεις περί μονογονεϊκότητας και θέσης των μόνων μητέρων στο πλαίσιο μιας δεδομένης κοινωνίας, όπως είναι η σύγχρονη νεοελληνική κοινωνία στην οποία αναφερόμαστε;

Πώς, τελικά, εμφανίζεται –αν εμφανίζεται– η διάσταση της θυματοποίησης σε σχέση με τη μονογονεϊκότητα;

Το περιεχόμενο των ερωτημάτων αυτών μας προμηθεύει τα στοιχεία στα οποία θα βασιστούμε, προκειμένου να επιχειρήσουμε να αποσαφηνίσουμε τη βασική μας προβληματική για τη μονογονεϊκότητα στο πλαίσιο της αντιμετώπισής της ως «προβλήματος» –ενός προβλήματος γύρω από το οποίο προκύπτουν ερωτηματικά που αναφέρονται στις έννοιες «κοινωνικός αποκλεισμός» και «θυματοποίηση» και στο λειτουργικό χαρακτήρα που αποκτούν.

Ως προς τη διαπραγμάτευση της μονογονεϊκότητας στο πλαίσιο του κοινωνικού αποκλεισμού, η διερεύνηση εστιάζει στους τρόπους με τους οποίους λειτουργεί ο λόγος περί κοινωνικού αποκλεισμού, τόσο στο καθημερινό βίωμα των μόνων μητέρων όσο και στο λόγο και τις αντιλήψεις τους για τη μονογονεϊκότητα. Από τις συνεντεύξεις θέλουμε να διερευνήσουμε αν η μονογονεϊκότητα ως κατάσταση, ως βίωμα, αποτελεί παράγοντα κοινωνικού αποκλεισμού ή αν η διαχείρισή της στο επίπεδο της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού «κατασκευάζει» ανάλογη εικόνα για το χαρακτηρισμό των μόνων μητέρων ως «κοινωνικά αποκλεισμένης ομάδας».

Από το τελευταίο αυτό προκύπτουν τα ερωτήματα τα σχετικά με πιθανή θυματοποίηση των μόνων μητέρων και ενδεχόμενη μετατροπή τους σε «συλλογικό θύμα». Η διερεύνηση του λόγου των μόνων μητέρων θα μας δείξει αν και οι ίδιες ενσωματώνουν τον επίσημο λόγο περί μονογονεϊκότητας ως μια «προβληματική κατάσταση», υιοθετώντας την ταυτότητα του «θύματος». Ένα άλλο στοιχείο διερεύνησης αναφέρεται στο κατά πόσο οι πραγματικές συνθήκες διαβίωσης των μονογονεϊκών οικογενειών, οι δομικοί κοινωνικοί παράγοντες που συνδέονται με την κατάσταση της μονογονεϊκότητας, δικαιολογούν τη σύνδεσή της με τη «δομική θυματοποίηση».

Η προβληματική αυτή θα ακολουθεί την έρευνα σε όλη την πορεία της, θα συνδιαλέγεται με τη θεωρητική διαπραγμάτευση όπως διατυπώθηκε στο πρώτο μέρος της εργασίας και θα επιχειρήσει να φτάσει, μέσα από την ανάλυση του λόγου και των αφηγήσεων των μόνων μητέρων, σε όσο το δυνατό πληρέστερη κάλυψη του ζητήματος της μονογονεϊκότητας, πάντοτε στο πλαίσιο σύνδεσής της με τον κοινωνικό αποκλεισμό και τη θυματοποίηση.

Η προσέγγιση των συνεντεύξεων και η θεματοποίησή τους ανάλογα με τους στόχους της έρευνας και τα ερωτήματα που έχουν τεθεί σχετίζεται άμεσα με τα ζητήματα που θα διευκρινιστούν. Αυτά αποτελούν οδηγό στην επιλογή της μεθόδου ανάλυσης.

Σύμφωνα με τον St. Kvale,

Οι συνεντεύξεις μπορεί να είναι διερευνητικές (explorative) ή ελέγχου υποθέσεων (hypothesis testing): μια διερευνητική συνέντευξη είναι ανοιχτή και ελάχιστα δομημένη. Στην περίπτωση αυτή, ο/η συνεντευκτής/ρια εισάγει ένα θέμα, ένα σύνθετο πρόβλημα που πρέπει να «φωτιστεί». Παρακολουθεί τις απαντήσεις των υποκειμένων και αναζητεί νέες πληροφορίες σχετικές με κάποιες άλλες οπτικές γωνίες του θέματος.

Οι συνεντεύξεις με στόχο τον έλεγχο κάποιων υποθέσεων είναι περισσότερο δομημένες. Κάτι τέτοιο μπορεί να πάρει τη μορφή σύγκρισης συνεντεύξεων. [...]. Όταν διερευνούμε τις διαφορές μεταξύ συνεντεύξεων είναι προτιμότερο να συστηματοποιούμε το ύψος και τη σειρά των ερωτήσεων, ώστε να κάνουμε συγκρίσεις¹⁰⁰.

¹⁰⁰ Kvale, St. (1996), *ό.π.*, σσ. 97-98, 165 [η μετάφραση δική μας].

Στην παρούσα εργασία οι συνεντεύξεις εντάσσονται στην πρώτη κατηγορία: δεν υπήρξε προετοιμασία ερωτήσεων συγκεκριμένου ύφους και με καθορισμένη σειρά. Αυτό επέτρεψε στα υποκείμενα να είναι πιο ελεύθερα στις αφηγήσεις τους και στην ερευνήτρια να παρακολουθήσει χωρίς προκατασκευασμένα σχήματα το λόγο τους. Είναι αυτονόητο ότι τα ζητήματα διερεύνησης που αναφέρονταν στην κεντρική προβληματική της έρευνας ήταν συνεχώς παρόντα και εκφράστηκαν μέσα από οριοθετημένες μικρές παρεμβάσεις κατά τη διάρκεια της αφήγησης. Οι παρεμβάσεις αυτές ήταν σχετικές με το σημείο που βρισκόταν κάθε φορά η αφήγηση, φρόντιζαν να μην διακόπτουν τον ειρμό των ερωτώμενων και, εν πολλοίς, προσδιόρισαν αλλά και υλοποίησαν, σε άμεση σχέση με την ανταπόκριση των υποκειμένων, τη διαλεκτική και δυναμική σχέση που δημιουργείται σε μια συνέντευξη.

Ως προς τις θεματικές εκείνες που επανέρχονται σε κάποιες από τις συνεντεύξεις, αυτές ήταν εύλογο ότι θα προέκυπταν σε μια αφήγηση προσωπικών βιωμάτων. Πρόκειται περισσότερο για ένα είδος μη συστηματικών αλληλοεπικαλύψεων, οι οποίες, ωστόσο, διευκολύνουν τη διατύπωση των θεματικών ενοτήτων.

Γίνεται φανερό ότι η συγκεκριμένη έρευνα επιχειρεί να διερευνήσει μια συγκεκριμένη προβληματική παρά να ελέγξει κάποιες συγκεκριμένες υποθέσεις συγκρίνοντας το περιεχόμενο των συνεντεύξεων. Αυτό που μας ενδιαφέρει είναι να παρακολουθήσουμε πώς διαμορφώνεται η συγκεκριμένη προβληματική σε καθεμιά από τις συνεντεύξεις, διερευνώντας, κάθε φορά, τις νέες πτυχές που ανακύπτουν σε σχέση με κάθε μόνη μητέρα.

III. ii. Η διαδικασία ανάλυσης των συνεντεύξεων

◆ Η απομαγνητοφώνηση

Η απομαγνητοφώνηση, η μεταφορά σε γραπτή μορφή του προφορικού λόγου που έχει καταγραφεί από το κασετόφωνο, αποτελεί κομμάτι της ερευνητικής διαδικασίας αλλά και της ανάλυσης των δεδομένων. Τη συλλογή του εμπειρικού υλικού ακολουθεί η μεταφορά του λόγου των υποκειμένων σε γραπτή μορφή, με στόχο την ανάλυση. Όσο κι αν μοιάζει απλή και εύκολη, η απομαγνητοφώνηση είναι συνυφασμένη με ζητήματα θεωρητικά και μεθοδολογικά, που αναφέρονται στην εγκυρότητα και αξιοπιστία της διαδικασίας μεταγραφής του προφορικού λόγου των υποκειμένων σε γραπτό κείμενο. Σύμφωνα με τον St. Kvale,

Οι απομαγνητοφωνήσεις δεν είναι αντίγραφα ή αναπαραστάσεις κάποιας αντικειμενικής πραγματικότητας, αλλά αποτελούν ερμηνευτικές κατασκευές που είναι χρήσιμα εργαλεία για συγκεκριμένους σκοπούς. Οι απομαγνητοφωνήσεις είναι συζητήσεις αποδεσμευμένες από τα συμφραζόμενα της συνέντευξης, είναι αφαιρέσεις, όπως οι τοπογραφικοί χάρτες αποτελούν αφαιρέσεις ενός πραγματικού τοπίου από το οποίο έχουν προκύψει. Οι χάρτες τονίζουν κάποιες περιοχές και παραλείπουν άλλες, καθώς η επιλογή των χαρακτηριστικών τους εξαρτάται από την προσδοκώμενη χρήση τους. [...] Αντικειμενικός χάρτης, λ.χ., που να αναπαριστά το νησί του Greenland δεν υπάρχει: το σχήμα εξαρτάται από τον τρόπο που θα επιλεγεί να μεταφερθεί μια ανάγλυφη περιοχή σε μια μονοδιάστατη επιφάνεια, πράγμα που πάλι εξαρτάται από τη χρήση για την οποία ο χάρτης προορίζεται¹⁰¹.

Πράγματι, κατά την απομαγνητοφώνηση των συνεντεύξεων η διαδικασία ανάλυσης του προφορικού λόγου των μόνων μητέρων, η απόπειρα ευθύγραμμης αναγωγής του λόγου στις πτυχές της μονογονεϊκότητας που θέλαμε να διερευνήσουμε, ήταν ένας πειρασμός συνεχώς παρών.

Μια απομαγνητοφώνηση είναι μια υπέρβαση, μια μετατροπή ενός συγκεκριμένου αφηγηματικού τρόπου –προφορικός λόγος– σε έναν άλλον –γραπτός λόγος. Το να απομαγνητοφωνείς σημαίνει να μετατρέπεις, να αλλάζεις από μια μορφή σε μια άλλη. [...] Τα προβλήματα με τις απομαγνητοφωνήσεις συνεντεύξεων αφορούν περισσότερο τις εγγενείς διαφορές ανάμεσα στον προφορικό και το γραπτό λόγο και λιγότερο τις τεχνικές δυσκολίες της διαδικασίας της απομαγνητοφώνησης¹⁰².

¹⁰¹ Ο.π., σ. 165 [η μετάφραση δική μας].

¹⁰² Ο.π., σσ. 166-167 [η μετάφραση δική μας].

Στην παρούσα εργασία οι συνεντεύξεις καταγράφηκαν στο κασετόφωνο ενώ η απομαγνητοφώνηση πραγματοποιήθηκε μετά την ολοκλήρωση της συλλογής του εμπειρικού υλικού. Πρέπει να ομολογήσουμε ότι κατά τη διαδικασία της απομαγνητοφώνησης η ερμηνευτική διάθεση δεν απουσίαζε.

Στην προφορική εκφορά του βιώματος των μόνων μητέρων προβάλλεται λοιπόν ο γραπτός λόγος της ερευνήτριας, η δική της θεώρηση των συνθηκών και των γεγονότων που σχετίζονται με τη μονογονεϊκότητα και με τα επιμέρους ζητήματα που διερευνά. Οφείλει, συνεπώς, να λαμβάνει υπόψη την ανάγκη για συνεχή αναστοχασμό και αυτοκριτική, που χρειάζεται να διέπει την όλη ερευνητική προσπάθεια.

Οι απομαγνητοφωνήσεις ενέχουν, λοιπόν, το στοιχείο της ερμηνείας και της ανάλυσης. Ωστόσο, αυτό δεν πρέπει να αποτελεί τροχοπέδη στην όσο το δυνατόν εγκυρότερη και αξιόπιστη απόδοση/καταγραφή του βιώματος των υποκειμένων.

◆ Οι θεματικές ενότητες

Την απομαγνητοφώνηση ακολούθησε η διαμόρφωση των θεματικών ενοτήτων, οι οποίες αποτέλεσαν το βασικό πλαίσιο οριοθέτησης της ανάλυσης.

Η οριοθέτηση των θεματικών αυτών έγινε ύστερα από τη μεταφορά των συνεντεύξεων σε γραπτό λόγο, ύστερα, δηλαδή, από μια πρώτη προσεκτική ανάγνωση των απομαγνητοφωνημένων συνεντεύξεων.

Πριν όμως διατυπωθούν και περιγραφούν οι συγκεκριμένες αυτές θεματικές ενότητες, χρειάζεται να αποσαφηνίσουμε τους λόγους για τους οποίους αποφασίσαμε να επιλέξουμε τις συγκεκριμένες όπως και τα στοιχεία που μας οδήγησαν να εστιάσουμε στα συγκεκριμένα θέματα. Στην επιλογή και τη διατύπωση των θεματικών ενοτήτων απαραίτητη είναι η συνεχής αλληλεπίδραση θεωρητικού

πλαίσιου και εμπειρικών δεδομένων, ώστε οι συγκεκριμένες θεματικές να επιτρέπουν την ανάδειξη επιμέρους πτυχών προς την κατεύθυνση της παρούσας διερεύνησης.

Με δεδομένο ότι πρόκειται για αφηγήσεις ζωής, καταλληλότερη μονάδα καταγραφής για την παρούσα έρευνα θεωρήθηκε το γενικό θέμα που αναπτύσσεται σε κάθε φάση της συνέντευξης μαζί με τα συμφραζόμενα που αντίστοιχα διαμορφώνονται.

Καταλήξαμε σε πέντε θεματικές ενότητες, οι οποίες αναφέρονται σε ζητήματα που καλύπτουν την κεντρική προβληματική διερεύνησης της μονογονεϊκότητας, καθώς παραπέμπουν σε συγκεκριμένες πτυχές του κοινωνικού αποκλεισμού και της θυματοποίησης.

Οι θεματικές ενότητες που προέκυψαν είναι οι ακόλουθες:

Μητρότητα: από την πρώτη κιόλας επαφή με το λόγο των μόνων μητέρων, η μητρότητα αναδεικνύεται σε κεντρικό ζήτημα που καθορίζει τους τρόπους με τους οποίους οι μόνες μητέρες αντιμετωπίζουν όχι μονάχα συγκεκριμένες, πραγματικές καταστάσεις αλλά και κυρίαρχες αντιλήψεις για το μητρικό ρόλο.

Η σχετική διερεύνηση αναφέρεται στους τρόπους με τους οποίους το βίωμα της μητρότητας επηρεάζει τις επιλογές των μόνων μητέρων αλλά και τις απόψεις και τις στάσεις τους απέναντι στον κοινωνικό ρόλο της μητρότητας.

Η οργάνωση του μονογονεϊκού νοικοκυριού: οι τρόποι με τους οποίους οι συγκεκριμένες μονογονεϊκές οικογένειες αντιμετωπίζουν τη μονογονεϊκότητά τους ως καθημερινό βίωμα. Η σχετική διερεύνηση αφορά τις καθημερινές συνθήκες οργάνωσης του κάθε μονογονεϊκού νοικοκυριού και διαβίωσης των μελών αλλά και τις σχέσεις μεταξύ των μελών του. Ένα άλλο στοιχείο αφορά τον τρόπο που οι μόνες μητέρες μεταφέρουν την εμπειρία της μονογονεϊκότητας και τα σημεία από την εμπειρία τους τα οποία εκείνες αναδεικνύουν ως σημαντικά για τις ίδιες.

Μόνη μητέρα και μητρικός ρόλος: πώς οι μόνες μητέρες αντιμετωπίζουν, πρακτικά αλλά και θεωρητικά, τις απαιτήσεις του μητρικού τους ρόλου σε συνδυασμό με την κατάσταση της μονογονεϊκότητας. Στην ενότητα αυτή ανιχνεύονται ζητήματα που αφορούν τους ρόλους των δύο φύλων όπως επίσης και τους τρόπους που η μόνη μητέρα καλείται ή όχι να αναπληρώσει τον πατρικό ρόλο.

Εικόνες της μονογονεϊκότητας και αυτοεικόνα της μόνης μητέρας: στη θεματική αυτή ενότητα συμπεριλάβαμε κάποιες παραμέτρους, η διερεύνηση των οποίων, κατά την άποψή μας θα «φωτίσει» τον τρόπο που οι μόνες μητέρες-αρχηγοί μονογονεϊκών οικογενειών αντιλαμβάνονται την κατάσταση της μονογονεϊκότητας. Η διερεύνηση αυτή θα προσφέρει τη δυνατότητα εξαγωγής συμπερασμάτων σχετικών με τις αντιλήψεις των μόνων μητέρων για τη μονογονεϊκότητα, με τη βοήθεια επίσης συμφραζομένων που σχετίζονται έμμεσα με τη μονογονεϊκότητα ως σχήματος οικογενειακής συμβίωσης. Στην ενότητα αυτή συμπεριλαμβάνεται επίσης η διερεύνηση της αυτοεικόνας κάθε μόνης μητέρας, η οποία, κατά τη γνώμη μας είναι αναπόσπαστο κομμάτι της στάσης των υποκειμένων απέναντι στο βίωμα της μονογονεϊκότητας.

Μονογονεϊκά νοικοκυριά στο πλαίσιο κυρίαρχων λόγων: στην ενότητα αυτή θα διερευνηθούν οι παράμετροι που σχετίζονται με τις εμπειρίες/αντιλήψεις των μόνων μητέρων για την κοινωνική πολιτική και το κράτος πρόνοιας. Εδώ εντάσσονται και οι στάσεις τους απέναντι στη μονογονεϊκότητα στο πλαίσιο του κυρίαρχου, επίσημου και ανεπίσημου, λόγου αλλά και οι τρόποι με τους οποίους οι μόνες μητέρες μεταφέρουν το βίωμά τους ως προς τη στάση του κοινωνικού συνόλου απέναντι στη μονογονεϊκότητα.

Οι θεματικές αυτές ενότητες αποτέλεσαν τις κατευθυντήριες γραμμές για την αναλυτική προσέγγιση των συνεντεύξεων με τις μόνες μητέρες. Με βάση αυτές επιχειρήσαμε να οριοθετήσουμε την προβληματική μας και να ορίσουμε το πεδίο στο οποίο, κατά την άποψή μας, κινούνται τα σημαντικά προς περιγραφή και ανάλυση στοιχεία της έρευνας. Μέσα από τις συσχετίσεις που θα επιχειρήσουμε, θα διαφανεί το είδος της αλληλεπίδρασης μεταξύ των τριών βασικών όρων της διαπραγμάτευσης: μονογονεϊκότητα, κοινωνικός αποκλεισμός, θυματοποίηση.

III. iii. Η ταυτότητα των υποκειμένων της έρευνας

Κατά τη διεξαγωγή μιας ερευνητικής εργασίας, η αναφορά σε κάποια γενικά χαρακτηριστικά των υποκειμένων της έρευνας κρίνεται ως αυτονόητη. Όπως υποστηρίζεται, αποτελούν ποιοτικά στοιχεία διαφοροποίησης, τα οποία ενδεχομένως επηρεάζουν τη γενικότερη στάση των υποκειμένων.

Η καταγραφή των δημογραφικών χαρακτηριστικών των υποκειμένων σε μια ποσοτική, λ.χ., έρευνα είναι απαραίτητη: πρόκειται για μεταβλητές οι οποίες θεωρείται ότι (ως ένα βαθμό) καθορίζουν τις απαντήσεις και τις αντιλήψεις των υποκειμένων.

Στην παρούσα ποιοτική διερεύνηση της μονογονεϊκότητας τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των υποκειμένων αντιμετωπίζονται ως μέρος της ταυτότητάς τους και όχι ως παράγοντες που καθορίζουν αποφασιστικά τη στάση τους απέναντι στην κεντρική προβληματική. Αποφεύγοντας αιτιακές συνδέσεις των γενικών αυτών χαρακτηριστικών των υποκειμένων με τις αντιλήψεις τους περί μονογονεϊκότητας, όπως και διατυπώσεις αμφίδρομων υποθέσεων θετικής ή αρνητικής κατεύθυνσης –οι οποίες περισσότερο αρμόζουν σε ποσοτικές προσεγγίσεις–, θεωρούμε τα στοιχεία αυτά ενδεικτικά της πολιτισμικής και προσωπικής ταυτότητας κάθε μόνης μητέρας.

Οι μόνες μητέρες που έδωσαν συνέντευξη για τις ανάγκες αυτής της εργασίας ήταν επτά, χρησιμοποιήθηκαν όμως οι συνεντεύξεις των έξι. Η επαφή μαζί τους προέκυψε είτε μέσα από την προσωπική γνωριμία είτε από συστάσεις φίλων.

Όλες τους δέχτηκαν χωρίς ενδοιασμούς, αφού προηγουμένως ενημερώθηκαν (αδρομερώς αρχικά) για τους όρους διαπραγμάτευσης της συγκεκριμένης απόπειρας· ταυτόχρονα διαβεβαιώθηκαν για την προστασία την ανωνυμίας τους.

Η τυχαιότητα του δείγματος ήταν ως ένα βαθμό συνειδητή και οριοθετεί την ανάλυση του υλικού.

Γλώσσα των συνεντεύξεων ήταν η ελληνική, με εξαίρεση μία όπου η γλώσσα προσδιορίστηκε αυθόρμητα στην αρχή της συνέντευξης. Η συγκεκριμένη συνέντευξη έγινε στα αγγλικά επειδή έτσι δινόταν η δυνατότητα να εκφραστεί η ερωτώμενη με περισσότερη άνεση. Δύο από τις μόνες μητέρες είναι μετανάστριες, η μία οικονομική και η άλλη υπό ιδιότυπες συνθήκες προσφυγιάς· οι υπόλοιπες είναι ελληνίδες.

Η *Δέσποινα* είναι 54 ετών. Σπούδασε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και έκανε διδακτορικό στο εξωτερικό. Εργάζεται στον ευρύτερο δημόσιο τομέα. Πρωτότοκη κόρη μεσοαστικής οικογένειας, έχει έναν αδελφό. Αποφάσισε να τεκνοποιήσει με σπέρμα άγνωστου δότη και σήμερα έχει δίδυμα παιδιά, κόρη και γιο, ηλικίας 10 ετών, τα οποία μεγαλώνει μόνη της. Ζει με τα παιδιά της.

Η *Μαργαρίτα* είναι 52 ετών. Διαθέτει ανώτερο μορφωτικό επίπεδο αλλά δεν έχει πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Πρώην ιδιωτική υπάλληλος, σήμερα υποαπασχολείται στον ιδιωτικό τομέα και δραστηριοποιείται ενεργά στο χώρο των εθελοντικών οργανώσεων. Προέρχεται από μικροαστικό περιβάλλον και δεν έχει αδέρφια. Η κόρη της είναι σήμερα 24 ετών και κάνει μεταπτυχιακές σπουδές στο εξωτερικό, όπου και ζει τον περισσότερο καιρό. Χώρισε με συναινετικό διαζύγιο όταν η κόρη της ήταν 7 ετών. Δεν έχει ξαναπαντρευτεί ούτε ενδιαφέρεται για κάτι τέτοιο. Οι σχέσεις της με τον πρώην σύζυγο και πατέρα της κόρης της είναι φιλικές. Το τελευταίο διάστημα φιλοξενείται στο σπίτι του, εξαιτίας σοβαρών οικονομικών δυσκολιών που αντιμετωπίζει.

Η *Ιωάννα* είναι 41 ετών και έχει πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Εργάζεται στον ιδιωτικό τομέα και είναι ανύπαντρη μόνη μητέρα. Χώρισε με το σύντροφό της λίγο

μετά τη γέννηση της κόρης της, ηλικίας σήμερα 8 ετών. Αποφάσισε να μην έχει καμία επαφή με τον πατέρα του παιδιού της, ο οποίος δεν το έχει αναγνωρίσει. Ζει με την κόρη της και τους γονείς της. Δεν ενδιαφέρεται να παντρευτεί.

Η **Δήμητρα** είναι 38 ετών και έχει πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Εργάζεται στο δημόσιο τομέα και το οικογενειακό της περιβάλλον θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μικροαστικό. Έχει ένα γιο 8 ετών, που τον μεγαλώνει μόνη της. Χώρισε με συναινετικό διαζύγιο όταν ο γιος της ήταν 3 ετών. Εκτός από μια ελάχιστη διατροφή, δεν έχει καμία άλλη σχέση με τον πρώην σύζυγό της. Ζει με το γιο της και ετοιμάζεται σύντομα να ξαναπαντρευτεί.

Η **Άννα** είναι 40 ετών. Είναι Ουκρανή, από την πόλη Νιτροπετρόφσκ, όπου γεννήθηκε και μεγάλωσε. Στην Ελλάδα ζει μαζί με το γιο της, ηλικίας 18 ετών σήμερα, τα τελευταία 8 χρόνια, από τον Δεκέμβριο του 1995. Έχει πανεπιστημιακή εκπαίδευση και είναι η πρωτότοκη κόρη μιας πενταμελούς οικογένειας με σχετικά υψηλό μορφωτικό επίπεδο. Πήρε συναινετικό διαζύγιο μετά από 5 χρόνια γάμου. Σήμερα εργάζεται ως οικιακή βοηθός και μεγαλώνει μόνη το παιδί της. Δεν αντιμετωπίζει την πιθανότητα να παντρευτεί άμεσα.

Η συνέντευξη έγινε στα ελληνικά. Όταν η Άννα έφτασε στην Ελλάδα δεν ήξερε «...ούτε πώς είναι το “ναι” και το “όχι”», όπως χαρακτηριστικά λέει. Σήμερα, επτά χρόνια μετά, μιλάει αρκετά καλά ελληνικά. Παρόλο που η ξενική της προφορά είναι φανερή και δυσκολεύεται στη χρήση των χρόνων και σε κάποια άρθρα, οι επικοινωνιακές της δυνατότητες στην ελληνική είναι αρκετά υψηλές.

Η Σόνια, 38 ετών, κατάγεται από το Γκρόσνι της Τσετσενίας, όπου γεννήθηκε και μεγάλωσε.

Προέρχεται από οικογένεια με ανώτερο μορφωτικό επίπεδο και η ίδια έχει πανεπιστημιακή μόρφωση. Στην Ελλάδα ζει μόνιμα από την 1^η Δεκεμβρίου του 2002 με τα τρία παιδιά της, δύο κόρες και ένα γιο ηλικίας 10, 9 και 8 ετών αντίστοιχα, σε συνθήκες «μεταναστευτικής συγκατοίκησης». Βρέθηκε μόνη μητέρα όταν ο σύζυγός της σκοτώθηκε πριν από περίπου τρία χρόνια στον εμφύλιο στην Τσετσενία. Αυτή τη στιγμή υποαπασχολείται περιστασιακά.

Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε, μετά από καθορισμένο ραντεβού, στο «κοινόχρηστο» σπίτι όπου ζει με τα τρία παιδιά της, ένα παλιό νοικιασμένο διαμέρισμα τεσσάρων δωματίων στην περιοχή του Κεραμεικού, το οποίο συνήθως μοιράζεται με άλλες δύο οικογένειες. Για τη χρήση του ενός δωματίου και των κοινόχρηστων χώρων του διαμερίσματος πληρώνει ενοίκιο 150 ευρώ.

Αν και η Σόνια καταφέρει πια να συνεννοηθεί στα ελληνικά –μάλιστα από τον Απρίλιο του 2003 παρακολουθεί μαθήματα ελληνικών για αλλοδαπούς στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών–, οι επικοινωνιακές ανάγκες της συνέντευξης μας οδήγησαν, από την αρχή κιόλας, να αποφασίσουμε να μιλήσουμε στα αγγλικά.

Είναι αυτονόητο ότι τα ονόματα που χρησιμοποιούνται είναι ψευδώνυμα που δόθηκαν για την διαφύλαξη της ανωνυμίας των υποκειμένων. Τα λόγια τους, όταν παρατίθενται αυτούσια, αποδίδονται με μικρότερα πλάγια στοιχεία ενώ όταν ενσωματώνονται στο κείμενο είναι γραμμένα με πλάγια ίδιου μεγέθους.

Γ. ΑΝΑΛΥΣΗ

● Στην αρχή της συνομιλίας ●

Είχα μια ταμπέλα το «καλό παιδί», σε βαθμό κακουργήματος. [...] Ήμουν τόσο καλό κορίτσι που ό,τι και να έκανα, θα λέγανε μπράβο! Μέτρησε πολύ ο «πρότερος έντιμος βίος».

(Δέσποινα)

Έλεγα, όταν η σχέση μας θα γίνει σαν των άλλων γύρω, εκείνο το συμβατικό, όταν θ' αρχίσει λοιπόν να φθείρεται, θα χωρίσουμε. [...] Δε νομίζω ότι το παιδί μου είναι το παιδί χωρισμένων γονιών [...].

(Μαργαρίτα)

Δεν ήθελα να γίνω μονογονεϊκή. Δεν ήταν επιλογή μου. Εγώ ονειρευόμουν κανονική οικογένεια, τα πρότυπα που βλέπουμε. [...] Μου προέκυψε να χωρίσω επειδή δε γινόταν αλλιώς.

(Δήμητρα)

Πιστεύω για κανέναν δεν είναι επιλογή. Βεβαίως τώρα τελευταία βλέπω κάποιες γυναίκες που το επιλέγουν. [...] Το άλλο, το δικό μου, δεν εμπίπτει σ' αυτή την κατηγορία για κανένα λόγο. Είχα μια άτυχη σχέση.

(Ιωάννα)

Δε φοβάμαι. Από μικρή, και όταν παντρεύτηκα και όταν χώρισα, πώς να σου πω. [...] Νομίζω κάθε γυναίκα θέλει κοντά ένα άνθρωπο αλλά όχι να είναι σαν επίπλο, κατάλαβες;

(Αννα)

Τώρα προσπαθούμε [εκείνη και τα παιδιά της] να γίνει η ζωή μας κανονική.

(Σόνια)

Έξι γυναίκες από τις οποίες οι πέντε δηλώνουν ότι καταφέρνουν να ανταποκρίνονται στις ανάγκες της μονογονεϊκότητας που βιώνουν καθημερινά, αρχίζουν να ξετυλίγουν το νήμα της προσωπικής τους εμπειρίας. Τα παραθέματα που προηγήθηκαν, όλα εκτός από το τελευταίο ειπωμένα στην αρχή κάθε συνομιλίας, εισάγουν, καθένα με τον τρόπο του, στην ιστορία που θα ακολουθήσει. Η αρχή της συνέντευξης, η πρώτη επαφή φαίνεται να προσδιορίζεται από ένα είδος «εξωτερικής οριοθέτησης»: η κανονικότητα που σηματοδοτείται από την ύπαρξη μιας συμβατικής οικογένειας ακούγεται σαν ψίθυρος που συνοδεύει τα λόγια γυναικών, που όλες τους, —με εξαίρεση την επιβεβλημένη μονογονεϊκότητα της Σόνιας— αποφάσισαν οι ίδιες να

αναλάβουν σχεδόν αποκλειστικά να μεγαλώσουν μόνες τα παιδιά τους. Η πρώτη, άραγε, ρητή διατύπωση απέναντι σε ένα ενσωματωμένο κανονιστικό πρότυπο;

Η Δέσποινα αποφάσισε να τεκνοποιήσει με σπέρμα άγνωστου δότη: απόφαση συνειδητή, απέναντι στην οποία ουδέποτε υπαναχώρησε, όπως θα πει κατά τη διάρκεια της συνέντευξης, σηματοδοτεί την πορεία της ζωής της και διαμορφώνει καθημερινά την πραγματικότητά της. Όταν της ζήτησα να μου μιλήσει για την εμπειρία της δέχτηκε χωρίς κανένα δισταγμό, αν και δεν με γνώριζε προσωπικά.

Η συζήτηση μαζί της θα κυλήσει αβίαστα, χωρίς καμία χρονική δέσμευση. Το γεγονός ότι έχει τεκνοποιήσει χωρίς ερωτικό σύντροφο μοιάζει να το θεωρεί απλό και σε κανένα σημείο της αφήγησης δεν φαίνεται να προσπαθεί να το «δικαιολογήσει».

Στις πρώτες της κιόλας κουβέντες, η Μαργαρίτα διατυπώνει επιφυλάξεις σχετικά με το αν μπορεί να υπαχθεί στην κατηγορία της μονογονεϊκότητας: αυτοχαρακτηρίζεται *ιδιαίτερη περίπτωση*, επειδή συνεχίζει να διατηρεί φιλικές σχέσεις με τον πατέρα της κόρης της, με τον οποίο μοιραζόταν πάντοτε το μεγάλο του παιδιού. Σίγουρη για την απόφασή της να χωρίσει και καθόλου μετανιωμένη, όπως θα φανεί σε διάφορες φάσεις της συνομιλίας, από την αρχή ωστόσο αισθάνεται την ανάγκη να υπογραμμίσει ότι η περίπτωση της κόρης της δεν ανήκει στην κατηγορία *παιδιά χωρισμένων γονιών*.

Για τη Δήμητρα, η απόφαση να χωρίσει σηματοδότησε το οριστικό τέλος μιας μακροχρόνιας ερωτικής σχέσης που, τα τελευταία τρία χρόνια μέχρι το διαζύγιο, είχε καταλήξει σε γάμο. Αν και η ίδια επέλεξε το διαζύγιο επειδή η σχέση της δεν εκπλήρωνε στο παραμικρό τις απαιτήσεις της, προσβλέπει στην εκ νέου δημιουργία μιας κανονικής, όπως λέει, οικογένειας, αυτή τη φορά *επιτυχημένης*.

Η Ιωάννα αποφεύγει να δηλώνει ανύπαντρη μητέρα. Ορίζει ως *πρόβλημα* την οικογενειακή της κατάσταση απέναντι στη *νεοσυντηρητική ελληνική κοινωνία* για την

οποία πιστεύει ότι δεν αποδέχεται ουσιαστικά τη διαφορετικότητα, δεν φαίνεται όμως να αντιμετωπίζει τη μονογονεϊκότητα ως πραγματικό πρόβλημα. Δεν επιδίωξε την αναγνώριση της κόρης της από τον πατέρα της, με τον οποίο δεν διατηρεί καμία επαφή, και η μικρή δεν τον έχει γνωρίσει.

Σαφώς προσωπική απόφαση αποτέλεσε το διαζύγιο και για την Άννα, η οποία από την αρχή της συζήτησης το θεωρεί αυτονόητη κατάληξη μιας σχέσης που δεν την ικανοποιούσε, σε μια κοινωνία όπως η ουκρανική, όπου, όπως φαίνεται από την αφήγηση, απέναντι στο διαζύγιο δεν τρέφει ιδιαίτερες προκαταλήψεις. Η συμβατική οικογένεια μοιάζει να είναι για την Άννα μια μακρινή εικόνα που δεν την απασχολεί πια ιδιαίτερα.

Διαφορετική είναι η περίπτωση της Σόνιας. Στα δικά της λόγια προβάλλει η ανάγκη επιστροφής σε μια στοιχειώδη ασφάλεια, ύστερα από την εμπειρία του πολέμου που την οδήγησε, πρόσφυγα και χήρα στη, μακρινή γι' αυτήν, Ελλάδα.

i. Μητρότητα

Το ζήτημα της μητρότητας ως επιλογής που «δικαιώνει» τη «φύση» της γυναίκας μέσα από την ενσωμάτωση της αντίληψης περί γυναικείου «προορισμού» ή ως «πεμπουσίας της γυναικείας ύπαρξης και συμβόλου δύναμης»¹⁰³ έχει καταστεί σημείο αιχμής μιας μεγάλης σχετικής θεωρητικής συζήτησης, αποτελώντας συχνά «την αχίλλειο πτέρνα της φεμινιστικής ουτοπίας»¹⁰⁴. Αν και η αναφορά στη συζήτηση αυτή ξεφεύγει από τα όρια της παρούσας εργασίας, χρήσιμο είναι ωστόσο να επισημάνουμε ότι «το πρόβλημα δεν είναι [αυτή καθεαυτήν] η μητρότητα [...] αλλά το πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο που την καθορίζει εξ αρχής ως αντιφατική με

¹⁰³ Μπακαλάκη, Α. (1994), «Ελα και θα γίνουμε και οι δυο μαμάδες και θα την ταΐζουμε ρύζι και ντολμάδες» *Δίλη Φεμινιστικό περιοδικό*, Τεύχος 7, Αθήνα, σ. 151.

¹⁰⁴ Βαρίκα, Ε. (2000), «Μητρότητα, πατρότητα, συμβόλαιο και άλλοι μύθοι της κλασικής πολιτικής θεωρίας» στο Βαρίκα, Ε. (2000) *Με διαφορετικό πρόσωπο. Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Αθήνα, Κατάρι, σ. 55.

τις έννοιες της ελευθερίας και της ισότητας»¹⁰⁵. Θεωρούμε επίσης ότι το περιοριστικό αυτό πλαίσιο υφίσταται και εξακολουθεί να σηματοδοτεί, λιγότερο ή περισσότερο, τη θέση της γυναίκας.

Έτσι, οι συνομιλίες δεν περιστράφηκαν γύρω από τέτοιου είδους θεωρητικά ζητήματα ή του τύπου γιατί μια γυναίκα διαλέγει (ή δεν διαλέγει) να γίνει μητέρα. Ξεκίνησαν με αφετηρία τη δεδομένη αυτή επιλογή, κατά την εξέλιξη, ωστόσο, των συνεντεύξεων η μητρότητα, ως βιωμένη κυρίως εμπειρία, συνδέθηκε με κοινωνικές και πολιτικές παραμέτρους.

Κοινός τόπος για όλες αυτές τις γυναίκες είναι η προσωπική επιλογή της μητρότητας. Με εξαίρεση τη Σόνια, που βρέθηκε στην κατάσταση της μονογονεϊκότητας μετά από μια ξαφνική χηρεία –αποτέλεσμα του εμφυλίου πολέμου στη χώρα της–, και τη Μαργαρίτα, που η σχέση της με τον πατέρα του παιδιού της της επιτρέπει να υπολογίζει στη συμμετοχή του, οι υπόλοιπες αποφασίζουν να αναλάβουν τη δέσμευση να μεγαλώσουν μόνες τα παιδιά τους, αντιμετωπίζοντας κάθε δυσκολία που θα προκύψει. Έχει προηγηθεί η, συνειδητή, όπως λένε, απόφασή τους να αποκτήσουν παιδί. Στις ιστορίες τους η επιλογή αυτή αναδεικνύεται σε κεντρικό άξονα: γύρω από την απόφαση αυτή θα περιστραφεί στο εξής η ζωή τους, η οποία, εν πολλοίς, θα καθοριστεί από την ύπαρξη του παιδιού τους. Η συνθήκη της μητρότητας φαίνεται λοιπόν να σηματοδοτεί την ταυτότητά τους και να λειτουργεί δραστικά στις επιλογές τους.

Δύο από τις μητέρες «αλλάζουν ζωή» επειδή αποφασίζουν, οι ίδιες, και στην πραγματικότητα με μικρό έως ελάχιστο βαθμό συναίνεσης των συντρόφων τους, να αποκτήσουν παιδί. Η απόφαση αυτή θα (προσδι)ορίσει, στη συνέχεια, τις

¹⁰⁵ Ο.π., σ. 56.

συντεταγμένες μιας μονογονεϊκής καθημερινότητας, που απέχει αρκετά από τη συνήθη καθημερινότητα με την οποία φαίνεται ότι είχαν συνδέσει τη ζωή τους.

Στην αφήγηση της Ιωάννας, μια τυχαία εγκυμοσύνη σε μια τριετή ερωτική σχέση συμβίωσης χωρίς γάμο γίνεται η αφετηρία για μια διαφορετική αντίληψη των πραγμάτων. Η Ιωάννα δεν έχει σκεφτεί να κάνει παιδί. Ζει σε μια σχέση που παρότι δεν την ικανοποιεί δεν διακόπτει, και αναφερόμενη σ' εκείνη την εποχή περιγράφει τον εαυτό της σαν «κάποια άλλη»:

Είχα χάσει τα πάντα βρε παιδί μου. Ούτε να σκεφτώ μπορούσα, ούτε να λειτουργήσω μπορούσα, ούτε να θυμηθώ μπορούσα, πώς ήμουν και πώς έγινα, τίποτα. Ήταν μια φοβερή κατάσταση.

Αν και αποκομμένη από οικογενειακό, φιλικό και επαγγελματικό περιβάλλον και χωρίς προσωπικό εισόδημα, αποφασίζει να κρατήσει το παιδί, χωρίς να ενδιαφέρεται αν ο σύντροφός της συμφωνεί:

Εγώ από την άλλη μεριά, βλέποντας, νιώθοντας μια ζωή να μεγαλώνει μέσα μου και ελκρινά την ήθελα πάρα πολύ αυτή τη ζωή, σταμάτησε να μ' ενδιαφέρει εάν ο σύντροφός μου θα την ήθελε ή όχι. Είχα αποφασίσει να το προχωρήσω και θα το έκανα πάση θυσία. Χωρίς να μπαίνει ζήτημα γάμου.

Αν και από πρώτη άποψη τα λόγια τής Ιωάννας ακούγονται σαν να επιβεβαιώνουν κυρίαρχες αντιλήψεις περί μητρότητας, σαν η ίδια η εγκυμοσύνη να κινητοποιεί ένα μητρικό φίλτρο-εξαρτημένο αντανakλαστικό, η αλλαγή αυτή φαίνεται να σηματοδοτεί και μια δική της, ριζική μεταστροφή προς μια κατεύθυνση που αισθάνεται ότι, υπενθυμίζοντάς της πόσο άβουλη έχει γίνει, την κάνει να ξαναβρίσκει τον εαυτό της. Τους πρώτους έξι μήνες, μέχρι να πάρει την κόρη της και να φύγει, ασχολείται αποκλειστικά με το παιδί, εξακολουθώντας να συζεί εντελώς τυπικά με το σύντροφό της, ο οποίος έχει αποφύγει να το αναγνωρίσει και την ίδια την αγνοεί. Η μεταστροφή θα συντελεστεί μια νύχτα που εκείνος θέλει να την υποχρεώσει να τον

ακολουθήσει, μαζί με το βρέφος, στο ιστιοπλοϊκό σκάφος που δουλεύει, για να τον βοηθήσει:

*Αλλά βρήκα τη δύναμη να πω όχι, λόγω του παιδιού.
Ήταν η πρώτη φορά μετά από πολλά χρόνια που είπα όχι. Και το είπα για τη μικρή
αυτό το όχι.*

Κεντρικό στοιχείο για τις αποφάσεις της Ιωάννας αποτελεί η ύπαρξη του παιδιού της. Από αυτήν κινητοποιείται και καταφέρνει να αποδεσμευτεί από μια σχέση αλλά και από μια ζωή που τη έχει μετατρέψει σε *αμελητέα περίπτωση*.

Σε άλλα κοινωνικά συμφραζόμενα τοποθετημένη η ιστορία της Δήμητρας, θυμίζει ωστόσο την Ιωάννα. Για τη Δήμητρα μια τυχαία, επίσης, εγκυμοσύνη στο πλαίσιο αυτή τη φορά ενός γάμου που επισημοποιεί έναν *πολύχρονο έρωτα*, γίνεται η αφορμή που θα την κάνει να οδηγηθεί πολύ μακριά από ό,τι είχε ονειρευτεί. Η Δήμητρα θα επιλέξει να κρατήσει το παιδί με όποιο κόστος:

*Εβλεπα τη σύγκρουση αλλά με τίποτα δεν θα αποφάσιζα να κάνω διακοπή της
κύησης.*

Η επιθυμία της να κρατήσει το παιδί θα σηματοδοτήσει την οριστική ρήξη με το σύζυγό της που θα επισφραγιστεί από ένα διαζύγιο, δική της απόφαση, τρία χρόνια αργότερα. Αν και σαφής απέναντι σε ό,τι επιθυμούσε, δεν διστάζει να ανατρέψει το παραδοσιακό μοντέλο μιας πυρηνικής οικογένειας που δεν την ικανοποιεί:

Εγώ ονειρευόμουν κανονική οικογένεια, τα πρότυπα που βλέπουμε.

Αν και διαφορετική, η ιστορία της Δέσποινας μπορεί ωστόσο να προσμετρηθεί στις δύο προηγούμενες. Σ' αυτήν η επιλογή είναι ακόμη περισσότερο σαφής: αποφασίζει να αποκτήσει παιδί έξω από κάθε παραδεδομένο πλαίσιο, με άγνωστο δότη σπέρματος.

Και στις τρεις γυναίκες η ταυτότητα της μητέρας αποτελεί απόφαση ζωής.

Αλλά και για την Άννα, η μητρότητα, αν και στο πλαίσιο ενός γάμου, αποτελεί προσωπική απόφαση:

[...] και το παιδί το ήθελα πολύ. Δεν κατάλαβα [ενν. δεν θεωρούσε] πως θα είναι δύσκολο, ήθελα μικρό μωρό.

Η ύπαρξη του παιδιού δεν καθηλώνει την Άννα σε μια σχέση που διαπιστώνει ότι δεν της ταιριάζει. Η επιλογή να πάρει διαζύγιο είναι αποκλειστικά δική της, όπως λέει, χωρίς να ενδιαφέρεται να διατηρήσει ένα παραδοσιακό οικογενειακό σχήμα. Η μητρότητα δεν θεωρεί ότι την υποχρεώνει σε τέτοιου είδους κοινωνικές συμβάσεις και για να υπογραμμίσει τη στάση της την αντιδιαστέλλει με μιας γειτόνισσάς της στο Νιτροπετρόφσκ, μητέρας δύο παιδιών με άντρα αλκοολικό, η οποία δεν χώριζε επειδή, όπως η ίδια έλεγε *δεν είχε δύναμη, φοβόταν.*

Στη ζωή της Άννας η παράμετρος ότι έχει να μεγαλώσει μόνη της ένα παιδί επεμβαίνει δυναμικά στις αποφάσεις της και τελικά είναι αυτή που την οδηγεί, με την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού, στην απόφαση της μετανάστευσης: *εγώ και τώρα μπορώ να ζήσω εκεί.*

Παράλληλα, οι δραματικές αλλαγές στη χώρα της θα την κάνουν να συνειδητοποιήσει το βάρος της απόφασης:

Κι εγώ λέω θέλω να κοιμηθώ ήσυχα. Έχω κι ένα παιδί. Δεν έχω άντρα, ας πούμε, άρχισε να γίνει μαφία, μπορούσαν να σε ακολουθήσουν βράδια, να σου πουν δώσ' μου τα λεφτά [...] κι όταν ξέρουν ότι δεν έχεις προστασία κι έχεις μικρό παιδί.

Μια καινούργια ζωή θα δώσει τη θέση της στην προηγούμενη.

◆ Η καινούργια καθημερινότητα ◆

ii. Η οργάνωση του μονογονεϊκού νοικοκυριού

Οι καινούργιες συνθήκες διαβίωσης των γυναικών αυτών διαγράφουν ένα καινούργιο σκηνικό, που κατ' αρχάς εκφράζεται μέσα από την οργάνωση της μονογονεϊκής οικογένειας.

Οι μόνες μητέρες διαμορφώνουν τις συνθήκες διαβίωσης με βάση τα οικογενειακά τους δεδομένα:

Η Ιωάννα επιστρέφει στην οικογένεια καταγωγής της, η οποία, όπως φαίνεται από τη συνομιλία μας, αποτελεί για κείνη σταθερό άξονα αναφοράς. Η αποδοχή που έχει από τους γονείς της συντελεί καθοριστικά· άλλωστε εκείνοι έχουν ήδη καλύψει τα έξοδα τοκετού και την έχουν συνδράμει οικονομικά τον τελευταίο καιρό πριν η Ιωάννα αποφασίσει να φύγει. Παρά το γεγονός ότι κατά την εξέλιξη της αφήγησης η Ιωάννα διατυπώνει ρητά κάποιες οριοθετήσεις σχετικά με το δικό της ρόλο απέναντι στο παιδί της, χαρακτηριστικό στοιχείο είναι το γεγονός ότι αναφέρεται στην οικογένειά της χρησιμοποιώντας το πρώτο πληθυντικό πρόσωπο: *χάσαμε και πολλά λεφτά απ' αυτή την ιστορία*, όταν αναφέρεται στην οικονομική καταστροφή, όπως λέει, ως αποτέλεσμα της σχέσης της με τον πρώην σύντροφό της, ή περιγράφοντας την αποδοχή των γονιών της: *Βεβαίως οι γονείς μου έχουν αποδεχτεί και θέλουμε να μεγαλώσουμε το παιδί μας* (οι υπογραμμίσεις δικές μας). Για την Ιωάννα η στήριξη από την οικογένειά της είναι καθοριστική:

Από την οικογένειά μου δεν είχα ποτέ κανένα πρόβλημα[...]. Θα μπορούσε να μην ήταν έτσι τα πράγματα τότε. Θα μπορούσα να βρισκόμουν σε μια πολύ διαφορετική κατάσταση.

Φιλικός, κοινωνικός και επαγγελματικός περίγυρος έχουν εκλείψει. Η Ιωάννα επιστρέφει στο σπίτι των γονιών της μαζί με την έξι μηνών κόρη της και ξεκινάει μαζί τους τη ζωή της μόνης μητέρας. Μαζί τους ζει μέχρι σήμερα.

Η οικογένεια καταγωγής αποτελεί αποφασιστικό παράγοντα στην οργάνωση του μονογονεϊκού νοικοκυριού και για τη Δήμητρα. Αρχικά σε σχέση με τη αποδοχή που έχει από τους γονείς της και στη συνέχεια ως βοήθεια στις καθημερινές της ευθύνες για το μεγάλωμα του παιδιού της. Ενώ για την Ιωάννα η αποδοχή έρχεται μετά την απόφασή της να κρατήσει εκτός γάμου ένα παιδί, την οποία κοινοποιεί εκ των υστέρων στους γονείς της, για τη Δήμητρα η οικογενειακή συναίνεση δρα καταλυτικά:

Αν μου έλεγαν αυτά δεν επιτρέπονται στην οικογένειά μας, δε θα το κάνεις, δεν ξέρω αν θα είχα τη δύναμη να κάνω κάτι τέτοιο. Δεν με κατηγορήσαν, δεν πήραν θέση, δεν είπαν θα παρέμβουμε, θα κάνουμε [...]. Αφού είχα τους γονείς μου, δεν μ' ενδιέφεραν όλοι οι άλλοι.

Η επιλογή της νέας της κατοικίας γίνεται με γνώμονα την κατοικία των γονιών της. Φροντίζει να μένει κοντά, και στην αντιμετώπιση καθημερινών πρακτικών ζητημάτων που αφορούν το γιο της σταθεροί συμπαραστάτες είναι η μητέρα της και όποτε χρειαστεί και ο πατέρας της.

Η Δέσποινα, από την αρχή της συνέντευξης ταυτίζει ρητά το οικογενειακό περιβάλλον με τη μητέρα της. Είναι το πρόσωπο που, μέχρι το θάνατό της, θα κατέχει κεντρικό ρόλο στη ζωή της. Αρχίζει να μιλάει για την οικογένειά της και περισσότερο περιγράφει τη μητέρα της, την οποία χαρακτηρίζει δυναμική μάνα, άγρια γυναίκα αλλά και πολύ συναισθηματική:

δε θες να παντρευτείς, φέρε μου ένα μπαστάρδι να στο μεγαλώσω εγώ, τι θες, να πλένεις σάβρακα(!)

Η ίδια θεωρεί καταλυτική τη στάση της μητέρας της στην επιλογή της να αποκτήσει παιδί. Η αφήγηση, που αναφέρεται στη επιρροή της μητέρας της αλλά και στην κατοπινή της συναίνεση, γίνεται στο σημείο αυτό εξαιρετικά εξομολογητική και είναι συναισθηματικά φορτισμένη:

Πήγα και της είπα, μάνα, έτσι κι έτσι. Τα έχω μέσα μου όλα τακτοποιήσει και είμαι αποφασισμένη να αντιμετωπίσω το ρίσκο. Εκείνο που μου είναι ερωτηματικό είναι εκείνη η κουβέντα που μου 'χες κάνει ένα πρωινό.

(Ένα πρωί η μητέρα της είχε ξυπνήσει και της είχε πει ότι είχε δει τον πατέρα της στον ύπνο της και την είχαν πάρει τα κλάματα. Η μητέρα της δεν είχε γνωρίσει πατέρα, είχε πεθάνει λίγους μήνες αφότου εκείνη γεννήθηκε).

[...] «Η μόνη μου αναστολή. Αυτή η δική σου η πληγή, πώς θα είναι όταν θ' αναζητήσουν τον πατέρα τους». Έκανε μια πόρα πολύ σύντομη σιωπή και μου είπε: «Άντε παιδί μου, κάνε τη δουλειά σου εκεί πέρα. Έπαθα τίποτα; Σιγά την έλλειψη!». Ήταν το πράσινο φως!

Ως προς τη στάση απέναντι στον πατέρα της, ο οποίος το πιθανότερο ήταν ότι θα διαφωνούσε και θα στενοχωριόταν, πάλι η θέση της μητέρας της υπήρξε καταλυτική:

Ο πατέρας σου είναι 74 ετών. Θα χαλάσεις εσύ τη ζωή σου επειδή έχει πετριά στο κεφάλι;

Ο πατέρας της δεν το μαθαίνει ποτέ και πεθαίνει πριν εκείνη καταφέρει να μείνει έγκυος. Πολύ θετικά εκτός από τη μητέρα της αντιμετωπίζουν την εγκυμοσύνη της ο αδερφός της, η γυναίκα του και τα ανίψια της, με τα οποία είναι πολύ συνδεδεμένη. Η μητέρα της, που είχε ήδη αρχίσει να σχεδιάζει πώς θα μεγαλώσει τα εγγόνια της, αρρωσταίνει ξαφνικά και λίγο αργότερα πεθαίνει. Η Δέσποινα διηγείται πολύ αναλυτικά την αρρώστια της μητέρας της και την παράλληλη δική της εγκυμοσύνη.

Το τραγικό είναι ότι δεν τα είδε. Με είδε έγκυο και τά 'πιασε στην κοιλιά μου.

Όταν ξεκινούσε την απόπειρα τεκνοποίησης υπολόγιζε σημαντικά στην παρουσία και τη βοήθεια της μητέρας της, για την οποία δεν είχε φανταστεί ότι θα πέθαινε. Η οργάνωση του νοικοκυριού της θα γίνει με γνώμονα τα δίδυμα που αποκτά, χωρίς τη βοήθεια της μητέρας της που δεν ζει πια, και με σταθερό, μέχρι σήμερα, άξονα τις ανάγκες των παιδιών της και τις υποχρεώσεις της απέναντί τους. Η θέση της απέναντι στις καθημερινές υποχρεώσεις μιας μητέρας διατυπώνεται ξεκάθαρα και δίνει το στίγμα του ρεαλισμού της:

Αυτό που τραβάω εγώ, νομίζω ότι το τραβάει το 90% των γυναικών. Η καθημερινότητα. Η μόνη διαφορά είναι ότι οι μεν γυναίκες που έχουν και τους άντρες τους διαχειρίζονται περισσότερα χρήματα, ενώ εγώ μόνο τα δικά μου. Το κουραστικό είναι να είσαι και «επί των εσωτερικών» και «επί των εξωτερικών» [...].

Αν πάρω τα παιδιά μου και πάω κάπου το Σαββατοκύριακο, θα μείνει η στοίβα ασιδέρωτη όλη τη βδομάδα, γιατί δεν έχω λεφτά να πληρώσω για σίδερο. Όλα αυτά τα καθημερινά θέλουν πολλή οργάνωση [...]. Κάνω μόνη μου αυτό που κάνει το 90% των γυναικών, δηλαδή φροντίζουν το σπίτι, και κάνουν και περισσότερα από μένα, γιατί πρέπει να σιδερώσουν και αντρικά ρούχα [...].

Διαφορετική από τις προηγούμενες είναι η περίπτωση της Μαργαρίτας. Αν και εκείνη αναφέρεται κατά τη διάρκεια της συνέντευξης στη μητέρα της, δεν τη συσχετίζει άμεσα με την απόφασή της να χωρίσει. Η Μαργαρίτα συνεχίζει να ζει με την κόρη της στο ίδιο σπίτι με τον άντρα της για τρία χρόνια μετά το συναινετικό τους διαζύγιο –το οποίο έχει ήδη εκδοθεί. Η μητέρα της γνωρίζει σχετικά, δεν συμφωνεί με την απόφασή της αλλά από τη διήγηση μοιάζει να κρατιέται στο περιθώριο. Η απόφασή της να υλοποιήσει το χωρισμό έρχεται πάντως λίγο μετά το θάνατο της μητέρας της –ο πατέρας της έχει ήδη πεθάνει και δεν έχει αδέρφια.

Από τη συζήτηση, ωστόσο, δεν προκύπτει άμεσος συσχετισμός των δύο γεγονότων.

Όταν η κόρη της είναι 7 ετών, η Μαργαρίτα μετακομίζει μαζί της σε άλλο σπίτι.

Μαζί με τον άντρα της, ενημερώνουν από κοινού την κόρη τους ότι έχουν αποφασίσει να χωρίσουν:

Η μετάβαση γίνεται με κοινή συνεννόηση, μετά την πρώτη δημοτικού, για να μην αντιμετωπίσει το παιδί δύο ανατροπές μαζί [έχει ήδη πεθάνει η γιαγιά της μικρής].

Μέχρι σήμερα οι σχέσεις της με τον πατέρα του παιδιού της είναι αρμονικά φιλικές.

Φρόντιζαν και οι δύο να μην αντιλαμβάνεται το παιδί τους τις διενέξεις τους, είμαστε και οι δύο άνθρωποι χαμηλών τόνων.

Παρά τη συνεννόηση, ο άντρας της την απειλούσε ότι αν έφευγε από το κοινό σπίτι εκείνος δεν θα ξανάβλεπε τη μικρή: *θα της έστελνε χρήματα αλλά δεν θα την ξανάβλεπε*. Από την αφήγηση προκύπτει ότι ο πατέρας της μικρής έκανε τα αδύνατα

δυνατά να διατηρηθεί το ίδιο καθεστώς παρά την έκδοση του διαζυγίου, ενώ στη συνέχεια ουδέποτε τέθηκε μεταξύ τους θέμα πότε και πόσο θα έβλεπε εκείνος το παιδί.

Η Μαργαρίτα έχει την άποψη ότι σε ένα διαζύγιο ο πατέρας, που συνήθως είναι πιο δυνατός οικονομικά, μπορεί να διεκδικήσει το παιδί και να το κερδίσει, πράγμα που φοβόταν και η ίδια.

Στις καινούργιες συνθήκες η μικρή γύριζε από το σχολείο, έμενε με τον πατέρα της στο σπίτι του –που ήταν εκείνος που φρόντιζε για το φαγητό και το διάβασμά της– και το βράδυ πήγαινε στο σπίτι της μητέρας της. Υπογραμμίζει ότι για τον πατέρα του παιδιού πρώτη προτεραιότητα ήταν πάντα η κόρη τους και συμπληρώνει ότι πάντοτε συνεννοούνταν μεταξύ τους για τα πρακτικά.

Τον τελευταίο χρόνο η Μαργαρίτα φιλοξενείται στο σπίτι του τέως συζύγου της εξαιτίας μιας δικής της οικονομικής καταστροφής, όπως λέει, στο πλαίσιο μιας τυπικής αλλά οικείας συγκατοίκησης, διευκρινίζει.

Για τη Μαργαρίτα η στήριξη στην κατάσταση της μονογονεϊκότητας προέρχεται από τον ίδιο τον πρώην σύζυγό της, με τον οποίο πάντοτε μοιραζόταν τα ζητήματα του παιδιού· με αντιμετωπίζει σαν τη «*βασιλομήτορα*», λέει σε κάποιο σημείο, συμπυκνώνοντας λακωνικά περίπου 30 χρόνια (κοινής) ζωής.

Φροντίζει ωστόσο να υπογραμμίσει ρητά ότι η διαμόρφωση ενός τόσο φιλικού κλίματος μεταξύ τους αποτέλεσε κατά πολύ (και) προσωπικό της επίτευγμα.

Πρωτότοκη κόρη μιας πενταμελούς οικογένειας με τρία κορίτσια, η Άννα ανέλαβε από νωρίς τη φροντίδα όχι μόνο του σπιτιού αλλά και των δύο μικρότερων αδελφών της, αντικαθιστώντας σε μεγάλο βαθμό τη μητέρα της. Οι οικογενειακές αυτές υποχρεώσεις την έκαναν να επιθυμεί να φύγει, όσο νωρίτερα γινόταν, μακριά από την οικογένεια –σπεύδει να τονίσει, από την αρχή κιόλας αυτής της συνέντευξης.

Στην ηλικία των είκοσι η Άννα είναι παντρεμένη και έχει ήδη αποκτήσει το γιο της, με δική της απόφαση.

Οι σχέσεις της με την οικογένειά της γίνονται, στο μεταξύ, όλο και περισσότερο τυπικές· η Άννα δεν έχει, όπως επανειλημμένα υπενθυμίζει κατά τη διάρκεια της συνέντευξης, καμία υλική ή ηθική συμπαράσταση από την οικογένειά της.

Η έλλειψη συμπαράστασης από την οικογένειά της είναι ένα ζήτημα που επανέρχεται κατά τη διάρκεια της συνέντευξης και μοιάζει να δίνει το στίγμα της ίδιας:

εγώ έκλαιγα στη ζωή, μου δεν ξέρω πόσο έκλαιγα [...] και κάποια φορά είπα, μαμά και μπαμπά, μήπως δεν είμαι δικό σας [παιδί] εγώ;

Πληγωμένη, από τη στάση κυρίως της μητέρας της, παίρνει από πολύ μικρή τη ζωή της στα χέρια της.

Στο σημείο αυτό φαίνεται καθαρά ότι την υποστήριξη που η ελληνίδα μόνη μητέρα έχει από την οικογένεια καταγωγής της, η Άννα την παίρνει από τη μικρότερη αδελφή της. Με αυτήν συζητά, μ' αυτή μοιράζεται τα προβλήματά της. Η μικρότερη αδελφή της είναι άλλωστε εκείνη που θα τη συμβουλέψει να φύγει από την Ουκρανία. Όταν τελικά η Άννα αποφασίσει να μεταναστεύσει στην Ελλάδα, η μικρότερη αδελφή της θα είναι πάλι εκείνη που θα κρατήσει το παιδί της για όσον καιρό χρειαστεί. Αλλά και για την Άννα η ζωή της είναι άμεσα συνδεδεμένη με τη μικρή της αδελφή, την οποία εντάσσει αυτονόητα στο μονογονεϊκό νοικοκυριό:

Πάω να δουλεύω να δώ πώς είναι, αν είναι χάλια να γυρίσω πίσω, αν είναι καλά να φέρω την αδερφή μου και το παιδί, να ζούμε εδώ.

Από την αφήγησή της προκύπτει επίσης ότι η αδερφή της έχει αποτελέσει μέλος του μονογονεϊκού νοικοκυριού και στα χρόνια που η Άννα ζει χωρισμένη με το γιο της στην Ουκρανία, παρά το γεγονός ότι δεν συγκατοικούν. Με την αδερφή της μοιράζεται τις καθημερινές πρακτικές ευθύνες του παιδιού της –εκτός από τις οικονομικές που τις έχει αναλάβει η ίδια αποκλειστικά–, με το παιδί της και την

αδερφή της μοιράζονται συστηματικά τις καλοκαιρινές διακοπές που η Άννα κάθε χρόνο δικαιούται από τη δουλειά της. Η στενή σχέση με την αδερφή της φαίνεται και από τα επιλογή της τελευταίας να μεταναστεύσει κι εκείνη στην Ελλάδα, για να είναι κοντά στην Άννα. Στις παρούσες συνθήκες οι δύο αδερφές εξακολουθούν να συνδέονται στενά, ζουν όμως σε ξεχωριστά σπίτια.

Η Σόνια μιλάει ελάχιστα για την οικογένειά της. Αναφέρεται στο υψηλό μορφωτικό επίπεδο των γονιών της που φαίνεται να το θεωρεί πολύ σημαντικό, αλλά από τα λόγια της δεν διαγράφεται καμία εικόνα για τους δικούς της. Η μόνη πιο συγκεκριμένη αναφορά στην οικογένεια καταγωγής της σχετίζεται με κάποιες από τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει στην Ελλάδα. Μόνη μητέρα τριών μικρών παιδιών μπορεί να βρει μόνο μερική απασχόληση, και αυτή δύσκολα, και στο σημείο αυτό αναφέρεται στην οικογένειά της, από την οποία θεωρεί ότι θα μπορούσε να έχει κάποια βοήθεια αν ήταν κοντά τους.

Με την οικογένειά της επικοινωνεί σπάνια από το τηλέφωνο, επειδή, όπως λέει, στην Τσετσενία οι τηλεπικοινωνίες είναι εξαιρετικά προβληματικές, ενώ συχνά δεν υπάρχει ούτε ηλεκτρικό ρεύμα. Συνήθως την παίρνουν εκείνοι, για να της πουν ότι είναι όλοι καλά. Γράμματα δεν γράφει, επειδή δεν είναι σίγουρη αν θα φτάσουν. Αλλά και εκείνοι, με τη σειρά τους, όταν της στέλνουν γράμμα ή δέμα, δεν το ταχυδρομούν από την Τσετσενία, αλλά από το εξωτερικό, όπως λέει, –αναφέρει κάποιο άγνωστο μέρος.

Η αφήγηση της Σόνιας αφήνει μια μακρινή και ασαφή αίσθηση ότι κάποτε, πριν από τον εμφύλιο που διέλυσε τη χώρα της, η ίδια και η οικογένειά της ζούσαν ίσως μια ζωή που θυμίζει οικείες σ' εμάς εικόνες. Η σημερινή πραγματικότητα είναι όμως ριζικά διαφορετική για τη Σόνια.

iii. Μόνη μητέρα και μητρικός ρόλος

Το βίωμα της μονογονεϊκότητας φαίνεται να συνδέεται με κάποιες διαφοροποιήσεις των μόνων μητέρων απέναντι στο μητρικό τους ρόλο. Η αυξημένη ευθύνη που αισθάνονται οι γυναίκες με τις οποίες συνομιλήσαμε –εξαιτίας του ότι μεγαλώνουν μόνες το/α παιδί/ιά τους–, αντανακλάται στους τρόπους που «χρησιμοποιούν» προκειμένου να εκπληρώσουν όσο καλύτερα μπορούν (κατά την άποψή τους) το μητρικό τους ρόλο. Συχνά, η αποτελεσματικότητα του ρόλου συνδέεται με την προσπάθεια, από μέρους της μητέρας, αναπλήρωσης του (ρόλου του) απόντος πατέρα.

[...] σκεφτόμουν τον εαυτό μου: ότι αν εμένα μού' λειπε ο ένας απ' τους δυο γονείς μου θα ένιωθα φριχτά. Πέρασα κάποιες φάσεις που έλεγα: «πρέπει ν' αγαπάω πολύ τον Δημήτρη γιατί πρέπει να τον αγαπάω διπλά: και ως μαμά και ως μπαμπάς».

(Δήμητρα)

[...] πολύ ανστηρή και πολύ γλυκιά ταυτόχρονα: είναι το μόνιμό μου άγχος. Επειδή εμείς είχαμε ανστηρή μάνα και γλυκό πατέρα, εδώ πρέπει να τα κάνω και τα δύο.

(Δέσποινα)

Να είσαι όχι μόνο μάνα, και φίλη και πατέρας. Κάποια στιγμή όταν μεγαλώνει και φωνάζω..., όχι σαν πατέρας δηλαδή, αλλά πιο σκληρή, πιο... Όχι πατέρας, αλλά ξέρεις πώς λένε σ' εμάς στην Ουκρανία, όταν δεν έχεις πατέρα δεν έχεις μισή ζωή όταν δεν έχεις μάνα δεν έχεις ολόκληρη ζωή.

(Αννα)

Πρέπει να είμαι! Είναι δύσκολο, αλλά πρέπει να είμαι μητέρα, πατέρας, παπούς, γιαγιά και για τα τρία παιδιά μου... (I must be! It's difficult, but I must be father, mother, grandfather, grandmother for all my children...).

(Σόνια)

Την αγωνία ότι απουσιάζει το αντρικό πρότυπο, πρέπει να την έχω. Προφανώς την έχω.

(Δέσποινα)

Το άγχος και η προσπάθεια εξισορρόπησης της απουσίας του πατέρα, που διαγράφεται ως ένας από τους βασικούς άξονες που στηρίζουν το μητρικό ρόλο,

φαίνεται ωστόσο, κατά την ολοκλήρωση των συνεντεύξεων, να διαχέεται και να μειώνεται είτε μέσα από διάφορες προκλήσεις της καθημερινότητας είτε εξαιτίας του αναστοχασμού των ίδιων των γυναικών. Έτσι, η συμπαγής αυτή εικόνα διαφοροποιείται όχι μόνο από μητέρα σε μητέρα, αλλά και σε καθεμιά ξεχωριστά.

Άλλοτε η καθημερινή πρακτική επαναοριοθετείται, όπως στην περίπτωση της Δήμητρας, άλλοτε η ίδια η καθημερινότητα όπως διαμορφώνεται από την επιλογή φαίνεται να απέχει σημαντικά από την απόλυτη διατύπωση, όπως συμβαίνει με τη Δέσποινα, άλλοτε πάλι, όπως στην περίπτωση της Σόνιας ή της Άννας, η ίδια η μητέρα λίγο προβληματίζεται για την απουσία του πατέρα, για την οποία άλλωστε γνωρίζει ότι είτε απλώς δεν μπορεί είτε ούτε μπορεί ούτε θέλει να κάνει κάτι:

Νωρίς όμως νομίζω ότι το σταμάτησα, με σταμάτησαν απ' αυτό. Τώρα νομίζω ότι αυτό ήτανε λάθος. Και με βοήθησε πολύ μια συζήτηση που έκανα με έναν ψυχολόγο, με την έννοια ότι εγώ προσπαθούσα να δώσω στο Γιάννη τα πάντα, ως αντιστάθμισμα της έλλειψης. Με βοήθησε να συνειδητοποιήσω ότι κι εγώ είχα την έλλειψη του συζύγου, του συντρόφου, κι όχι μόνο το παιδί του πατέρα.

Οπότε έπρεπε εγώ να σταθεροποιηθώ περισσότερο και να δίνω ό,τι πρέπει να δίνει η μαμά και να μη μπαίνω τελικά σε «χωράφια άλλων».

(Δήμητρα)

Αν ήθελα να μπει ένας άντρας ανάμεσα σε μένα και τα παιδιά μου, θα είχα παντρευτεί. [...]

Δε θα παντρευόμουν για να πέσω «σε αντρός πλάτες», που λένε, ή για να αποκτήσουν τα παιδιά μου έναν πατριό, δε μου το 'χουν πει.

(Δέσποινα)

Όχι! Αν ήταν πολύ καλός θα ήθελα, εννοείται [να έχει μεγαλώσει το παιδί της με κάποιο σύντροφο], νομίζω κάθε γυναίκα θέλει κοντά ένα άνθρωπο, αλλά καλό, όχι να είναι σαν έπιπλο, κατάλαβες; Όχι απλώς να είναι. Απλώς να είναι μπορούσε και αυτός [ενν. τον τέως σύζυγό της] να γίνει. Μπορούσα να ζω και μέχρι τώρα, να έχω ένα άντρα.

(Άννα)

Ο πατέρας τους πέθανε. Δεν το σκέφτομαι [ενν. ότι δεν έχει σύζυγο]. Προσπαθώ να ζήσω. (Her father died. I don't think about it. I try to live).

(Σόνια)

Με λιγότερες αμφιταλαντεύσεις εμφανίζεται να περιγράφει το μητρικό της ρόλο η Ιωάννα, την οποία, η έλλειψη του πατέρα, σε συνδυασμό με το φύλο του παιδιού της, μοιάζει να μην την απασχολεί ιδιαίτερα:

Είναι δική μου η ευθύνη, κι η διαπαιδαγώγηση, και το μέγαλωμα, και όλα. Εγώ το ζυπνάω, εγώ το διαβάζω. Μαγειρεύω κι εγώ [ενν. εκτός από τη μητέρα της] και μαθαίνω στη μικρή πράγματα. Δεν βγαίνω [ενν. τα βράδια]. Βγαίνω έξω για δουλειά. Είμαι «επαγγελματίας μαμά», ας πούμε!

Η γιαγιά κι ο παππούς βοηθάνε. Δε θα 'θελα ποτέ να αναλάβουν το παιδί.

Ο μητρικός ρόλος είμαι πιο επιβαρυνμένος στο ότι δεν μπορώ να μοιραστώ κάποιες ευθύνες με το σύντροφό μου. Να κάνουμε τον επιμερισμό σε σχέση με το μέγαλωμα του παιδιού. Στο ότι οικονομικά πρέπει όλο το βάρος να το 'χω πάνω μου.

Ως προς τα άλλα, δε νομίζω. Αν είχα αγόρι, πιθανόν να ήταν διαφορετικά τα πράγματα αλλά επειδή έχω κοριτσάκι νομίζω ότι είναι πιο χαλαρά να μεγαλώνει το κοριτσάκι με τη μαμά του.

Δεν μπορεί να αντικαταστήσει κάποιος έναν μπαμπά! Δε θέλω κιόλας.

(Ιωάννα)

Τέλος, στην περίπτωση της Μαργαρίτας οι ευθύνες με τον πατέρα του παιδιού ισοκατανέμονται, όπως επανειλημμένα τονίζει, ενώ από τις αντιλήψεις της φαίνεται να θεωρεί σε όλα τα επίπεδα ιδιαίτερα επιβαρυνμένο το μητρικό ρόλο όταν μια μάνα μεγαλώνει μόνη το παιδί της –αναφέρεται σε παραδείγματα γνωστών της γυναικών που επωμίζονται την απουσία του πατέρα ακόμη και όταν είναι επιβεβλημένη από επαγγελματικές συνθήκες, όπως σε οικογένειες ναυτικών, κάτι που δεν συνέβη σ' εκείνη.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το στοιχείο ότι η μονογονεϊκότητα της Μαργαρίτας στην πράξη μοιάζει να πραγματοποιείται μέσα από την αντιστροφή του παραδοσιακού καταμερισμού των ρόλων των δύο φύλων. Την καθημερινή πρακτική ευθύνη του παιδιού αναλαμβάνει, σχεδόν κατ'αποκλειστικότητα, ο πατέρας του. Η Μαργαρίτα το αναφέρει με τρόπο που φαίνεται ότι το θεωρεί φυσικό αποτέλεσμα της καλής σχέσης με τον πατέρα της μικρής, χωρίς ωστόσο να ξεχνά ότι η στάση του αποτελεί εξαίρεση. Στην περίπτωση αυτή ο πατέρας είναι εκείνος που φροντίζει μετά το σχολείο την κόρη τους, εκπληρώνοντας, και μάλιστα με εξαιρετική επάρκεια, ένα

ρόλο που συνήθως είναι ταυτισμένος με τη μητέρα. Η αντιστροφή αυτή επιτρέπει στη Μαργαρίτα μεγαλύτερη προσωπική αυτονομία. Το τελευταίο αυτό στοιχείο διαπερνά τελικά την προσωπικότητά της κάνοντάς τη να απέχει αισθητά από την εικόνα της παραδοσιακής μητέρας.

iv. Εικόνες της μονογονεϊκότητας και αυτοεικόνα της μόνης μητέρας

Η εικόνα που οι γυναίκες αυτές έχουν για τον εαυτό τους ως μόνες μητέρες ορίζεται από δύο βασικά στοιχεία: στήριξη από το οικογενειακό (αλλά και φιλικό) περιβάλλον και μονογονεϊκή καθημερινότητα. Η εικόνα αυτή καθορίζει κατά πολύ και την εικόνα που έχουν για τη μονογονεϊκότητα που βιώνουν. Η ενσωμάτωση ενός μητρικού ρόλου ο οποίος, σε γενικές γραμμές, πραγματοποιείται στη βάση παραδοσιακών αντιλήψεων και προτύπων δεν φαίνεται να τις απομακρύνει από μια δυναμική αντιμετώπιση καθημερινών ζητημάτων. Από τις αφηγήσεις τους προκύπτει ότι το βίωμα της μονογονεϊκότητας είναι συνεχώς παρόν και δραστικό, προσφέροντας εναύσματα αλλά και δυνατότητες επανατοποθέτησης και επαναξιολόγησης απόψεων και θέσεων που στο παρελθόν έμοιαζαν γι' αυτές δεδομένες. Ο τρόπος που οι ίδιες οι μόνες μητέρες αφηγούνται τα σημαντικά γεγονότα της καθημερινότητάς τους, σε μια αφήγηση αλληλόδρασης και κάθε άλλο παρά ευθύγραμμη και γραμμική, γίνεται και η αφορμή για νέες οπτικές γωνίες. Η δυνατότητα να μιλήσουν για τα βιώματά τους και, ως ένα βαθμό, να τα μοιραστούν, αποδεικνύεται για όλες σημαντική ενώ επίσης τους επιτρέπει να τοποθετήσουν, κάποιες στιγμές, απέναντί τους τον ίδιο τους τον εαυτό και να δοκιμάσουν να περιγράψουν το προσωπικό τους στίγμα:

Παρά το γεγονός ότι, στην αρχή κιόλας της συνέντευξης δηλώνει ότι δεν θεωρεί απαραίτητη προϋπόθεση το γάμο (στην περίπτωση που ο πατέρας αναγνωρίζει το παιδί και αναλαμβάνει τις ευθύνες που του αναλογούν), και ενώ στη συνέχεια

επιλέγει συνειδητά τη μη αναγνώριση, η Ιωάννα αρνείται να συζητήσει το πρόβλημά της με τη νεοσυντηρητική ελληνική κοινωνία: προς τα έξω αποφεύγει να δηλώνει ότι είναι ανύπαντρη μητέρα και αρκείται στον προσδιορισμό *χωρισμένη*:

Για ποιο λόγο; Τι διαφορά έχει για τον άλλο; Γιατί να περιθωριοποιήσω μόνη μου τον εαυτό μου;

Ωστόσο, η σταθερή ανάληψη των ευθυνών της απέναντι στο παιδί της θεωρείται από κείνη αυτονόητη, όπως όταν αποφασίζει να πάρει την κόρη της και να φύγει ή αργότερα, εκτιμώντας τις συνθήκες που έχουν διαμορφωθεί, όταν αρνείται την αναγνώριση του παιδιού της από τον πατέρα του. Η στάση της είναι δυναμική και ανυποχώρητη ενώ δεν διστάζει να έρθει αντιμέτωπη με τις δικαστικές του απαιτήσεις προκειμένου να το επιτύχει. Στο σημείο αυτό τα λόγια της είναι χαρακτηριστικά:

[...] για φαντάσου όμως! Μου είχε κάνει τρομερή εντύπωση. Θύμωσα κιόλας. Θύμωσα πολύ που μου είπαν ότι ήμουν η μοναδική γυναίκα που πήρα [ενν. σε κάποιο σύλλογο ανύπαντρων μητέρων] και είπα ότι δε θέλω να μου το αναγνωρίσουν το παιδί.

Από την αφήγησή της προβάλλει η εικόνα μιας γυναίκας που έχει αναλάβει την επιλογή της η καθημερινή πρακτική της φαίνεται να στηρίζει χωρίς παλινδρομήσεις τη μονογονεϊκή της πραγματικότητα. Η Ιωάννα κάνει ωστόσο με σαφήνεια τη διάκριση ανάμεσα στο «μέσα» και το «έξω». Προς τα έξω φροντίζει να περιφρουρεί, με τον τρόπο που θεωρεί αποτελεσματικότερο, τον εαυτό της αλλά κυρίως το παιδί της, αποφεύγοντας συστηματικά ένα «outing», σχετικά με το οποίο ξεκαθαρίζει ότι ούτε καν την απασχολεί, ενώ την «ιδιωτική συγκρότηση» της μονογονεϊκής ταυτότητας φαίνεται να διαχειρίζεται με περισσότερη άνεση, στηρίζοντας την κόρη της σε ό,τι κάθε φορά προκύπτει ή εκείνη κρίνει αναγκαίο. Αν και θεωρεί ότι αναπόφευκτα η κόρη της θα θελήσει να γνωρίσει κάποια στιγμή στην εφηβεία τον πατέρα της, η ιδέα αυτή δεν φαίνεται να την ανησυχεί, και παρόλο που η αίσθηση και ο φόβος του αποκλεισμού είναι μεγαλύτερη απέναντι στο παιδί της, ούτε αισθάνεται

ούτε πιστεύει ότι η κόρη της μειονεκτεί. Η παρουσία του πατέρα της, του παππού της μικρής, καλύπτει την απουσία του πατέρα, προσφέροντας, όπως λέει, ένα *καλό ανδρικό πρότυπο* –δεν επιμένει όμως ιδιαίτερα σ’ αυτό, που το αναφέρει σχεδόν εν παρόδω.

Στο ζήτημα που η Ιωάννα δίνει την περισσότερη βαρύτητα και για το οποίο δηλώνει ότι την απασχολεί είναι η εξασφάλιση μιας καθημερινής ζεστής οικογενειακής ατμόσφαιρας σε συνδυασμό με τη δική της σταθερή μητρική παρουσία, ώστε η κόρη της να απολαμβάνει τη συναισθηματική σταθερότητα και ασφάλεια που πιστεύει πως κάθε παιδί χρειάζεται για να μεγαλώσει ισορροπημένα. Θεωρεί ότι αυτό το επιτυγχάνει και δεν συνδέει καθόλου τη σταθερότητα και τη συναισθηματική ασφάλεια με το παραδοσιακό διγονεϊκό μοντέλο οικογενειακής οργάνωσης.

Η συγκρότηση της ταυτότητας της μονογονεϊκότητας φαίνεται λοιπόν, στην περίπτωση της Ιωάννας, να είναι μια διαδικασία σε συνεχή εξέλιξη, μέσα από καθημερινές καινούργιες εμπειρίες, και δεν προεξοφλείται από ένα άκαμπτο σχήμα που η ίδια, επιλέγοντας μια διαφορετικότητα, θα αισθανόταν υποχρεωμένη να υπερασπισθεί.

Με παρόμοιο τρόπο, αλλά με προεξάρχουσες αρκετές αντιφάσεις ανάμεσα σε μια ριζικά διαφορετική επιλογή και σε μια καθημερινή πρακτική που συχνά ακουμπάει σε παραδοσιακές αντιλήψεις και στερεότυπα για τις σχέσεις των δύο φύλων ή τη γυναίκα, φαίνεται να συγκροτείται η ταυτότητα της μονογονεϊκότητας και στην περίπτωση της Δέσποινας.

Μέσα από το λόγο της, μπορούμε να παρακολουθήσουμε τον τρόπο που η Δέσποινα συγκροτεί τη «δική της» μονογονεϊκότητα, σταθερά προσανατολισμένη σε μια ριζικά διαφορετική επιλογή όχι μόνο οργάνωσης αλλά κυρίως δημιουργίας οικογένειας, την οποία ωστόσο καθημερινά διαπερνούν παραδοσιακές αντιλήψεις, είτε ως απότοκα

προσωπικών οικογενειακών βιωμάτων είτε ως αποτέλεσμα της επαφής, της ίδιας και των παιδιών της, με τον έξω κόσμο. Η Δέσποινα δεν αποφεύγει να δηλώνει δημόσια την ταυτότητά της: αισθάνεται αρκετά ασφαλής και δυνατή μέσα σ' αυτήν, και ο τρόπος που τη διαχειρίζεται συνδέεται αφενός με την αυτοεκτίμηση που πάντοτε διέθετε και με τις κοινωνικές της εμπειρίες, και αφετέρου με τη συνολική αποδοχή που από την αρχή είχε –το περιβάλλον, από τη μητέρα της και την οικογένεια του αδελφού της μέχρι τη γειτονιά, τους συγγενείς και τη δουλειά της ήταν ευνοϊκό, όπως λέει– απέναντι την απόφασή της να τεκνοποιήσει μόνη. Κατά τη γνώμη της ίδιας, στη διαμόρφωση της προσωπικότητάς της συνέτεινε επίσης το γεγονός ότι άρχισε να δουλεύει αφού ολοκλήρωσε τις σπουδές της, μετά την ηλικία των τριάντα, στοιχείο που η ίδια αξιολογεί ως *προνόμιο*.

Επίσης, αν και εξοικειωμένη, όπως λέει, με ό,τι σημαίνει να μεγαλώνει κανείς παιδιά και να τα αντιμετωπίζει την εποχή, κυρίως, της εφηβείας –τονίζει ότι έχει παρακολουθήσει από πολύ κοντά τα παιδιά του αδελφού της– και ενώ δηλώνει ρητά ότι έχει κάνει *πολύ συνειδητά* αυτή την επιλογή, η Δέσποινα δεν αποφεύγει κάποιες «δύσκολες» σκέψεις, που σχετίζονται με την ολοκληρωτική απουσία του πατέρα των παιδιών της. Τα λόγια της, προσανατολισμένα στο μέλλον, είναι χαρακτηριστικά:

Τα παιδιά, είτε τους δυο γονείς έχουν είτε τον ένα, αυτά που θέλουν να πουν, τα ανελέητα, θα τ' ακούσω. Αλλά πάντα υπάρχει το ερωτηματικό μέσα μου. Και δεν ξέρω τι θα γίνει.

Στην καθημερινή της πρακτική διαλέγει να αιτιολογήσει με ειλικρίνεια και υπευθυνότητα στα παιδιά της την προσωπική της επιλογή, φροντίζοντας όμως οι πληροφορίες που κάθε φορά τους δίνει να μην υπερβαίνουν τις ανάγκες τους και τις ρητά διατυπωμένες απορίες τους. Η στάση αυτή δεν ταυτίζεται όμως με την υποστήριξη της ταυτότητας της μονογονεϊκότητας ως γενικότερης και ανεξίτηλης στάσης ζωής. Ο ενσωματωμένος κυρίαρχος λόγος για την παραδοσιακή οικογένεια

προς τον οποίο δεν αισθάνεται υποχρεωτικά εναντιωμένη, σε συνδυασμό με την αυξημένη ευθύνη που αισθάνεται ως μητέρα, την οδηγούν σε μια εναλλαγή πρακτικών. Έτσι, όταν η κόρη της της λέει ότι δεν θα παντρευτεί και θα κάνει τα παιδιά της όπως εκείνη, δηλώνει χαρακτηριστικά ότι αυτό την ξενίζει, ότι το παιδί της θα ήθελε να παντρευτεί. Σε κάθε τέτοια συζήτηση, αν και φροντίζει να διευκρινίσει για μία ακόμη φορά στα παιδιά της τους λόγους που οδήγησαν εκείνη στην επιλογή αυτή, κατανοεί απολύτως τις αντιδράσεις του γιου της, τις οποίες, μάλιστα, μεταφέρει αυτολεξεί: «τι λες καλέ, κι εγώ τι θα είμαι;».

Τα λόγια της είναι αποκαλυπτικά:

[...] τι θα κάνει αυτός αν δεν είναι ο πατέρας της οικογένειας! Έχω ένα αγόρι κι ένα κορίτσι, επομένως πρέπει να κρατήσω την κλασική περίπτωση.

Παρά το γεγονός ότι και στον επαγγελματικό χώρο δεν έχει εισπράξει την παραμικρή αίσθηση απόρριψης εξαιτίας της επιλογής της, συχνά μάλιστα κάποιες ανόπαντρες συνάδελφοι μου λένε ακόμα και μπράβο ή αρχίζουν να το σκέφτονται κι εκείνες (sic), φαίνεται πως η ίδια περιφρουρεί με προσοχή αλλά και διακριτικότητα τη δημόσια εικόνα της. Η απάντησή της σχετικά με το αν οι άλλοι γνωρίζουν ότι είναι ανόπαντρη μητέρα οριοθετείται από την εικόνα μιας δυναμικής και καταξιωμένης επιστήμονα και μητέρας που δεν αφήνει περιθώρια για σχόλια και υπαινιγμούς: δεν της έχει τύχει ποτέ να τη ρωτήσουν άμεσα, επειδή πιθανώς γνωρίζουν ή γιατί τα λέει η ίδια, όπως εξηγεί ή γιατί στην πραγματικότητα δεν το επιτρέπει, θα μπορούσαμε να συμπληρώσουμε.

Προς την ίδια κατεύθυνση κινούνται και οι απόψεις της απέναντι στον κυρίαρχο λόγο περί οικογένειας που αναπαράγεται στο σχολείο. Σε σχετική ερώτηση θεωρεί ότι αυτό που συμβαίνει στην εκπαίδευση είναι το *σύνθηδες* και δεν φαίνεται να την έχει απασχολήσει σοβαρά: τα *σχολεία διδάσκουν τα στοιχειώδη και τα συνήθη* (sic) –με

την έννοια αυτή, όταν τα παιδιά της στο σχολείο σε κάποια άσκηση για το γενεαλογικό δέντρο συμπλήρωσαν, όπως λέει, μόνο τη μία πλευρά, δεν σχολιάζει ότι δεν προβλέπεται κανενός είδους διαφοροποίηση στα σχολικά πράγματα. Περισσότερο το αντιμετωπίζει ως αφορμή που της υπενθυμίζει τους φόβους της:

Στην εφηβεία τα παιδιά μου δεν θα μπορούν να έχουν απάντηση για το «από πού κρατάει η άλλη μισή σκούφια τους».

Σταθερή σε μια επιλογή, για την οποία ωστόσο δεν φαίνεται να ενδιαφέρεται να λειτουργήσει πολλαπλασιαστικά ή να υπερασπιστεί θεωρητικά το δικό της εναλλακτικό οικογενειακό μοντέλο, κάποιες φορές η Δέσποινα δεν αποφεύγει την ενσωμάτωση, όχι απαραίτητως συνειδητή, κυρίαρχων λόγων και αντιλήψεων ιδιαίτερα όταν προέρχονται από ειδικούς, όπως όταν μεταφέρει, συμφωνώντας, τα λόγια κάποιου φίλου της παιδίατρου που, σε σχετική συζήτηση περί μονογονεϊκότητας, της λέει: «το χειρότερο δεν είναι το δικό σου παράδειγμα, που είναι σαν να είναι πεθαμένος [ενν. ο πατέρας των παιδιών]».

Περισσότερο παραδοσιακή αποδεικνύεται απέναντι στην εικόνα της μητέρας, επηρεασμένη από την επιτυχημένη, εν πολλοίς, όπως φαίνεται από την αφήγηση, πρακτική των γονιών της: η Δέσποινα έχει την άποψη ότι τα παιδιά, ιδιαίτερα την εποχή της εφηβείας, δεν χρειάζεται να γνωρίζουν αν/ότι η μητέρα τους έχει ερωτικό σύντροφο, ενώ θεωρεί ότι αποδέχονται ευκολότερα την ερωτική σύντροφο του πατέρα –και, όπως λέει, προσαρμόζει ανάλογα τη στάση της.

Για τη Δέσποινα η ρητή, συνειδητή επιλογή της μονογονεϊκότητας όχι μόνο δεν αποκλείει αναγωγές στο παραδοσιακό διγονεϊκό οικογενειακό πρότυπο, αλλά ένα κομμάτι της νομιμοποίησης που επιθυμεί και χρειάζεται στην πράξη στηρίζεται σε αυτές.

Η Μαργαρίτα από την αρχή διατυπώνει ρητά τις επιφυλάξεις της απέναντι στην αντίληψη περί ισοβιότητας του γάμου:

Ο έρωτας δεν μπορεί να είναι ισόβιος, [...] τώρα, γιατί τον γάμο τον θέλουμε ισόβιο, είναι μια άλλη ιστορία.

Η στάση αυτή επηρεάζει, όπως φαίνεται, δραστικά τις αποφάσεις για τη ζωή της ενώ επίσης έρχεται σε σχετική σύγκρουση με τις απόψεις του φίλικού της περίγυρου:

Εκείνο τον καιρό [ενν. όταν αποφάσισε να χωρίσει] όλοι μ' έλεγαν τρελή [...].

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η μονογονεϊκότητα της Μαργαρίτας στηρίζεται κατά πολύ στην καλή σχέση με τον πατέρα της κόρης της και στον αμοιβαίο επιμερισμό ευθυνών απέναντι στο παιδί, με αποτέλεσμα το βίωμα της δικής της μονογονεϊκότητας να διαφέρει σημαντικά από τα υπόλοιπα.

Παρόλα αυτά, από τη συζήτηση μαζί της προκύπτουν κάποια στοιχεία που διαμορφώνουν την εικόνα της ως μόνης μητέρας αλλά και ως μιας γυναίκας με συγκεκριμένες θέσεις απέναντι στα σχετικά θέματα. Η Μαργαρίτα αναγνωρίζει ότι ο τρόπος που εξελίχθηκαν τα πράγματα μετά το χωρισμό της αποτελεί μια εξαίρεση που επιβεβαιώνει τον κανόνα, έναν κανόνα σύμφωνα με τον οποίο κατά τη γνώμη της στη θέση του αδύναμου βρίσκεται σχεδόν πάντοτε η γυναίκα. Θεωρεί επίσης ότι η θέση αυτή προσδιορίζεται σημαντικά από το κοινωνικό και μορφωτικό επίπεδο της γυναίκας, ενώ οριοθετείται αποφασιστικά από την οικονομική ή όχι ανεξαρτησία που αυτή διαθέτει. Πάντοτε σύμφωνα με τα λεγόμενά της, τα στοιχεία αυτά συντελούν όχι μόνο στην απόφαση μιας γυναίκας να ζήσει μόνη με το παιδί της αλλά και στη δυνατότητά της να λειτουργήσει ικανοποιητικά μέσα στην καινούργια αυτή ταυτότητα:

[...] εξαρτάται από το χώρο που ζει η γυναίκα, αν είναι ανεπτυγμένος μορφωτικά και οικονομικά, τότε μπορεί να ζήσει με το παιδί της. Ίσως τον πρώτο καιρό να θυμάται το περιβάλλον ότι αυτό το παιδί δεν έχει κατέρα –έτσι τυπικά ότι δεν έχει πατέρα.

Αν είναι η μητέρα μια επιτυχημένη επαγγελματίας, μετά από λίγο καιρό, το έχω δει να συμβαίνει, ξεχνιέται, κανείς δεν το θυμάται. Η θέση της μητέρας στην αγορά εργασίας είναι πάρα πολύ βασικό [...].

Παρά το γεγονός ότι περιγράφει τον τέως σύζυγό της με τρόπο που δείχνει βαθιά εκτίμηση, στοιχείο που και η ίδια κάποια στιγμή επισημαίνει, από τα λόγια της γίνεται φανερό, αν και δεν ομολογείται ρητά, ότι στην αίσια έκβαση σημαντικό ρόλο έπαιξε και η δική της, προσωπική στάση απέναντι στα πράγματα, η προσωπικότητά της. Η γενικότερη αναγωγή που κάνει, μοιάζει να διαθέτει υψηλό βαθμό αυτοαναφορικότητας:

*Η μόρφωσή της, η αυτοπεποίθησή της [ενν. της όποιας γυναίκας] και που είχε και πριν γεννήσει το παιδί.
Η αυτοπεποίθηση δεν έρχεται με τη γέννα.*

Θεωρεί επίσης ότι κάποιες γυναίκες φοβούνται, —τις έχει ακούσει να λένε «και μετά θα' μαι μια χωρισμένη;»— και πως βαθιά μέσα τους επιβιώνουν τα στερεότυπα:

Αυστηρώς πιστεύουν ότι χωρίς άντρα δε γίνεται.

Ρεαλιστική επίσης αποδεικνύεται όταν αναφέρεται και στην εικόνα του μόνου πατέρα, σε άμεση πάντοτε σύνδεση με τη θέση της γυναίκας, για την οποία όχι απλώς δεν φαίνεται να λησμονεί ότι στηρίζεται σε στερεότυπα για τους ρόλους των δύο φύλων, αλλά την περιγράφει και πολύ παραστατικά:

Ο μόνος πατέρας, με δεδομένο τα συνηθισμένα, κι εκείνος έχει προβλήματα οίκτου, ο καημένος που είναι μόνος με το παιδί, οπότε το περιβάλλον ψάχνει να τον βρει γυναίκα για να παντρευτεί για να έχει το ρόλο της υπηρέτριας, της μαγείρισσας, της ερωμένης, και κυρίως αυτής που έχει την ευθύνη του παιδιού.

Η Μαργαρίτα δηλώνει ότι η κόρη της συχνά αποτέλεσε προτεραιότητα στη σχέση της με τον τέως σύζυγό της και θεωρεί ότι έχει δουλέψει τη σχέση αυτή για χάρη εκείνης, χωρίς πάντως αυτό να την κάνει να αισθάνεται μειωμένη ή υποτιμημένη:

[...] με ενδιέφερε πάρα πολύ να είναι καλή η δική τους η σχέση. Και τις ώρες του θυμού υποχώρησα.

Η στάση της αυτή φαίνεται να συνδέεται αρμονικά με τον τρόπο που αντιμετωπίζει συνολικότερα τη ζωή της, ενώ είναι η μοναδική που αναφέρεται στη στήριξη που πάντοτε βρίσκει από το φιλικό της περιβάλλον, την οποία μάλιστα δεν συνδέει καθόλου με την οικογένεια:

Έχω στηρίγματα, έχω φίλους. Δεν ένιωσα ποτέ μάνα μόνη ούτε μάνα εγκαταλελειμμένη. Πιστεύω στους φίλους, περισσότερο από την οικογένεια.

Η αφήγηση της Μαργαρίτας, μια αφήγηση χαμηλών τόνων, αναδεικνύει σε κεντρικό ζήτημα το θέμα της συγκρότησης της γυναικείας αυτοεκτίμησης, προς την κατεύθυνση μιας αποτελεσματικής αντιμετώπισης της καθημερινότητας.

Στην περίπτωση της Δήμητρας, ο ενσωματωμένος λόγος μέσα από τον οποίο αντιλαμβάνεται το παραδοσιακό διγονεϊκό μοντέλο οικογενειακής οργάνωσης ως το πρότυπο σύμφωνα με το οποίο η ίδια επιθυμεί να οργανώσει τη ζωή της, παραμένει ο βασικός άξονας αναφοράς της.

Η εμπειρία του διαζυγίου και της μονογονεϊκής καθημερινότητας που αντιμετωπίζει, φαίνεται ωστόσο να την οδηγούν και σε πιο ευέλικτες απόψεις: διαχειρίζεται την ταυτότητα της μόνης μητέρας με σχετική χαλαρότητα, αποδεχόμενη και συζητώντας τις συνέπειές της, τη θεωρεί όμως προσωρινή. Η Δήμητρα φαίνεται να ενδιαφέρεται για την κοινωνική αποδοχή μέσα στα παραδεδεγμένα όρια, έτσι για κείνη είναι σαφές ότι η κατάσταση της μονογονεϊκότητας στην οποία βρίσκεται έχει προκύψει επειδή δεν ήταν δυνατό να γίνει διαφορετικά. Η ανεκτικότητα του ευρύτερου κοινωνικού και επαγγελματικού περιγύρου απέναντι στους διαζευγμένους γονείς αισθάνεται όμως ότι λειτουργεί θετικά:

Ακόμα και στη δουλειά μου υπάρχουνε τρία άτομα [ενν. διαζευγμένα]. Προφανώς, όμως, τώρα που το σκέφτομαι, αυτό με στηρίζει. Αν ίσως ήμουνα η μόνη, μπορεί και να ήταν διαφορετικά. Τώρα δε νιώθω διαφορετικά. Δεν κρύβω όμως ότι θα μου άρεσε να ήμουν αλλιώς.

Τα απογοητευτικά καθημερινά βιώματα από την εποχή του γάμου της την οδηγούν να τοποθετηθεί απέναντι στην κατάσταση που βιώνει με διαφορετικούς όρους από εκείνους με τους οποίους είχε ξεκινήσει να δημιουργήσει οικογένεια:

Όταν πήρα μια απόφαση ήμουν αποφασισμένη να τη φέρω σε πέρας με όποιο κόστος. Δεν μ' ενδιέφερε η γενικότερη εικόνα, το πόσο εμείς [ενν. εκείνη και το παιδί της] θα 'μαστε διαφοροποιημένοι, ο προβληματισμός μου δεν ήταν γι' αυτό. Τελικά εκείνο που έδωξα ήταν η κοινωνική κάλυψη του γάμου. Γιατί για όλους ήμουν παντρεμένη, που είναι πολύ ωραία! Αλλά εγώ μόνη μου ψώνιζα, μόνη μου μαγείρευα, μόνη μου κανόνιζα τα του οίκου, μόνη μου είχα το παιδί! Ε απλώς να έχω ένα σύζυγο για να έχω ένα επιπλέον άτομο που δεν ήταν οικογένεια;

Ο αποτελεσματικός τρόπος με τον οποίο κατορθώνει να αντιμετωπίσει τη νέα πραγματικότητα σε συνδυασμό με την αποδοχή που σταδιακά συνειδητοποιεί ότι απολαμβάνει από το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον, της επιτρέπουν να είναι λειτουργική ενώ ταυτόχρονα την τοποθετούν σε μια θέση όπου αισθάνεται σεβαστή, αποδεκτή αλλά και ενδυναμωμένη:

Δε νιώθω ότι μειονεκτώ. Ίσα ίσα, που μερικές φορές «καμαρώνω», εντός εισαγωγικών. Νιώθω πιο δυνατή. Απ' τη στιγμή που ήρθα με το μωρό μόνη ένιωσα πιο δυνατή. Όμως ότι το περιβάλλον αναγνώρισε την προσπάθειά μου κι εν τέλει μου είπε και μπράβο, μπορώ να πω, που μπόρεσες και στάθηκες, με βοήθησε κι αυτό. Ένιωσα κι εγώ δικαιωμένη. Όχι ευχαριστημένη, δικαιωμένη απλώς.

Η Δήμητρα αναγνωρίζει επίσης ότι στην αντιμετώπιση του προβλήματος έχει συνεισφέρει σημαντικά το μορφωτικό της επίπεδο, χωρίς να παραβλέπει πόσο σημαντική έχει υπάρξει για κείνη και η δυνατότητα να το μοιράζεται με ανθρώπους που βρίσκονται σε παρόμοια θέση:

Αλλά και η καλλιέργεια που έχω, τα διαβάσματά μου, οι επαφές μου με άλλους ανθρώπους σε ανάλογη θέση, το να μπορείς να ξεπερνάς το πρόβλημα και μέσα από τη μελέτη του προβλήματος, νομίζω ότι βοήθησαν.

Από τα λόγια της γίνεται ωστόσο φανερό ότι η μονογονεϊκότητα συνιστά γι' αυτήν ένα πρόβλημα που επιθυμεί να επιλύσει. Ένα από τα κεντρικότερα ζητήματα σ' αυτό το πρόβλημα είναι οι επιπτώσεις που φοβάται ότι βιώνει το παιδί της από την ανατροφή του οικογενειακού μοντέλου. Στο σημείο αυτό είναι ενδιαφέρον να επισημάνουμε ότι η εμπειρία της την οδηγεί σε μια ουσιαστική επαναξιολόγηση, στο

φαντασιακό κυρίως επίπεδο, του πατρικού ρόλου. Η αδιάφορη στάση του πατέρα και τέως συζύγου της απέναντι στο παιδί τους την οδηγεί να επαναπροσδιορίσει τις απόψεις της και να θεωρεί στο εξής ότι το ρόλο του πατέρα –με την έννοια του ανδρικού προτύπου, που φαίνεται να την απασχολεί ιδιαίτερα και όχι του φυσικού πατέρα– είναι δυνατό να ενσαρκώσει ο προσεκτικά επιλεγμένος μέλλων σύζυγός της. Δύο σχετικά ζητήματα μπορούμε επίσης να επισημάνουμε: η ανατροπή του φαντασιακού αυτού οραματισμού ενδυναμώνει το μητρικό ρόλο, που για τη Δήμητρα παραμένει σταθερή προσωπική αφετηρία επιλογών και αποφάσεων, ενώ η δημιουργία της καινούργιας οικογένειας, χωρίς να παραβλέπει τα προσωπικές της ανάγκες, συνδέεται άμεσα με το καλό του παιδιού της:

Πίστενα ότι επειδή για μένα ήταν πολύ σημαντική η μητρότητα θεωρούσα ότι και η πατρότητα είναι το ίδιο. Επιδιώκω να κάνω καινούργια οικογένεια. Νομίζω ότι και για το Γιάννη θα είναι καλύτερα να έχω μια βάση. Με τη μητέρα είναι ο ομφάλιος λώρος. Με τον πατέρα μπορεί να λειτουργήσει και κάποιος άλλος, να λειτουργήσει όχι να είναι. Από τη στιγμή που πήρα την απόφαση είπα ότι ο Γιάννης θα γίνει ένα πολύ καλό παιδί και θα μπορέσει να τον αγαπήσει κι ένας άλλος πατέρας. Και, κατά περίεργο τρόπο, με ωθεί και το παιδί σ' αυτό. Από κάποιες συζητήσεις με το παιδί βλέπω ότι δεν θα του ήταν άσχημο.

Άλλωστε, για τη Δήμητρα η δημιουργία μιας σωστής οικογένειας αποτέλεσε (και εξακολουθεί να αποτελεί) αυστηρή προτεραιότητα, μια προτεραιότητα που έχει καθορίσει και τις γενικότερες επαγγελματικές της επιλογές:

[...] παρότι και επαγγελματικά ήθελα να προχωρήσω, συνειδητά δεν ολοκλήρωσα διδακτορικά γιατί ήθελα να αφοσιωθώ στην οικογένεια.

Η λέξη *οικογένεια*, που επανέρχεται συχνά, αποτελεί το κεντρικό στοιχείο του προβληματισμού της και οριοθετεί το αντικείμενο του πόθου της. Ταυτόχρονα όμως, η δυναμική της συζήτησης επανατοποθετεί κάποια ζητήματα υπό το φως μιας καινούργιας οπτικής, που μοιάζει να αποφορτίζει, έστω και προσωρινά, τις καταστάσεις από το ενσωματωμένο κοινωνικό στίγμα. Μια τέτοια χαρακτηριστική στιγμή είναι όταν συνειδητοποιεί μεγαλοφώνως και γελάει ανακουφισμένη ότι θα

μπορούσε να μιλήσει στο γιο της για τις περιπτώσεις όπου το παραδοσιακό οικογενειακό μοντέλο δεν κατορθώνει να εκπληρώσει στόχους και ανάγκες.

Η Δήμητρα δεν φαίνεται αρνητική απέναντι σε μια διαφορετική από τη δική της επιλογή, όπως στην περίπτωση που μια γυναίκα αποφασίζει να φέρει στον κόσμο μόνη της ένα παιδί. Η πρώτη αντίδρασή της σχολιάζει θετικά την τόλμη της συνειδητής διαφορετικότητας αλλά οι ενστάσεις της συνδέονται με την τύχη ενός τέτοιου παιδιού:

Μόνη μητέρα; έχω την ευθύνη ενός άλλου ανθρώπου και δεν ξέρω αν μπορώ να επιλέξω γι' αυτό. Θα έλεγα μπράβο που έχει τα κότσια να αναλάβει κάτι τέτοιο. Όμως η ένστασή μου είναι στο θέμα του παιδιού. Επιλέγει κάτι για κάποιον που εκ των πραγμάτων δεν μπορεί να ερωτηθεί και που αντιβαίνει τα παραδοσιακά, όχι με την έννοια ενός εθίμου, αλλά ενός τρόπου ζωής που κανένα ίδρυμα αγωγής είτε άλλος τρόπος διαπαιδαγώγησης ενός παιδιού δεν έχει αποδώσει.

Την ίδια στιγμή που η Δήμητρα δηλώνει ρητά ότι δεν πιστεύει σε κανένα εναλλακτικό μοντέλο οικογένειας, να έχουμε μια οικογένεια ελεύθερη; τι οικογένεια θα μπορούσαμε να έχουμε; (sic), ο προσωπικός της αναστοχασμός ρητά και με σαφήνεια κάνει την εμφάνισή του, προσδιορίζοντας το στίγμα μιας γυναίκας που μοιάζει να επιλέγει (συνειδητά;) τη θέση της με γνώμονα τη συγκεκριμένη κοινωνική πραγματικότητα, από την οποία ούτε επιθυμεί ούτε διαλέγει να διαφοροποιηθεί:

Τι είναι επιλογή; Επιλογή είναι αυτό που μας ετοιμάζουν οι άλλοι για να επιλέξουμε από τα σερβιρόμενα! Αλλά όταν θέλεις να είσαι μέσα σ' όλα, θέλεις και οι επιλογές σου να είναι ευρύτερα αποδεκτές.

Αποφασιστικός παράγοντας στις επιλογές και τις αποφάσεις της ζωής της αποτελεί για την Άννα η ύπαρξη του παιδιού της. Το βίωμα της μονογονεϊκότητας μοιάζει να το θεωρεί αναπόσπαστο κομμάτι του εαυτού της, και δεν δείχνει να την απασχολεί ιδιαίτερα. Η Άννα αποφασίζει πολύ νωρίς να αποδεσμευτεί από την κοινωνική κάλυψη ενός γάμου που δεν την ικανοποιεί, και διαμορφώνει ανάλογα τη ζωή της.

Η εμπειρία της δικής της μονογονεϊκότητας συνδέεται με δύο διαφορετικές κοινωνικές πραγματικότητες. Από τη μία η ζωή της στο Νιτροπετρόφσκ της Ουκρανίας την εποχή της Σοβιετικής Ένωσης, με το γιο της ηλικίας από πέντε έως δέκα και από την άλλη η εμπειρία της μετανάστευσης μαζί με το παιδί της στην Ελλάδα –που μέχρι σήμερα και προς το παρόν αποτελεί σταθερή συνθήκη–, όταν ο γιος της είχε κλείσει τα έντεκα –σήμερα είναι δεκαοκτώ.

Η Άννα δεν δείχνει να αντιλαμβάνεται τη μονογονεϊκότητα ως κατάσταση προβληματική. Η εικόνα της χωρισμένης μητέρας είναι συνηθισμένη και οικεία στην πατρίδα της, όπως από την αρχή της συζήτησής μας δηλώνει. Από την αφήγηση φαίνεται πως η θέση της στην κοινωνία της πόλης της, πτυχιούχος Πανεπιστημίου με μια ευπόληπτη και καλά αμειβόμενη απασχόληση, της παρέχει τη δυνατότητα της αυτονομίας που επιθυμεί και συντελεί στην αυξημένη αυτοεκτίμησή της, παρά τις ενδεχόμενες δυσκολίες, στις οποίες πάντως δεν αναφέρεται, λες και τις έχει ξεχάσει. Μοναδική της νύξη αποτελεί κάποια στιγμή μια λακωνική φράση, ως απάντηση στην ερώτηση αν είναι δύσκολο να μεγαλώνει μόνη της ένα παιδί, *τόρα όχι τόσο*.

Σίγουρη όχι μονάχα για τις επιλογές της αλλά και για την προσωπική της αποτελεσματικότητα ως προς τον τρόπο που μεγαλώνει το παιδί της, η Άννα διαλέγει να δώσει το στίγμα της μητέρας μέσα από την κριτική που ασκεί στην ελληνική οικογένεια, την οποία φαίνεται ότι παρατηρεί πολύ προσεκτικά από κοντά, στην καθημερινή επαφή από τη δουλειά της. Κατά τη γνώμη της, θεμέλιο μιας σωστής διαπαιδαγώγησης είναι το *μέτρο*, και στο σημείο αυτό εκφράζει ρητά τη διαφωνία της απέναντι στον τρόπο με τον οποίο οι ελληνίδες μητέρες μεγαλώνουν τα παιδιά τους, χωρίς να τους αρνούνται τίποτα αλλά και χωρίς να τους εξηγούν γιατί.

Η Άννα συνδέει επίσης την προσωπική της στάση απέναντι στην κατάσταση της μονογονεϊκότητας με τον τρόπο που έχει μεγαλώσει: διαφωνεί ανοιχτά με τη στάση

των ελληνίδων μόνων μητέρων που, κατά τη γνώμη της, αν μείνουν μόνες μ' ένα παιδί αισθάνονται ότι *έχει πέσει ο ουρανός να τις πλακώσει*.

Στη δική της περίπτωση η ιδιαίτερη συνθήκη που επεμβαίνει δραστικά στην αφήγηση είναι η εμπειρία της μετανάστευσης. Γύρω από αυτήν περιστρέφεται ένα μεγάλο εξομολογητικό κομμάτι, συχνά αυτοαναφορικό αλλά και αυτοσαρκαστικό, που σηματοδοτεί τη δραστικότητα ενός βιώματος νωπού, που παραμένει καθημερινό. Για την Άννα, η απόφαση της μετανάστευσης συνδέεται άμεσα με την κατάσταση της μονογονεϊκότητας στις νέες οικονομικές συνθήκες μετά την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού: κεντρικό ζήτημα γίνεται η εξεύρεση μιας δουλειάς που θα είναι σε θέση να της εξασφαλίζει τα προς το ζην. Η παράμετρος ότι έχει να μεγαλώσει μόνη της ένα παιδί επεμβαίνει δυναμικά στις αποφάσεις της και τελικά είναι αυτή που την οδηγεί στην απόφαση της μετανάστευσης.

Ο ίδιος λόγος την κάνει να παραμένει στην Ελλάδα, η δυνατότητα που έχει ο γιος της να σπουδάσει, η καλύτερη τύχη:

Εγώ και τώρα μπορώ να ζήσω εκεί. Ναι, περισσότερο [ενν. ότι έφυγε για το παιδί της]. Περισσότερο γιατί τώρα εκεί δεν έχει μέλλον. Εκεί και να σπουδάσει Πανεπιστήμιο πρέπει πάρα πολλά λεφτά. Βλέπω ότι εδώ μπορεί να κάνει κάτι, να πάει ΤΕΙ.

Τώρα πια η Άννα μοιράζεται τις ευθύνες της ζωής αλλά και τα συναισθήματά της με τον ίδιο της το γιο. Από κοινού σχεδιάζουν και προγραμματίζουν για το, όχι αναγκαστικά κοινό, μέλλον τους:

Τον λέω ήρθα για σένα, για να γίνεις πιο καλά. Τώρα καταλαβαίνει. Ξέρεις πόσες φορές έκλαιγα, έλεγα δεν ήταν να δουλεύω στην Τρόπεζα όπως δούλευα εκεί. Αλλά του λέω, είδες πώς γίνεσαι στη ζωή.

Αν και δεν ήξερε, όπως λέει, πώς θα την αντιμετωπίσουν, στις καινούργιες συνθήκες η εικόνα της ως μόνης μητέρας εδραιώνεται θετικά μέσα από τη στάση των ελλήνων,

που της προσφέρουν μεγαλύτερη βοήθεια όταν μαθαίνουν ότι μεγαλώνει μόνη της ένα παιδί:

Ρωτάνε: χάριτες, παντρεύτηκες. Πάντα ρωτάνε γιατί χάριτες. Να σου πω την αλήθεια, όταν ήρθα με τον Πέτρο, και που είδαν ότι έχω ένα παιδί μου φερθήκαν πολύ καλά άνθρωποι, όλοι.

Η Άννα φαίνεται συμφιλωμένη με τις καταστάσεις αλλά και ταυτόχρονα αποφασισμένη να τις αντιμετωπίζει κάθε φορά με τη μεγαλύτερη δυνατή αποτελεσματικότητα. Δεν κοιτάζει πίσω· δείχνει αποφασισμένη να τα καταφέρει όσο καλύτερα μπορεί. Αυτό άλλωστε έκανε πάντα. Έχοντας μάθει να τα βγάζει πέρα μόνη της, τώρα που αισθάνεται ότι οι κόποι της έχουν καρποφορήσει και η ανταμοιβή από το παιδί της είναι καθημερινή, φαίνεται ευτυχισμένη. Μοναδική έμμεση επιστροφή στο παρελθόν μοιάζει να είναι η παρατήρησή της για την ελληνική οικογένεια, αυτή τη φορά μελαγχολική: αυτό που της αρέσει στην Ελλάδα είναι ότι οι πατέρες είναι κοντά στα παιδιά τους, ανεξάρτητα από το αν ζουν ή όχι με τη μητέρα. Στην Ουκρανία δεν ασχολούνται καθόλου.

Εδώ θα το πάει βόλτα, θα του δώσει χαρτζιλίκι, είναι αλλιώς.

Με λόγο λιτό που σε κάποιες στιγμές συνοδεύεται από νεύματα, ευγενική και λακωνική, η Σόνια μιλάει για την κατάσταση της μονογονεϊκότητας διατηρώντας ένα χαμηλό προσωπικό προφίλ. Πολύ συχνά, στη συζήτηση μαζί της υποφώσκει η αίσθηση ενός ανεπανόρθωτου απέναντι στο οποίο δεν μπορεί να κάνει τίποτα, μαζί με τη στάση ενός ανθρώπου που το έχει αποδεχθεί και προσπαθεί να προχωρήσει.

Και στην περίπτωση της Σόνιας η συνθήκη της μετανάστευσης αποτελεί σημαντική παράμετρο στην αφήγηση, περισσότερο όμως ως αποτύπωμα μιας εμπειρίας που, σε συνδυασμό με τον εμφύλιο στη χώρα της και τις προσωπικές απώλειες, εξακολουθεί να τη συνοδεύει σιωπηλά. Η κατάσταση της μονογονεϊκότητας για τη Σόνια συνδέεται με δύο καθοριστικά γεγονότα της ζωής της, το θάνατο του συζύγου της και

την εμπειρία του ξεριζωμού. Η ίδια περιγράφει ρεαλιστικά τις αλλαγές που καθημερινά βιώνει στον εαυτό της και στον τρόπο που προσπαθεί να αντιμετωπίσει τα παιδιά της, σε αντίστιξη με την εικόνα της στη χώρα της, όπου ήταν μια ευγενική, φυσιολογική γυναίκα (*a kind, normal woman*). Αυτή την εποχή προσπαθεί να ελέγχει τα νεύρα της και να αντιμετωπίζει τα παιδιά της όσο πιο ήρεμα μπορεί. Πιστεύει ότι ο θάνατος του πατέρα είναι για τα παιδιά της μια μεγάλη δυσκολία ενώ από τη συζήτηση δεν προκύπτει ότι συζητούν μεταξύ τους την απώλεια. Δεν σκέφτεται όμως ποτέ ότι αντικαθιστά τον πατέρα τους. Ο πατέρας τους πέθανε, δηλώνει απλά αλλά ρητά. Η ιδιότητα της μητέρας φορτίζει την καθημερινότητά της με σοβαρές ευθύνες. Κάποια στιγμή η Σόνια αναφέρει ότι δεν είχε δει ποτέ πριν τα παιδιά της. Η λέξη πριν σηματοδοτεί την επώδυνη μετάβαση.

Τώρα είναι διαφορετική, δεν έχει την ίδια υπομονή* κάποιες φορές φωνάζει κι αυτό δεν της αρέσει. Αισθάνεται κουρασμένη κι ανησυχεί συνεχώς για όλα. Πρωταρχικό ζήτημα για τα παιδιά της θεωρεί την εκπαίδευση: ένας από τους βασικούς λόγους, όπως λέει, που έφυγε από τη χώρα της είναι ότι στις παρούσες συνθήκες στην Τσετσενία δεν υπάρχουν σχολεία.

Μοναδική παρατήρηση που επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η εικόνα που έχει για την οικογένεια παραπέμπει στο παραδοσιακό μοντέλο οικογενειακής οργάνωσης είναι η διατύπωση μιας απορίας της, στο τέλος της συνέντευξης, όταν με ρωτάει γιατί δεν έχω παιδιά, –παρόλο που συμπληρώνει με χαμόγελο ότι το να έχει κανείς παιδιά είναι κάποιες φορές όμορφο, κάποιες άλλες όχι..., (*to have children, sometimes [it's] beautiful sometimes [it's] not...*) (sic) – και γιατί, άραγε, τόσες όμορφες ελληνίδες είναι ανύπαντρες (sic).

Από τις συνεντεύξεις φαίνεται πως η εικόνα που οι μόνες μητέρες έχουν για τον εαυτό τους δεν είναι αποκλειστική συνάρτηση του βιώματος της μονογονεϊκότητας*

σχετίζεται επίσης με την προσωπικότητά τους πριν από την εμπειρία της μητρότητας, η οποία και επεμβαίνει δραστικά στην εικόνα που διαμορφώνουν για την κατάσταση της μονογονεϊκότητας.

ν. Τα μονογονεϊκά νοικοκυριά στο πλαίσιο κυρίαρχων λόγων

Ένα από τα βασικά στοιχεία που θεωρούμε ότι μπορεί να διευκολύνει τη διαπραγμάτευση του ερωτηματικού που υπάρχει στον τίτλο της παρούσας εργασίας είναι η στάση των μόνων μητέρων απέναντι στα κοινωνικοπολιτικά δίκτυα μέσα από τα οποία αρθρώνεται και διαχέεται ο κυρίαρχος λόγος γύρω από τη μονογονεϊκότητα. Η διερεύνηση της στάσης αυτής, όπως διαφαίνεται μέσα από τις συνεντεύξεις, μπορεί να οδηγήσει σε μια πιο διεξοδική θεώρηση του ζητήματος της ενδεχόμενης ενσωμάτωσης από τις μόνες μητέρες του κυρίαρχου, επίσημου και ανεπίσημου, αυτού λόγου¹ θα βοηθήσει επίσης στην αποσαφήνιση της θέσης των μόνων μητέρων εντός του κοινωνικοπολιτικού αυτού λόγου και της διαχείρισής της από διάφορες εκφάνσεις του, όπως είναι ο κοινωνικός αποκλεισμός και η θυματοποίηση.

Από τα κεντρικά ζητήματα στον κυρίαρχο σχετικό λόγο είναι το πρόβλημα της κοινωνικής επικινδυνότητας της μονογονεϊκότητας. Το ζήτημα αυτό προβάλλει στο λόγο των μόνων μητέρων είτε ρητά, όπως στην περίπτωση της Δήμητρας είτε εμμέσως, όπως στις περιπτώσεις της Μαργαρίτας, της Δέσποινας ή και της Ιωάννας. Στα σχετικά παραθέματα το ιδεολόγημα της κοινωνικής επικινδυνότητας της μονογονεϊκότητας μετατοπίζεται προς τα παιδιά και φαίνεται να γίνεται αποδεκτό χωρίς να τίθεται υπό αμφισβήτηση. Συχνά επίσης η αντίληψη αυτή διαχέεται στο λόγο τους χωρίς να αποτελεί προϊόν των βιωμένων εμπειριών των υποκειμένων. Η διάχυση αυτή λειτουργεί νομιμοποιώντας κυρίαρχες αντιλήψεις που ταυτίζουν τη μονογονεϊκότητα με πρόβλημα, ακόμη και στις περιπτώσεις που το ίδιο το βίωμα της

μονογονεϊκότητας –όπως περιγράφεται στα λόγια των υποκειμένων της απόπειρας αυτής–, φαίνεται να απέχει πολύ από εικόνες αβεβαιότητας και προβληματικότητας, αποδεικνύοντας έτσι την ενσωμάτωση των κυρίαρχων λόγων:

[...] ίσα ίσα, ίσως και λόγω δουλειάς, έχω μείνει στην αντίληψη ότι τα παιδιά των χωρισμένων γονιών έχουν κλίση προς τα ναρκωτικά. Μπαίνει στους παράγοντες υψηλού κινδύνου.

(Δήμητρα)

Φοβάμαι πάρα πολύ να της πετάξουν μια κουβέντα στο σχολείο [...]

(Ιωάννα)

Ο φόβος που δημιουργεί μια διαφορετική οικογενειακή οργάνωση, της οποίας βασικό χαρακτηριστικό –ακόμη και όταν δεν ομολογείται ρητά– είναι η απουσία του πατέρα και συνακόλουθα της πατρικής εξουσίας, φαίνεται ότι τελικά παραμονεύει σε όλες τις αφηγήσεις. Παρά το γεγονός ότι όλες οι γυναίκες που μιλούν φαίνεται να γνωρίζουν καλά ότι το παραδοσιακό διγονεϊκό οικογενειακό μοντέλο δεν ταυτίζεται αναγκαστικά με μια καθημερινότητα που θα εξασφάλιζε τις συνθήκες που οι ίδιες θεωρούν απαραίτητες για το μέγιστο των παιδιών τους, την ίδια στιγμή η παραδοχή αυτή φαίνεται αν όχι να ακυρώνεται, τουλάχιστο να μπαίνει συχνά στο περιθώριο.

Αν στην περίπτωση της Δήμητρας κάτι τέτοιο θα μπορούσε να είναι από αναμενόμενο έως δικαιολογημένο, ούτε η στάση της Δέσποινας –της μητέρας που δηλώνει ρητά ότι επέλεξε συνειδητά να αποκτήσει παιδιά χωρίς την παρουσία του φυσικού πατέρα– εναρμονίζεται πάντοτε με την επιλογή της: μία από τις βασικές της αγωνίες είναι μήπως τα παιδιά της αποσκαρτήσουν, φύγουν απ' το σπίτι, πάρουν ναρκωτικά ή ανάψουν τσιγάρο (sic). Η ενσωμάτωση μιας κατάσταση υποθετικής αβεβαιότητας ενισχύεται και από την ανασφάλεια που δημιουργεί –ούτως ή άλλως– η συγκεκριμένη κοινωνική πραγματικότητα. Έτσι, η Δέσποινα προσθέτει ότι φοβάται

επίσης την πιθανότητα, αν ο γιος της δεν σπουδάσει και πάει φαντάρος στα 18, *μήπως βρεθεί κάποιος «άξεστος λοχίας» και τον προσβάλει χρησιμοποιώντας το στοιχείο ότι δεν έχει πατρώνυμο(sic)*. Η ίδια αναφέρεται επίσης στην άποψη ενός φίλου της γιατρού, σύμφωνα με τον οποίο τα παιδιά διαφορετικών από το παραδοσιακό οικογενειακών μοντέλων κινδυνεύουν να εμφανίσουν διάφορα προβλήματα. Την άποψη αυτή η Δέσποινα αποδέχεται αυτονόητα ως έγκυρη, αφού προέρχεται από το στόμα ενός ειδικού, με αποτέλεσμα να την αναπαράγει χωρίς να την αμφισβητεί στο ελάχιστο. Κοντινή είναι και η στάση της Μαργαρίτας, που ενώ η εξέλιξη της αφήγησής της διαγράφει μια προσωπικότητα που μοιάζει ανοιχτή σε εναλλακτικά οικογενειακά μοντέλα, στην αρχή της συνομιλίας –όπως έχουμε ήδη αναφέρει– σπεύδει να διευκρινίσει ότι κατά τη γνώμη της η κόρη της δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί *παιδί χωρισμένων γονιών*. Αν και στη συνέχεια, κατά την εξέλιξη της συνομιλίας, η δήλωση αυτή θα επαναξιολογηθεί από την ίδια, η πρώτη αυτή ρητή τοποθέτηση φέρνει στο προσκήνιο τον ενσωματωμένο κυρίαρχο λόγο: για το δικό της παιδί η Μαργαρίτα επιθυμεί την περισσότερο κοινωνικά αποδεκτή ταυτότητα. Χαρακτηριστικό και στις τρεις αυτές περιπτώσεις είναι το στοιχείο της διαφοροποίησης των απόψεων των γυναικών που μιλούν, όταν πρόκειται για το/τα δικό/ά τους παιδιά: η από μέρους τους, πρακτική κυρίως, αποδοχή εναλλακτικών μοντέλων οικογενειακής οργάνωσης δεν συνεπάγεται αυτονόητα και τη θεωρητική τους αποδοχή ή την ανατροπή των παραδοσιακών απόψεων –άλλωστε πολύ συχνά τα λόγια τους τις απηχούν.

Στις θέσεις των μόνων μητέρων που μας μίλησαν παρατηρούμε επίσης άλλο ένα ενδιαφέρον στοιχείο, που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε “στοιχείο της αντίστιξης”. Το συναντούμε, λ.χ., στη στάση της Δέσποινας: παρά την αγωνία που φαίνεται ότι εκφράζουν τα λόγια της, όπως μόλις τα παρακολουθήσαμε, την ίδια σχεδόν στιγμή

είναι η ίδια που δηλώνει ότι δεν θεωρεί κοινωνικά αποκλεισμένες τις μόνες μητέρες. Κατά τη γνώμη της, *σε μια ανύπαντρη μητέρα θα κολλήσουν τη ρετσινιά, μόνο αν η ίδια θεωρεί την κατάστασή της πρόβλημα* (sic). Η Δέσποινα θεωρεί επίσης ότι η αρνητική στάση θα προέλθει, ενδεχομένως, από εξαιρέσεις, όπως, για παράδειγμα, από κάποιον *αγράμματο λοχία που θέλει να κάνει το ψώνιο του, που έχει πρόβλημα ο ίδιος* (sic). Από την αντίληψη αυτή απουσιάζει εντελώς οποιαδήποτε κοινωνική αναγωγή: στα λόγια της Δέσποινας και η μόνη μητέρα και ο «άξεστος λοχίας» αντιμετωπίζονται εξατομικευμένα, με αποκλειστικό κριτήριο την προσωπικότητά τους. Κατά τη Δέσποινα, το αν κάποια μόνη μητέρα θεωρεί την κατάστασή της ως πρόβλημα αποσυνδέεται από κοινωνικά ή ιδεολογικά συμφραζόμενα ενώ και ο (μη συνειδητός) φόβος της σχεδόν αυτόματα, στο συνειδητό επίπεδο, ανάγεται και αυτός στην ατομική περίπτωση/εξαίρεση (ο «άξεστος» αγράμματος λοχίας), φανερόνοντας την εσωτερικευμένη (μη συνειδητή;) αποδοχή των κυρίαρχων κανονιστικών προτύπων –τα οποία, όπως έχει φανεί παραπάνω, μεταφέρει και στα παιδιά της.

Οι αντιφάσεις αυτές φαίνεται πάντως ότι λειτουργούν εξισορροπητικά: αν και η ίδια αντιμετωπίζει το παραδοσιακό διγονεϊκό οικογενειακό μοντέλο ως *κλασική περίπτωση* (sic) άξια σεβασμού, θεωρεί επίσης την κοινωνική αποδοχή απέναντι στο δικό της εναλλακτικό μοντέλο σχεδόν αυτονόητη επειδή, όπως λέει, πιστεύει ότι στην πλειονότητά τους οι άνθρωποι δεν συμπεριφέρονται εχθρικά ή ρατσιστικά, παρά μόνο όταν υπάρχει *κάποιος σοβαρός λόγος* (sic) –που τον εντοπίζει κυρίως στο οικονομικό επίπεδο. Παράλληλα, αναφέρεται στην καθημερινή της εμπειρία κάπως δηκτικά: η μονογονεϊκότητα του τύπου ολοκληρωτική απουσία πατέρα αντιμετωπίζεται από την πολιτεία ως ανύπαρκτη και παρόμοια είναι η στάση των ανθρώπων με τους οποίους τυχαίνει να συναλλάσσεται στις δημόσιες, λ.χ. υπηρεσίες: όταν απαντά δίνοντας το

μητρώνυμο των παιδιών της και συμπληρώνει *δεν έχουμε πατέρα*, διαπιστώνει ότι κανένας δεν καταλαβαίνει τι ακριβώς συμβαίνει.

Σχετική είναι και η στάση της Δήμητρας, στην οποία επίσης η αποδοχή του κυρίαρχου λόγου εκφράζεται κυρίως μέσα από την αγωνία της για το παιδί της: *αν νιώθω να απειλούμαι από κάτι είναι από τη σύγκριση που μπορεί να κάνει το ίδιο το παιδί*.

Την ίδια στιγμή, ωστόσο, η Δήμητρα πιστεύει ότι οι προκαταλήψεις απέναντι στις μόνες μητέρες προέρχονται από

τα λιγότερο καλλιεργημένα στρώματα –να μη μιλήσουμε για μόρφωση–, ανθρώπους που δεν έχουν την παιδεία να καταλάβουν κάποια πράγματα.

Η ενσωμάτωση ενός κυρίαρχου κανονιστικού προτύπου προβάλλει, λοιπόν, σχεδόν αυτονόητα, χωρίς να αποτελεί αντικείμενο διαπραγμάτευσης. Η βιωμένη εμπειρία φαίνεται πως δεν καταφέρνει να απομακρύνει τα υποκείμενα από τις εδραιωμένες εκείνες διαχειριστικές αντιλήψεις που τις τοποθετούν στη θέση γυναικών που αποκλίνουν από το «βιοπολιτικό ιδεώδες» που εκπληρώνει η πυρηνική οικογένεια¹⁰⁶.

Ο άλλος βασικός άξονας της θεματικής αυτής είναι ο προσδιορισμός των μόνων μητέρων μέσα από τη θέση τους στην αγορά εργασίας ενώ ο τρίτος αναφέρεται στη στάση τους απέναντι στις διαφόρων ειδών προνοιακές πολιτικές.

Σημαντική συνιστώσα όχι μονάχα για την υλική αλλά και για την ηθική υπόσταση όλων των γυναικών με τις οποίες συνομιλήσαμε αποτελεί η οικονομική ανεξαρτησία.

Με εξαίρεση τη Μαργαρίτα, οι υπόλοιπες εξασφαλίζουν αποκλειστικά ή σχεδόν αποκλειστικά μόνες τους τα χρήματα με τα οποία συντηρούν το μονογονεϊκό νοικοκυριό. Όλες επίσης θεωρούν ότι η θέση που έχουν στην αγορά εργασίας προσδιορίζει δραστικά την κατάσταση της μονογονεϊκότητας που βιώνουν: η αναβάθμιση της θέσης αυτής ταυτίζεται, κατά την άποψή τους, όχι μονάχα με

¹⁰⁶ Για μια αναλυτικότερη προσέγγιση βλ. σχετικά: Αθανασίου, Α. (2003) «Η πειθαρχία της συνέχειας: σώμα, χρόνος και βιοπολιτική στην Ελλάδα σήμερα», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 82, σσ. 45-52.

υψηλότερο επίπεδο διαβίωσης αλλά και με μεγαλύτερη κοινωνική αποδοχή. Τα λόγια της Δέσποινας είναι χαρακτηριστικά:

Τώρα που μεγάλωσαν τα παιδιά μου, θα ήθελα να γίνω διευθύντρια, αφενός για να έχουν μάνα διευθύντρια και αφετέρου για να έχω μονόκλινο στο νοσοκομείο όταν γεράσω.

Για τη Δέσποινα η επαγγελματική αναβάθμιση σχετίζεται άμεσα με υψηλότερο κοινωνικό στάτους, το πρωταρχικό αντίκρισμα του οποίου θεωρεί ότι μεταφέρεται στα παιδιά της. Συνδέεται όμως και με τη δική της καλύτερη εξασφάλιση στα γηρατειά. Η τελευταία αυτή παρατήρηση οπωσδήποτε υπενθυμίζει την απόλυτη αίσθηση ότι απέναντι σε καθετί νιώθει ολοκληρωτικά μόνη, ολοκληρωτικά υπεύθυνη. Αλλά και για την Ιωάννα η καλύτερη δυνατή επαγγελματική απασχόληση αντιμετωπίζεται παρόμοια, και επιπλέον ως προσπάθεια επανάκτησης του «χαμένου χρόνου»:

Μ' έπιασε ξαφνικά μια αγωνία να έχω μια δουλειά που όχι μόνο να μου αποφέρει χρήματα αλλά που να μου ξαναδώσει και το κοινωνικό στάτους, εκείνο που ας πούμε ήταν προδιαγεγραμμένο να έχω από την οικογένειά μου ή που διέθετα πριν από τη σχέση (ενν. με τον πατέρα της κόρης της).

Ο στόχος της ομολογείται ρητά προς την κατεύθυνση της, σχεδόν συνεχούς, αναζήτησης καλύτερης επαγγελματικής απασχόλησης, που για κείνη αποτελεί προτεραιότητα. Από τα λόγια της προκύπτει σαφής σύνδεση της δουλειάς της με μεγαλύτερη κοινωνική αποδοχή. Άλλωστε, ένα από τα βασικά στοιχεία που επιτρέπουν στην Ιωάννα να αντιλαμβάνεται τη δική της μονογονεϊκή κατάσταση με αρκετή χαλαρότητα είναι και η άνεση που αισθάνεται ότι απολαμβάνει στον εργασιακό της χώρο:

Δεν ένιωσα ποτέ αποκλεισμένη ούτε κοινωνικά πιεσμένη. Διεξόδους μπορούμε πάντοτε να βρούμε. Αν είμαστε κοινωνικά αποκλεισμένοι στο μυαλό μας, θα το βγάλουμε και προς τα έξω και αυτό θα εισπράξουμε. Εμένα δεν με ενόχλησε κανείς όταν πήγα να δουλέψω, ούτε με ρώτησε κανείς (ενν. για την οικογενειακή της κατάσταση).

Στον αντίποδα βρίσκεται η οικονομική κατάσταση της Μαργαρίτας, μέσα από την οποία επιβεβαιώνεται αντίστροφα η σπουδαιότητα όχι μόνο της οικονομικής ανεξαρτησίας αλλά και της θέσης της μόνης μητέρας στην αγορά εργασίας. Η Μαργαρίτα έχει την άποψη ότι ο πατέρας, που συνήθως είναι πιο δυνατός οικονομικά, μπορεί να διεκδικήσει το παιδί και να το κερδίσει –το φοβήθηκε άλλωστε κι εκείνη, όπως λέει. Η έλλειψη οικονομικής ανεξαρτησίας επεμβαίνει δυναμικά στη διαμόρφωση των συνθηκών της ζωής της και στο σημείο αυτό κάνει την αυτοκριτική της ως προς τη δική της οικονομική και επαγγελματική κατάσταση:

Όμως, για μένα το ότι γύρισα πίσω ήτανε και ήττα. Όταν έφευγα, έλεγα “λες να την πάθω και να γυρίσω πίσω”; Θα ήταν ντροπή. Κι όμως, αυτή τη ντροπή την έπαθα.

Οι λέξεις *ήττα* και *ντροπή*, που η Μαργαρίτα δεν διστάζει να χρησιμοποιήσει για να περιγράψει τα συναισθήματά της, δίνουν το στίγμα μιας ανοιχτής επικοινωνίας κατά τη διάρκεια της συνέντευξης και λακωνικά σηματοδοτούν, κατά τη γνώμη μας, τη σημασία που αποδίδει στην οικονομική αυτονομία όχι μόνο της μόνης μητέρας, αλλά κάθε γυναίκας.

Σαφής είναι και η θέση της Δήμητρας: στην επιλογή της να χωρίσει και να αναλάβει να μεγαλώσει μόνη το παιδί της αποφασιστικός παράγοντας υπήρξε το γεγονός ότι είχε μόνιμη δουλειά:

Αν δεν είχα σταθερή εργασία, δεν ξέρω κατά πόσο θα μπορούσα να πάρω την ίδια απόφαση. Θα μου ήταν πολύ πιο δύσκολο.

Το επάγγελμά της, παρόλο που της προσφέρει σχετικά υψηλό κοινωνικό στάτους, δεν της επιτρέπει οικονομικά να αντεπεξέρχεται στις ανάγκες του μονογονεϊκού της νοικοκυριού:

Οικονομικά αν δεν έκανα κάποια επιπλέον εργασία δεν θα μπορούσα να τα βγάλω πέρα για το παιδί μου όπως θέλω –γιατί δεν είναι να του δώσω μόνο ένα κομμάτι ψωμί [...].

Η οικονομική αυτονομία και στην περίπτωση αυτή είναι πρωταρχικός παράγοντας για την επιλογή και την υλοποίηση της μονογονεϊκότητας' μάλιστα η αντίθετη περίπτωση, η οικονομική εξάρτηση, φαίνεται ότι θα λειτουργούσε αποτρεπτικά.

Αλλά και για την Άννα η οικονομική ανεξαρτησία που είχε φροντίσει να εξασφαλίσει από πολύ νωρίς, από την εποχή που ήταν φοιτήτρια στην Ουκρανία, είναι κυριολεκτικά συνυφασμένη όχι μονάχα με τη ζωή της αλλά με την ίδια την προσωπικότητά της. Η θέση της στην αγορά εργασίας, μια θέση που διαφοροποιήθηκε αποφασιστικά πρώτα με την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού και στη συνέχεια με την άφιξή της ως οικονομική μετανάστρια στην Ελλάδα, αποτελεί σημαντική παράμετρο για τον τρόπο που η Άννα αντιλαμβάνεται τα πράγματα. Στη συνομιλία μαζί της η διαφοροποίηση αυτή, που το αντίκρισμά της έχει βιώσει δραματικά, σχολιάζεται από την ίδια, ιδιαίτερα όταν περιγράφει την αναζήτηση όχι μονάχα εργασίας αλλά και υπόστασης στη χώρα υποδοχής:

Κι εγώ λέω, Άννα, που δούλευες μια χαρά στην Τράπεζα!. Βγήκα έξω και ήτανε αστέρια και έκλαιγα και έλεγα παναγία μου, τι να κάνω –ρώσικα βέβαια–, πώς να φύγω, πώς να μένω εδώ, άστα!

Στη δική της περίπτωση η ταυτότητα της μετανάστριας υπερισχύει σε σχέση με την ταυτότητα της μόνης μητέρας' η υψηλή θέση της όμως στην αγορά εργασίας της χώρας της προσδιόρισε με σαφήνεια τη δυνατότητα να επιλέξει την ταυτότητα της μόνης μητέρας. Η δυνατότητα αυτή σχολιάζεται από την ίδια –ακόμη και με σαρκασμό, όταν θυμάται τη μηδαμινή οικονομική συνεισφορά του πρώην συζύγου της στα έξοδα ανατροφής του παιδιού τους– ως το στοιχείο που διαμόρφωσε τις συνολικότερες επιλογές της ζωής της. Η μετανάστευση στην περίπτωσή της είναι άμεσα συνδεδεμένη με την κατάσταση της μονογονεϊκότητας. Η ίδια λέει ότι προχώρησε στην απόφαση να μεταναστεύσει όταν οι συνθήκες απασχόλησης στη χώρα της δεν μπορούσαν πια να της εξασφαλίσουν τη δυνατότητα να συντηρήσει το

μονογονεϊκό νοικοκυριό, δηλαδή το παιδί της. Το βίωμα της ταυτότητας της ξένης αναφέρεται προς το τέλος της συνομιλίας μας, όταν πια εκείνη μοιάζει να έχει ολοκληρώσει την αποτύπωση του προσωπικού της στίγματος ως μιας ικανής μόνης μητέρας. Τότε, η ταυτότητα της μετανάστριας αρχίζει να ξεχειλίζει:

Ξέρεις πόσες φορές έκλαιγα, έλεγα δεν ήταν να δουλεύω στην Τράπεζα όπως δούλευα εκεί. Αλλά, του λέω, [ενν. στο γιο της] είδες πώς γίνεσαι στη ζωή [...] σκέφτομαι γιατί να μην έχω γεννηθεί, να μην έχω μεγαλώσει εδώ [...].

Κι ενώ σε γενικές γραμμές δηλώνει ότι η ελληνική κοινωνία την έχει δεχτεί και την έχει βοηθήσει, η αίσθηση της ξένης, της «άλλης» συμπυκνώνεται σε μία της φράση, να μην τους τύχει να πάνε κι εκείνοι εκεί.

Η διαμονή της Σόνιας στην Ελλάδα συνδέεται επίσης με τη διπλή της ταυτότητα: πρόσφυγας και χήρα, η Σόνια φτάνει στην Ελλάδα υπό συνθήκες, καθόλη τη διάρκεια της συνέντευξης, αδιευκρίνιστες. Η δική της ανασφάλεια –που το χαμηλό της προφίλ αποφεύγει ωστόσο να τονίσει– εκφράζεται αντίστροφα: αισθάνεται ανακουφισμένη που το ελληνικό σχολείο έχει δεχτεί τα παιδιά της. Η θέση της στην αγορά εργασίας είναι από υποβαθμισμένη έως ανύπαρκτη. Υποαπασχολείται περιστασιακά, αποφεύγοντας να πει κάτι περισσότερο. Ακόμη και οι συνθήκες στέγασης της δημιουργούν μεγάλη ανασφάλεια. Τη μέρα της συνέντευξης έτυχε να βρίσκεται για λίγες μέρες μόνη με τα παιδιά της στο σπίτι, περιμένοντας με φόβο την επόμενη, άγνωστη οικογένεια-συγκάτοικο. Η προσδοκία της είναι να βρει κάποια σταθερή δουλειά. Οι συνθήκες διαβίωσης και στέγης την εντάσσουν, σύμφωνα με κάποιες σχετικές ευρωπαϊκές κατηγοριοποιήσεις σε μία από τις οκτώ κατηγορίες αστέγων. Η ταυτότητα της μόνης μητέρας φαίνεται να εμπλέκεται στην επιλογή να μετακινηθεί από τη χώρα της προς όφελος της εκπαίδευσης των παιδιών της. Και στις δύο περιπτώσεις, η εγκατάλειψη της γενέθλιας γης αποφασίζεται υπό το βάρος της μητρικής ιδιότητας.

Παρά το γεγονός ότι οι ελληνίδες μόνες μητέρες των συνεντευξζων δεν χρειάστηκαν τις κρατικές προνοιακές πολιτικές, τις οποίες άλλωστε υποκατέστησαν τα άτυπα δίκτυα, η άποψή τους είναι σαφής: η πολιτεία θα όφειλε να προστατεύει τα μονογονεϊκά νοικοκυριά, μέσα από ειδικά επιδόματα και θετικές διακρίσεις. Το στοιχείο αυτό υποψιάζει σχετικά με ενσωματωμένη αβεβαιότητα, η οποία δεν στοιχειοθετείται από το γενικότερο κοινωνικό στάτους των συγκεκριμένων νοικοκυριών. Σχετική διαφοροποίηση παρατηρούμε στην άποψη της Μαργαρίτας, κατά την οποία η δυνατότητα να καταφέρει μια γυναίκα να σταθεί ως μόνη μητέρα ξεκινάει εν πρώτοις από την ενημέρωση των ίδιων των γυναικών:

Πιστεύω στην ενημέρωση, στην πληροφόρηση των γυναικών». Η πολιτεία, δεν το συζητάμε... Γι' αυτό πιστεύω στις εθελοντικές οργανώσεις, στην εθελοντική δουλειά ευαίσθητοποιημένων ανθρώπων.

Οι απόψεις της Σόνιας και της Άννας σχετικά με τις κρατικές προνοιακές πολιτικές συνδέονται με τις εμπειρίες τους από τον υπαρκτό σοσιαλισμό των χωρών καταγωγής τους. Η Άννα συγκρίνει την έλλειψη κοινωνικών παροχών στην Ελλάδα, σε σύγκριση με τις γενικότερες κοινωνικές παροχές του σοσιαλιστικού καθεστώτος και ξεκαθαρίζει ότι αν το παιδί της ήταν μικρό δεν θα ερχόταν στην Ελλάδα. Παρόμοια, και η Σόνια θεωρεί τα κοινωνικά προγράμματα παροχής βοήθειας στους πρόσφυγες σχεδόν ανύπαρκτα. Γι' αυτήν το άτυπο δίκτυο είναι οι διάφοροι αλλοδαποί γείτονες που τη βοηθούν, κυρίως όταν χρειάζεται να κρατήσουν τα παιδιά της.

Η ανασφάλεια για το αύριο για την Άννα εκφράζεται μέσα από τη συνεχή και επισφαλή ανανέωση που είναι αναγκασμένη να κάνει στα χαρτιά της και για τη Σόνια στην έλλειψη δουλειάς και στέγης.

Η ενεργοποίηση πολιτικών δράσεων και επιλογών, που οι μόνες μητέρες θεωρούν ότι είναι απαραίτητες στην περίπτωσή τους, παραπέμπουν σε «πολιτικοποίηση» του θύματος, στη διακήρυξη της αναγκαιότητας για προστασία των δικαιωμάτων

συγκεκριμένων κατηγοριών του πληθυσμού που θεωρούνται αποκλεισμένες, όπως οι μόνες μητέρες-αρχηγοί μονογονεϊκών νοικοκυριών¹⁰⁷.

¹⁰⁷ Βλ. σχετικά: Αρτινοπούλου, Β. και Μαγγανάς, Α. (1996), *Θυματολογία και όψεις θυματοποίησης*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σσ. 24-26.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Με την απόπειρα αυτή προσπαθήσαμε να αναζητήσουμε τη σύνδεση του βιάματος της μονογονεϊκότητας, όπως αυτό μεταφέρεται λεκτικά από τις αρχηγούς των μονογονεϊκών νοικοκυριών στις συνεντεύξεις τους, με τους λόγους που αρθρώνονται γύρω από τον κοινωνικό αποκλεισμό και τη θυματοποίηση των μελών των μονογονεϊκών νοικοκυριών.

Πρέπει ωστόσο να σημειώσουμε ότι η σύνδεση αυτή παραπέμπει στην ενσωμάτωση από τη μεριά των μόνων μητέρων του κυρίαρχου, επίσημου και ανεπίσημου, λόγου, ο οποίος, περισσότερο ή λιγότερο συνειδητά, υιοθετείται από αυτές. Το στοιχείο αυτό διαφαίνεται στην καθημερινή τους πραγματικότητα: μέσα από τις επιλογές τους αλλά και τον ίδιο τους το λόγο.

Κάποιοι από τους προβληματισμούς που προκύπτουν, σχετίζονται, συνεπώς, με τους τρόπους με τους οποίους «υλοποιείται», γίνεται πράξη, μια τέτοια ενσωμάτωση αλλά και με το πλαίσιο εντός του οποίου μπορούμε να μιλούμε για ενσωμάτωση. Ανακύπτουν έτσι τα ακόλουθα ερωτήματα σχετικά με τις συμπερασματικές παρατηρήσεις της παρούσας διερεύνησης:

Εάν η σύνδεση της μονογονεϊκότητας με τον κοινωνικό αποκλεισμό και τη θυματοποίηση εντοπίζεται στο πεδίο του λόγου αποκλειστικά: εάν, δηλαδή, αυτό που διαφαίνεται μέσα από το λόγο των μόνων μητέρων είναι απλώς αναπαράσταση του κυρίαρχου, επίσημου ή ανεπίσημου, λόγου.

Εάν επίσης, και σε ποιο βαθμό, η κατασκευή μιας συγκεκριμένης εικόνας για τη μονογονεϊκότητα είναι αποτέλεσμα των αναπαραστάσεων για την οικογένεια που κυριαρχούν στην ελληνική κοινωνία.

Από την αναλυτική προσέγγιση των συνεντεύξεων, κάτω από το πρίσμα μιας οντολογίας του λόγου των υποκειμένων, παρατηρούμε ότι η εικόνα της

μονογονεϊκότητας ούτε αποτελεί απόλυτη αναπαράσταση της κοινωνικής πραγματικότητας ούτε εμφανίζεται ως μία εντελώς καινούργια εικόνα, που δημιουργείται εκ του μηδενός. Οι παρατηρήσεις αυτές οδηγούν στην υπόθεση περί ενσωμάτωσης του λόγου. Η εικόνα της μονογονεϊκότητας, όπως σκιαγραφείται μέσα από τις συνεντεύξεις με τις μόνες μητέρες, φαίνεται να προκύπτει σε μεγάλο βαθμό ως ενσωμάτωση των κυρίαρχων λόγων περί μονογονεϊκότητας που τη συνδέουν με τον κοινωνικό αποκλεισμό και τη θυματοποίηση, παρά τα, συχνά διαφορετικά, βιώματα που τη συνέχουν.

Η έννοια της ενσωμάτωσης στην παρούσα διαπραγμάτευση δηλώνει την αντιμετώπιση της εικόνας της μονογονεϊκότητας όχι σαν να πρόκειται για απλή αναπαράσταση, αλλά ως αποτελέσματος ενός περίπλοκου δικτύου σχέσεων και συνιστωσών, που σχετίζονται τόσο με την οργάνωση κάθε μονογονεϊκού νοικοκυριού όσο και με τη θέση της μονογονεϊκότητας στο ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο. Η ενσωμάτωση συνδέεται με τον τρόπο που η μονογονεϊκότητα βιώνεται ως διαφορετικότητα· ως πραγματολογική, δηλαδή, κατάσταση η οποία προσδιορίζεται και νοηματοδοτείται μέσα από λόγους γύρω από τον κοινωνικό αποκλεισμό και τη θυματοποίηση: οι μόνες μητέρες με τις οποίες συνομιλήσαμε τη βιώνουν αλλά και τη μεταφέρουν μέσα από το λόγο τους ως μια κατάσταση που *διαφέρει*. Η διαφορετικότητα από το παραδοσιακό οικογενειακό πρότυπο προκύπτει μέσα από πολύπλοκες σχέσεις και τοποθετείται ανάμεσα στους διαφορετικούς λόγους που αρθρώνονται και την ίδια την εμπειρία της μονογονεϊκότητας.

Τα στοιχεία από τα οποία μπορεί να διαφανεί ότι οι μόνες μητέρες ενσωματώνουν τον κυρίαρχο αυτό λόγο και οι επιμέρους σχέσεις που μπορούμε να επισημάνουμε στο συσχετισμό του βιώματος της μονογονεϊκότητας με το λόγο που αρθρώνεται γύρω από αυτήν αποτελούν ενδείκτες προς την κατεύθυνση του βασικού ζητούμενου: της

διαχείρισης, από τη μεριά των μόνων μητέρων, της διαφορετικότητας που συνιστά η μονογονεϊκότητα:

Όταν ενδιαφερόμαστε για συγκεκριμένα τμήματα του πληθυσμού, των οποίων την ιδιαιτερότητα θέλουμε να διερευνήσουμε, θα πρέπει να αναζητήσουμε τον ιδιότυπο εσωτερικό δεσμό που τους συνδέει με τον «αρθρωμένο συνδυασμό» των κοινωνικών σχέσεων. Συνήθως αυτός ο δεσμός κυριαρχεί και στη σκέψη τους, είναι η βασική κατηγορία μέσα από την οποία αντιλαμβάνονται τις ιδιαίτερες συνθήκες της ζωής τους και το γενικό ερμηνευτικό σχήμα με το οποίο τις ερμηνεύουν. Χωρίς αυτό να σημαίνει, βέβαια, ότι όλα τα μέλη μιας κοινωνικής κατηγορίας έχουν συνείδηση αυτού του γεγονότος ή ταυτόσημες αντιλήψεις γι' αυτό το δεσμό ή ότι τον ερμηνεύουν με τον ίδιο τρόπο¹⁰⁸.

Αναφορικά με τις μόνες μητέρες-αρχηγούς μονογονεϊκών νοικοκυριών με τις οποίες συνομιλήσαμε, ο «αρθρωμένος δεσμός» των κοινωνικών σχέσεων φαίνεται αποτυπωμένος στο λόγο τους: μέσα από αυτό το δεσμό αντιλαμβάνονται τις ιδιαίτερες συνθήκες της ζωής τους.

Ακολουθώντας τα σημεία των αφηγήσεων των μόνων μητέρων και παραπέμποντας στις επιμέρους πτυχές της μονογονεϊκότητας όπως έχουν αναλυθεί στο θεωρητικό μέρος της εργασίας αυτής, προκύπτει ότι οι μόνες μητέρες ενσωματώνουν τη διαχείριση της διαφορετικότητας που η λειτουργική έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού κατορθώνει να επιτελεί.

Η διερεύνηση των βιωμάτων οδηγεί σε επισημάνσεις που δεν αποκλίνουν από τη βιβλιογραφική επισκόπηση. Παρά τις προσωπικές ιδιαιτερότητες κάθε μόνης μητέρας, υπάρχουν στοιχεία που επιτρέπουν αναγωγές και γενικεύσεις των ατομικών περιπτώσεων σύμφωνα με το θεωρητικό πλαίσιο της εργασίας αυτής.

Αν και ως επιλογή οικογενειακής οργάνωσης η μονογονεϊκότητα –ως κατάσταση που βιώνεται από τις μόνες μητέρες με τις οποίες συνομιλήσαμε– παρουσιάζεται ως εναλλακτικό σχήμα, με αποτέλεσμα την εμφανή παρουσία στο κοινωνικοπολιτικό

¹⁰⁸ Ανθογαλίδου, Θ. (1998), «Ιστορίες ζωής και κοινωνική συνείδηση», *Virtual School, The sciences of Education Online*, τόμος 1, τεύχος 3, Δεκέμβριος, <http://www.auth.gr/virtualschool/1.3/TheoryResearch/AnthogalidouLifeStories.html>

πεδίο νέων μορφών οικογένειας, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι, από τις αφηγήσεις των αρχηγών των μονογονεϊκών νοικοκυριών, γίνεται διακριτή μια «αναπόληση» του παραδοσιακού διγονεϊκού οικογενειακού προτύπου. Οι μόνες μητέρες εξακολουθούν να εσωτερικεύουν το κυρίαρχο μοντέλο οικογενειακής οργάνωσης. Φαίνεται πως η πυρηνική οικογένεια εξακολουθεί να αποτελεί πρότυπο γι' αυτές, ακόμη και στις περιπτώσεις που το πρότυπο αυτό (φροντίζουν να) εκπληρώνεται μέσα από ένα διαφορετικό δίκτυο σχέσεων.

Η έξοδος από το παραδοσιακό οικογενειακό σχήμα, μια έξοδος που συντελείται τελικά από ανάγκη, παρά το γεγονός ότι την αναλαμβάνουν ολοκληρωτικά και με επιτυχία, δεν τις οδηγεί σε βαθύτερο επαναπροσδιορισμό των κυρίαρχων απόψεων. Οι κοινωνικοί και δημογραφικοί παράγοντες που διαχέονται στον κυρίαρχο, επίσημο ή ανεπίσημο, λόγο επενεργούν δραστικά προς την κατεύθυνση της ενσωμάτωσης της επιλογής της μονογονεϊκότητας σε μια λογική απόκλισης. Η λογική αυτή και η συνακόλουθη ανησυχία συνοδεύουν, περισσότερο ή λιγότερο ρητά, τις μόνες μητέρες. Το στοιχείο αυτό συνδέεται άμεσα με τις πραγματολογικές συνθήκες στις οποίες τοποθετούνται τα μονογονεϊκά νοικοκυριά. Η δομή της ελληνικής οικογένειας και αντίστοιχα το κανονιστικό πρότυπο της μητρότητας επεμβαίνουν αποφασιστικά. Το ίδιο το περιεχόμενο των ρόλων, που οι συνεντεύξεις ανέδειξαν στο πλαίσιο των σχέσεων εντός των μονογονεϊκών νοικοκυριών, επιβεβαιώνει επίσης αυτή την πρωτοκαθεδρία: πολλά από τα δυναμικά στοιχεία της παραδοσιακότητας των ρόλων των δύο φύλων αναπαράγονται αυτονόητα, προσδιορίζοντας δραστικά την κοινωνικοποίηση των παιδιών. Αλλά και η αναθεώρηση των ρόλων, με δεδομένους τους ρόλους που η μόνη μητέρα επωμίζεται, ή των παραδοσιακών σχέσεων των δύο φύλων όπως προκύπτουν από τη διαφορετικότητα της συγκεκριμένης οικογενειακής οργάνωσης, δεν κατορθώνει,

όπως φαίνεται, να αναχθεί σε αποφασιστικό παράγοντα διαμόρφωσης νέων δεδομένων. Περισσότερο συνδέεται με το επαναλαμβανόμενο μοτίβο της κρίσης της οικογένειας ή των σχέσεων των δύο φύλων. Η εμπειρία της μονογονεϊκότητας παραμένει, λοιπόν, εμπειρία: οπωσδήποτε σημαντική, αρκετά ωστόσο απομακρυσμένη και αποσυνδεδεμένη από γενικότερα ζητήματα που αφορούν συνολικότερες κοινωνικοοικονομικές μεταβολές, από τις οποίες, εν πολλοίς, και προκύπτει. Η προβληματοποίηση της μονογονεϊκότητας διαχέεται στον ίδιο το λόγο των γυναικών. Τα διαφορετικά βιώματα δεν είναι από μόνα τους ικανά να επαναδιατυπώσουν στάσεις και απόψεις. Οι αντιστάσεις της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στη ρευστότητα που χαρακτηρίζει την οικογενειακή οργάνωση στην εποχή μας σε συνδυασμό με την κυρίαρχη θέση που κατέχουν η οικογένεια και οι παραδόσεις φαίνεται ότι εξακολουθούν να λειτουργούν καθοριστικά.

Το ζήτημα της «κουλτούρας της φτώχειας» που συνοδεύει τον κυρίαρχο λόγο και εντάσσει τα μονογονεϊκά νοικοκυριά στις κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες φαίνεται να υφάρχει και στις απόψεις των υποκειμένων της εργασίας αυτής. Ο σχετικός κυρίαρχος λόγος περνάει και μέσα στα λόγια των μόνων μητέρων.

Στις περιπτώσεις με τις οποίες ασχοληθήκαμε, η θέση των γυναικών στην αγορά εργασίας σε συνδυασμό κάποτε και με πρόσθετη οικονομική βοήθεια –συνήθως από την οικογένεια καταγωγής–, είτε απομακρύνει είτε κάνει αόρατο τον κίνδυνο διολίσθησης του μονογονεϊκού νοικοκυριού προς τη φτώχεια. Ωστόσο, παρόλο που οι μόνες αυτές μητέρες κατορθώνουν να αντεπεξέρχονται στις αυξημένες οικονομικές τους υποχρεώσεις χωρίς προβλήματα, η ενεργοποίηση συγκεκριμένων λόγων περί αβεβαιότητας δεν τις αφήνει ανεπηρέαστες: μια σχετική αβεβαιότητα, η οποία περισσότερο αναφέρεται στη μελλοντική κατάσταση των παιδιών τους, είναι ορατή. Η αίσθηση της «απόκλισης» μεταφέρεται λοιπόν σε πιο χειροπιαστές

ανησυχίες, ενώ η διαχείριση της μονογονεϊκότητας μέσα από τη λειτουργική έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού φαίνεται ότι κατορθώνει να ενοχοποιεί το εναλλακτικό αυτό οικογενειακό μοντέλο ως αιτία-συνθήκη φτώχειας, επιτυγχάνοντας την αποφυγή της διαπραγμάτευσης των πραγματικών δομικών συνθηκών που οδηγούν στη φτώχεια. Ο φόβος προς τη διολίσθηση στη φτώχεια, που από τις συνεντεύξεις φαίνεται ότι οι μόνες μητέρες ενσωματώνουν, δημιουργεί ένα πλαίσιο ρίσκου και επικινδυνότητας και δεν τους επιτρέπει να απομακρυνθούν ουσιαστικά από μια λογική ενδεχόμενου υποψηφίου θύματος. Με τον τρόπο αυτό, η πραγματικότητα της φτώχειας, που στις σημερινές κοινωνικοοικονομικές συνθήκες αφορά όλο και περισσότερα παραδοσιακά νοικοκυριά, συγκαλύπτεται ενώ ταυτόχρονα σε παράγοντα αυξημένου κινδύνου ανάγονται η μονογονεϊκότητα, η διαφορετικότητα, και όχι οι μεταβολές που επιφέρει η ελεύθερη αγορά εργασίας.

Παρά την ικανότητα των μόνων μητέρων να αντιμετωπίζουν με επιτυχία την κατάσταση της μονογονεϊκότητας που βιώνουν, αυτή καθεαυτή η συνθήκη ταυτίζεται από μόνη της με την αβεβαιότητα. Ένα τρόπο αντιμετώπισης της αβεβαιότητας αυτής φαίνεται πως αποτελεί, στη συνείδηση των υποκειμένων, η σύνδεση της μονογονεϊκότητας με προγράμματα προνοιακής παρέμβασης και όχι η ευρύτερη κοινωνική αποδοχή εναλλακτικών οικογενειακών μοντέλων: η εμπειρία της μονογονεϊκότητας, όπως παρουσιάζεται μέσα από τις αφηγήσεις των μόνων μητέρων, φαίνεται να προσιδιάζει σε λογικές προνοιακής διαχείρισης, ακόμα και όταν οι ίδιες δεν τις επιζητούν ή δεν τις χρειάζονται. Στο σημείο αυτό γίνεται για μία ακόμη φορά φανερό η ενσωμάτωση κανονιστικών προτύπων, η άρση των οποίων πραγματοποιείται *ad hoc* και είναι προσωρινή. Τα επιμεριστικά προνοιακά μοντέλα που η δυτικού τύπου κοινωνική οργάνωση προωθεί, με τη σημαντική συμβολή της λειτουργικής έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού, λειτουργούν προς αυτήν την

κατεύθυνση. Τα άτυπα δίκτυα υποστήριξης συμμετέχουν αποφασιστικά: η εμπειρία αυτών των γυναικών το καταδεικνύει. Συγγένεια, διαπροσωπικές σχέσεις, κάποτε επίσης φιλία και γειτονιά, προσέρχονται να συνδράμουν μια κατάσταση *a priori* προβληματική(!): το εξατομικευμένο κοινωνικό υποκείμενο: μονογονεϊκότητα.

Η ιδιαίτερη συνθήκη της μόνης μητέρας μετανάστριας/πρόσφυγα φαίνεται να ενισχύει τις προηγούμενες παρατηρήσεις. Παρά το γεγονός ότι η ταυτότητα της ξένης, της άλλης, υπερισχύει αισθητά, η συνθήκη της μονογονεϊκότητας δρα καταλυτικά. Η μόνη μητέρα επωμίζεται και στην περίπτωση αυτή τη μητρική ταυτότητα, μέσα από την οποία παίρνει τις σημαντικές αποφάσεις της ζωής της. Η απόφαση της μετανάστευσης ή μετακίνησης από το γενέθλιο τόπο σχετίζεται άμεσα με την ανάληψη ευθυνών απέναντι στο/α παιδί/ά που έχει να μεγαλώσει. Οι δύο ταυτότητες συμπλέκονται σε μια εικόνα αυξημένων ευθυνών, ενώ η ίδια η μετανάστευση φαίνεται ότι προκύπτει ως παρεπόμενο του μητρικού ρόλου. Οι δύο αυτές ταυτότητες δεν φαίνεται πάντως, εν πρώτοις, να λειτουργούν προς την κατεύθυνση μιας σωρευτικής διαφοράς: αν και παραπληρωματικές, θα διακινδυνεύαμε την υπόθεση ότι στην περίπτωση αυτή η μονογονεϊκότητα αντιμετωπίζεται από την ελληνική κοινωνία ως στοιχείο που κατ' αρχάς απαλύνει την ταυτότητα της ξένης.

Από τις αφηγήσεις των μόνων μητέρων φαίνεται ότι η διαχείριση της διαφοράς που συνιστά η μονογονεϊκότητα προσδιορίζεται σημαντικά από το συνολικό πλαίσιο που δημιουργείται γύρω από την έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού: παρά το γεγονός ότι οι αφηγήσεις συνηγορούν υπέρ της διαφορετικότητας ορίζοντας, στο κοινωνικοπολιτικό πεδίο, ένα είδος πλουραλισμού απέναντι στα συστήματα οικογενειακής οργάνωσης, φαίνεται πως η διαχείριση της διαφοράς αυτής, μέσα από την ενσωμάτωση του κυρίαρχου λόγου για τη μονογονεϊκότητα στο πλαίσιο του

κοινωνικού αποκλεισμού, τελικά καταλήγει να ενισχύει την εμφυλοποιημένη ταυτότητα της μόνης μητέρας.

Χαρακτηριστικό είναι το σχετικό απόσπασμα του B. Arditì σχετικά με τις διαδικασίες απόδοσης και ενσωμάτωσης (διαφόρων και διαφορετικών) ταυτοτήτων στις μεταμοντέρνες δυτικές κοινωνίες:

Η συνηγορία υπέρ της διαφοράς ευνοεί έναν κόσμο πιο κοσμοπολίτικο, αλλά και έναν μεγαλύτερο αποπροσανατολισμό ο οποίος αντιδρά στην ποικιλομορφία ενισχύοντας αιτήματα για απλούστερες και πιο άκαμπτες μορφές ταυτότητας. Αυτό έχει συνήθως ως αποτέλεσμα τη «σκλήρυνση των συνόρων» μεταξύ των διαφορών, αντί για την προσδοκώμενη προαγωγή της ανεκτικότητας και των πολιτικών συναθρώσεων¹⁰⁹.

Πράγματι, η ενσωμάτωση της διαχείρισης της διαφορετικότητας που συνιστά η μονογονεϊκότητα ως βιωμένη κατάσταση συναρτάται άμεσα με τη διάσταση κοινωνικό φύλο· χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το γεγονός ότι σε όλες τις περιπτώσεις η μόνη μητέρα εμφανίζεται με ενισχυμένη την εμφυλοποιημένη ταυτότητα της μητρότητας· η έμφυλη ταυτότητα υπενθυμίζει συνεχώς την παρουσία αλλά και τις υποχρεώσεις της.. Η επιλογή των γυναικών να αναλάβουν την ευθύνη ενός μονογονεϊκού νοικοκυριού όχι μονάχα δεν συνεπάγεται αλλαγή στις αντιλήψεις τους αλλά συχνά τις φέρνει αντιμέτωπες με τη γυναικεία τους ταυτότητα, επιβαρυνόμενη στο πλαίσιο της διαχείρισής της από τα κανονιστικά πρότυπα.

Ως τελικό αποδέκτη κάθε επιλογής τους αντιλαμβάνονται το/τα παιδί/ά τους· σε κάθε περίπτωση εμφανίζονται υπόλογες απέναντι σε αυτό/ά, ενώ οι ίδιες οι επιλογές τους φέρεται τελικά να στρέφονται προς αυτό/ά. Το στοιχείο αυτό παραπέμπει στα λόγια του B. Arditì,

[...] στη νοσταλγία ενός καθησυχαστικού κλεισίματος (closure), δηλαδή, στη νοσταλγία μιας στέρεας, σταθερής και «αυθεντικής» πραγματικότητας¹¹⁰.

¹⁰⁹ Arditì, B. (1997), «Η αθέατη πλευρά της διαφοράς», *Σύγχρονα Θέματα*, περίοδος Β', τεύχος 62, σ. 41.

¹¹⁰ Ο.π., σ. 43.

Παρά το γεγονός λοιπόν ότι η μονογονεϊκότητα ως βιωμένη κατάσταση μπορεί να αποτελεί στοιχείο πλουραλισμού και να εμπλουτίζει την ταυτότητα των μόνων μητέρων, η ενσωμάτωση από αυτές της διαχείρισης της μονογονεϊκότητας ως διαφοράς στο πλαίσιο του κοινωνικού αποκλεισμού μοιάζει καταφέρει να εξημερώσει αυτόν τον πλουραλισμό: διάφορες στρατηγικές κατασκευάζουν ομογενοποιητικές κοινωνικές κατηγορίες (λ.χ. τάξη, πολίτης, γυναίκα) με στόχο να δημιουργήσουν αλλά προπάντων να εδραιώσουν σταθερές, στέρεες και, κυρίως, διαρκείς ταυτότητες.

Από το συσχετισμό της ενσωματωμένης από τις μόνες μητέρες διαχείρισης της διαφορετικότητας με την έμφυλη ταυτότητα, η οποία φαίνεται να ενισχύεται από τη διαδικασία της ενσωμάτωσης, προκύπτουν επίσης ενδιαφέροντα στοιχεία για τους τρόπους με τους οποίους η μονογονεϊκότητα συνδέεται με τη θυματοποίηση

Οι μόνες μητέρες με τις οποίες συνομιλήσαμε φαίνεται να υιοθετούν την ταυτότητα του δημογραφικού «άλλου», ο οποίος αποκλίνει από ένα συγκεκριμένο βιοπολιτικό ιδεώδες. Η έμφυλη ταυτότητα της μόνης μητέρας, όπως ενισχύεται από τον ενσωματωμένο κυρίαρχο λόγο γύρω από τη μονογονεϊκότητα, υποκειμενοποιεί τις αρχηγούς των μονογονεϊκών νοικοκυριών ως γυναίκες που αποκλίνουν από ένα δεδομένο κανονιστικό πρότυπο, σύμφωνα με το οποίο η πυρηνική διγονεϊκή οικογένεια αποτελεί το μοντέλο εντός του οποίου η γυναίκα μπορεί να «εκπληρώσει» τη μητρική της ταυτότητα «φυσικά».

Η ενσωμάτωση από τις μόνες μητέρες της διαχείρισης της διαφορετικότητάς τους στο πλαίσιο του κυρίαρχου, επίσημου και ανεπίσημου λόγου, περί μονογονεϊκότητας, υποβάλλει την ιδέα του «θύματος»: κοινωνικά υποκείμενα που δεν εκπλήρωσαν τελικά αυτό το «βιοπολιτικό ιδεώδες»¹¹¹. Η εμφυλοποιημένη ταυτότητα ενισχύεται

¹¹¹ Βλ. σχετικά: Αθανασίου, Α. (2003), *ό.π.*

από το διαχειριστικό λόγο περί κοινωνικού αποκλεισμού και οι μόνες μητέρες φαίνεται να είναι αυτές που δεν έχουν τη δυνατότητα να φτιάξουν το νοικοκυριό τους και να μεγαλώσουν τα παιδιά τους σε «κατάλληλα» περιβάλλοντα, σε περιβάλλοντα όπου η γυναίκα-μητέρα υποτίθεται πως βρίσκει την ευκαιρία να εκδηλώσει την «ανθρώπινη» υπόστασή της· η διαφορετική τους απόφαση, η διαφορετική επιλογή γίνεται συνώνυμη με την αβεβαιότητα, ταυτίζεται με κίνδυνο απέναντι στο εγκαθιδρυμένο οικογενειακό ιδεώδες. Οι μόνες μητέρες ενσωματώνουν το λόγο που τις αντιλαμβάνεται ως «θύματα», ως εκείνες που επειδή κινδυνεύουν να αδικηθούν από τον επιμερισμό κοινωνικού, πολιτικού, πολιτισμικού κεφαλαίου χρειάζεται να προστατευθούν.

Ο κυρίαρχος λόγος διαχέεται στο λόγο των μόνων μητέρων και καταλήγει να παραμένει το σχεδόν αποκλειστικό γενικό ερμηνευτικό σχήμα μέσα από το οποίο ερμηνεύουν και την προσωπική τους εμπειρία.

Την ανασφάλεια που δημιουργεί η απομάκρυνση από την «ασθεντική», κλειστή και σταθερή πραγματικότητα καταφέρνουν να διαχειριστούν με επιτυχία οι έννοιες του κοινωνικού αποκλεισμού καταρχάς και της θυματοποίησης δευτερευόντως, αποδεικνύοντας τη λειτουργικότητά τους.

Η ΑΛΛΗ

Ήμουν πράξεις και συνείδηση
και κουρασμένη
κουράστηκα να είμαι
Πότε αλήθεια ήμουν εγώ;
Η στάση του σώματος – μια άγνωστη
κι η καλοσύνη
αναπηρία της ψυχής
Επίπεδες οι λέξεις
κολλούσαν στη γλώσσα και
η άλλη τους πλευρά στο σκοτάδι
Ξένος αέρας με πήγαινε.

Ανθή Μαρωνίτη
Ο ρυθμός ζεστός

Στη μητέρα μου
Στην Αργυρώ για τη συμπαράσταση

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγκασενσκή, Σ. (2002), *Πολιτική των φύλων*, μτφ. Μ. Φιλίππακοπούλου, Πόλις, Αθήνα.
- Αλεξιάδης, Στ. (1996), *Εγχειρίδιο Εγκληματολογίας*, εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη.
- Αθανασίου, Α. (2003), «Η πειθαρχία της συνέχειας: σώμα, χρόνος και βιοπολιτική στην Ελλάδα σήμερα», *Σύγχρονα Θέματα*, περίοδος Β', τεύχος 82, σσ. 45-52.
- Αναστασίου, Α., Καλκαβούρα, Δ., Μάνθου, Β. και Τόπα, Μ. (ομάδα μελέτης), (χ.χ.), «Στάσεις του πληθυσμού του Ν. Μαγνησίας σχετικά με τις γυναίκες αρχηγούς μονογονεϊκών νοικοκυριών», Κ.Ε.Θ.Ι. Βόλου.
- Ανθογαλίδου, Θ. (1998), «Ιστορίες ζωής και κοινωνική συνείδηση» *Virtual School, The sciences of Education Online*, τόμος 1, τεύχος 3, www.auth.gr/virtualschool/1_3/TheoryResearch/AnthogalidouLifeStories.html
- Αρτινοπούλου, Β. (2000), «Νέες μορφές θυματοποίησης στο κατώφλι του 21^{ου} αιώνα» στο Δασκαλάκη, Η., Παπαδοπούλου, Π. Δ., Τσαμπαρλή, Δ., Τσίγκανου, Ι. και Φρονίμου, Ε. (επιμ.), *Εγκλήματα και Θύματα στο κατώφλι του 21^{ου} αιώνα*, Ε.Κ.Κ.Ε, Αθήνα, σσ. 99-106.
- Αρτινοπούλου, Β. και Μαγγανάς, Α. (1996), *Θυματολογία και Όψεις Θυματοποίησης*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα.
- Arditi, B. (1997), «Η αθέατη πλευρά της διαφοράς», *Σύγχρονα Θέματα*, περίοδος Β', τεύχος 62, σσ. 41-54.
- Bandeira de Ataíde, Y. (2002), *Κατανόησέ με ή σε καταβροχθίζω. Προφορικές μαρτυρίες από τη ζωή των παιδιών του δρόμου στο Σαλβαντόρ*, μτφ. Χ. Κακούρης-Λ. Τσιλίκου, Κατάρτι, Αθήνα.
- Βαρίκα, Ε. (1988), «Το κενό στον καθρέφτη. Βιογραφικές προσεγγίσεις στην ιστορία των γυναικών», *Δίνη Φεμινιστικό περιοδικό*, τεύχος 3, σσ. 64-71.
- Βαρίκα, Ε. (2000), «Μητρότητα, πατρότητα και άλλοι μύθοι της κλασικής πολιτικής θεωρίας» στο Βαρίκα, Ε. (2000) *Με διαφορετικό πρόσωπο. Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Αθήνα, Κατάρτι, σσ. 41-56.
- Barrett, M. και McIntosh, M. (1987), *Η αντικοινωνική οικογένεια*, Κάλβος, Αθήνα.
- Βασιλείου, Μ. (13-1-2002), «Αυξάνονται τα μονομελή νοικοκυριά», εφημερίδα *Το Βήμα της Κυριακής*, σ. Β18.
- Βεντούρα, Λ. (1993), «Μετανάστευση γυναικών: Γέννηση και εξέλιξη του επιστημονικού ενδιαφέροντος», *Δίνη Φεμινιστικό περιοδικό*, τεύχος 6, σσ. 230-240.

Bock, G. (1997), «Ιστορία των γυναικών και ιστορία του φύλου: Όψεις μιας διεθνούς συζήτησης» στο Αβδελά, Ε. και Ψαρά, Α. (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες: γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σσ. 411-450.

Bock, G. (1993), «Πέρα από τις διχοτομίες. Προοπτικές στην Ιστορία των Γυναικών», *Δίλη Φεμινιστικό περιοδικό*, τεύχος 6, σσ. 54-83.

Βοσνιάδου, Τ. (1994), «Από μητέρα σε κόρη: Η μητρότητα ως πεδίο διερεύνησης της γυναικείας ταυτότητας», *Δίλη Φεμινιστικό περιοδικό*, τεύχος 7, σσ. 43-53.

Βωβού, Σ. () «Μια φεμινιστική προσέγγιση για τις μετανάστριες» στο *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Εταιρεία Πουλαντζά-Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σσ.411-426

Γαλάνης, Γ. Ν. (επιμ.) (1995), *Οικογένεια με ένα γονέα. Μια πραγματικότητα στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.

Γιαννίρη, Ν. (6-12-2001), «250 εκατ. παιδιά στα δίκτυα της φτώχειας», εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*.

Γρηγορίου, Α. (16-3-2003), «Στο μετερίζι του νοικοκυριού», εφημερίδα *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*.

Δασκαλάκης, Η. (1985), *Η εγκληματολογία της κοινωνικής αντίδρασης: Παραδόσεις*, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή.

Δεδουσόπουλος, Α. (1997), «Ανεργία και κοινωνικός αποκλεισμός» στο *Μορφές κοινωνικού αποκλεισμού και μηχανισμοί παραγωγής του*, εκδόσεις Ιδεοκίνηση, Αθήνα, σσ. 212-220.

Δημόπουλος, Α. (1994), «Σχέση δράστη-θύματος στα σύγχρονα οικονομικά εγκλήματα» στο Πανούσης Γ., Δημόπουλος, Α. και Καρύδης, Β. *Θυματολογικά Κείμενα*, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σσ. 33-61.

Δρεττάκης, Μ. (21-3-2002), «Η αναβολή γάμων παγιάνει το δημογραφικό πρόβλημα», εφημερίδα *Η Καθημερινή της Κυριακής*, σ.18.

Gongla, P. & Thompson, E., Jr. (1987), "Single-Parent Families" in *Handbook of Marriage and the Family*, Plenum Press, New York and London, pp. 397-418.

Ένγκελς, Φ. (χ.χ), *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, εκδότης Β. Μακρυγιάννης & Σία Ο.Ε., Ν. Ηράκλειο.

Harris, K. M. (1993), "Work and Welfare among Single Mothers in Poverty", *American Journal of Sociology*, Vol. 99, No 2, pp. 317-352.

Θεοτοκάτος, Β. (2002), «Ο δημογραφικός εφιάλτης», εφημερίδα *Ο Σύνδεσμος των Πολυτέκνων*, Νοεμ.- Δεκ. σσ. 41-42.

Θεριανός, Κ. και Χρονοπούλου, Α. (2003), «Το ολοήμερο σχολείο: μια κριτική θεώρηση», *Εκπαιδευτική Κοινότητα*, τεύχος 66, Μάιος-Ιούλιος, σσ. 18-19.

Ιγγλέση, Χ. (1990), *Πρόσωπα γυναικών προσώπεια της συνείδησης. Συγκρότηση της γυναικείας ταυτότητας στην ελληνική κοινωνία*, Οδυσσέας, Αθήνα.

Ιγγλέση, Χ. (επιμ.) (2001), *Ο αναστοχασμός στη φεμινιστική έρευνα: σκιαγράφηση μιας αμφίθυμης σχέσης*, Οδυσσέας, Αθήνα.

Ιωακείμογλου, Η. (2001), «Η Ευρώπη χρειάζεται τους μετανάστες (και τους φοβάται)», *Δελτίο Θυέλλης*, τεύχος 17, σσ. 43-45.

Καβουνίδη, Τζ. (1999), «Οι υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας και η καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού» στο *Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα. Κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής*. τομ. Α', Ε.Κ.Κ.Ε. (2^η έκδοση), Αθήνα, σσ. 251-271.

Καραμεσίνη, Μ. (7-7-2002), «Παγκοσμιοποίηση, ευρωπαϊκή πολιτική ισότητας και γυναικεία απασχόληση», εφημερίδα *Η κυριακάτικη Αυγή*, σσ. 22-23.

Καραμπέτσου-Σαλαπάτα, Σ. (2003), «Η αλλοδαπή γυναίκα στην Ελλάδα σήμερα: Η εκπαίδευση και η εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας. Η περίπτωση του Λυκείου Ελληνίδων» στο Ρήγα Α.-Β. & συνεργάτες (επιμ.), *Το κομμάτι της Πανδώρας: Οικογένεια και η διαπολιτισμική της ταυτότητα σήμερα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σσ. 127-133.

Καρλατήρα, Π. (17-02-2002), «Η Μεσόγειος πάσχει από παιδιά», εφημερίδα *Το Βήμα της Κυριακής*.

Καρύδης, Β. (1996), *Η εγκληματικότητα των μεταναστών στην Ελλάδα: ζητήματα θεωρίας και αντεγκληματικής πολιτικής*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.

Καρύδης, Β. (1994), «Αλβανοί λαθρομετανάστες: Δράστες ή θύματα;» στο Πανούσης Ι., Δημόπουλος, Α. και Καρύδης, Β. *Θυματολογικά Κείμενα*, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σσ. 74-86.

Κατσανούλη, Ι. και Ταχτσόγλου, Μ. (1998), «Οι ρόλοι των δύο φύλων στο πλαίσιο της οικογένειας: Αναπαραστάσεις παιδιών του Δημοτικού Σχολείου», *Virtual School, The sciences of Education Online*, τόμος 1, τεύχος 2, www.auth.gr/virtualschool/1.2/TheoryResearch/Katsanouli-Tachtsoglou.html

Καφετζής, Π. (1997), «Ο πολίτης ως “άλλος”: για την ετερότητα στην ελληνική πολιτική κουλτούρα» στο *Μορφές κοινωνικού αποκλεισμού και μηχανισμοί παραγωγής του*, εκδόσεις Ιδεοκίνηση, Αθήνα, σσ. 221-227.

Κερβαντούε, Α. ντε και Λαβώ Μοσύ, Ζ. (2000), *Οι γυναίκες δεν είναι σαν τους άλλους*, μτφ. Μ. Οικονομάκη, Πόλις, Αθήνα.

Κετσετζοπούλου, Μ. και Μπούζας, Ν. (1999), «Λειτουργίες της αγοράς εργασίας και κοινωνικός αποκλεισμός» στο *Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα. Κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής*. τομ. Α', Ε.Κ.Κ.Ε. (2^η έκδοση), Αθήνα, σσ. 137-170.

Κλαυδιανός, Π. (23-12-2001), «Το επιθυμητό και πραγματικό μέγεθος της οικογένειας», εφημερίδα *Η Εποχή*, σσ. 18-19.

Κογκίδου, Δ. (1999), «Εξάρτηση ή ανεξαρτησία; Δυνατότητες και περιορισμοί για τις μόνες μητέρες», στο *Το φύλο των δικαιωμάτων*, Πρακτικά Ευρωπαϊκού Συνεδρίου, 9-10 Φεβρουαρίου 1996, Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών "Διοτίμα" και εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, σσ. 227-256.

Κογκίδου, Δ. (1998), «Σε αναζήτηση μιας νέας κοινωνικής πολιτικής για την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού των μονογονεϊκών οικογενειών. Τα παράδειγμα του "Κέντρου Οικογενειών" στη Θεσσαλονίκη», στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*, Τδρυμα Σ. Καράγιωργα, Αθήνα, σσ. 563-578.

Κογκίδου, Δ. (1995), *Μονογονεϊκές Οικογένειες: Πραγματικότητα - Προοπτικές - Κοινωνική Πολιτική*, Νέα Σύνορα - Λιβάνη, Αθήνα.

Κογκίδου, Δ. (1994), «Μονογονεϊκές οικογένειες και αναπαραστάσεις της μονογονεϊκότητας από μόνες μητέρες», *Δίνη Φεμινιστικό περιοδικό*, τεύχος 7, σσ. 131-143.

Κουρκούτας, Η. Ε. (2003), «Ταυτότητα και πολιτισμικό πλαίσιο: διαταραχή της προσωπικής ταυτότητας και οικογενειακή δυναμική στη μετανάστευση» στο Ρήγα Α.-Β.& συνεργάτες (επιμ.), *Το κουτί της Πανδώρας: Οικογένεια και η διαπολιτισμική της ταυτότητα σήμερα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σσ. 105-126.

Κυριαζή, Ν. (2002), *Η Κοινωνιολογική έρευνα. Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Ελληνικά Γράμματα (4^η έκδοση), Αθήνα.

Kvale, S. (1996), *InterViews: An Introduction to Qualitative Research Interviewing*, Sage Publications, Thousand Oaks.

Κωνσταντοπούλου, Χρ. (2000), «Εισαγωγή: Αναφορά στην Έννοια και στις Όψεις των Σύγχρονων Αποκλεισμών» στο Κωνσταντοπούλου, Χρ., Μαράτου-Αλιπράντη, Λ., Γερμανός, Δ. και Οικονόμου, Θ. (επιμ.), «Εμείς» και οι «άλλοι»: αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα, Ε.Κ.Κ.Ε./Τυπωθήτω, Αθήνα, σσ. 11-30.

Λαζαρίδου, Γ. (1995), «Οικιακές βοηθοί από Φιλιππίνες και Αλβανία» στο *Εθνικισμός, ρατσισμός, Κοινωνικό Φύλο*, Ελληνικό Τμήμα του Ευρωπαϊκού Φόρουμ Αριστερών Φεμινιστριών-Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.

Λακάσας, Α. (20-7-2002), «Παραδοσιακός στο ρόλο του πατέρα ο Έλληνας», εφημερίδα *Η Καθημερινή*.

Λαμπίρη- Δημάκη, Ι. (1990), *Η Κοινωνιολογία και η Μεθοδολογία της*, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή.

Λαφαζάνη, Δ. (1997), «Χώρος και κοινωνικές σχέσεις: Χώρος και κοινωνικός αποκλεισμός» *Σύγχρονα Θέματα*, περίοδος Β', τεύχος 62, σσ. 69-75.

Land, H. & Rose, H. (1985), «Compulsory Altruism for Some or Altruistic Society for All?» in J. Ferris Ph. Bean & D. Whynes (eds.), *Defence of Welfare*, Tavistok, London, pp. 74-96.

Λουλούδης, Α., Γεωργιάδου, Β. και Σταυρακάκης, Γ. (1999), *Φόση, Κοινωνία, Επιστήμη στην εποχή των «τρελών αγελάδων: Διακινδύνευση και Αβεβαιότητα*, Νεφέλη, Αθήνα.

Λυδάκη, Α. (2001), *Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*, Καστανιώτης, Αθήνα.

Μαλούτας, Θ. (1999), «Οικογένεια, πρακτικές στέγασης και κοινωνικός διαχωρισμός στην Αθήνα και το Βόλο» στο *Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα. Κόρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής*. τομ. Α', Ε.Κ.Κ.Ε. (2^η έκδοση), Αθήνα, σσ. 197-228.

Μαράτου - Αλιπράντη, Α. (1998), «Οικογενειακή ρήξη, Μονογονεϊκότητα και Κοινωνικός Αποκλεισμός: οι υποχρεώσεις της οικογένειας. Η ελληνική και η ευρωπαϊκή εμπειρία» στο *Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Ίδρυμα Σ. Καραγιώργα, Αθήνα, σσ. 547- 562.

Μαράτου - Αλιπράντη, Α. (χ.χ.), *Διακρατικός οδηγός για τη μονογονεϊκότητα*, (Κ.Ε.Θ.Ι.), Αθήνα.

Mishler, E. G. (1996), *Συνέντευξη έρευνας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

Μουσούρου, Α. Μ. (1998), *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, Gutenberg, (ανατύπωση), Αθήνα.

Μουσούρου, Α. Μ. (1993), «Κοινωνικο-δημογραφικές μεταβολές και σύγχρονα οικογενειακά σχήματα» στο *Διαστάσεις της Κοινωνικής Πολιτικής Σήμερα*, ίδρυμα Σ. Καραγιώργα, Αθήνα, 693-701.

Μπακαλάκη, Α. (1998), «Λόγοι για το φύλο και αναπαραστάσεις της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας στην Ελλάδα του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα» στο Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (επιμ.) *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία. Σύγχρονες τάσεις*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σσ. 519-581.

Μπακαλάκη, Α. (1994), «Έλα και θα γίνουμε και οι δυο μαμάδες και θα την ταΐζουμε ρύζι και ντολμάδες...», *Δίνη Φεμινιστικό περιοδικό*, τεύχος 7, σσ. 149-153.

Μπακαλάκη, Α. (1986), «Κομμωτική, ένα “γυναικείο” επάγγελμα», *Δίλη Φεμινιστικό περιοδικό*, τεύχος 1, σσ. 98-103.

Μπουρντιέ, Π. (1996), *Η ανδρική κυριαρχία*, εκδόσεις Δελφίνι, Αθήνα.

Ναούμη, Μ. και Παπαπέτρου, Γ. (2002), «Ηλικιακή σύνθεση πληθυσμού και διάρθρωση νοικοκυριών» στο Μουρίκη, Α., Ναούμη, Μ και Παπαπέτρου, Γ. (επιμ.), *Το Κοινωνικό Πορτραίτο της Ελλάδας*, ΕΚΚΕ (Ινστιτούτο Κοινωνικής Πολιτικής), Αθήνα, σσ. 37-42.

Ναυρίδης, Κ. (1997), *Ταυτότητες*, Καστανιώτης, Αθήνα

Νικολόπουλος, Γ. Π. (2002), *Κράτος, Ποινική Εξουσία και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση: μια εγκληματολογική προσέγγιση*, Κριτική, Αθήνα.

Νικολόπουλος, Γ. Π. (17-1-2001), «Η σημασία της έννοιας της κοινωνικής επικινδυνότητας στο συσχετισμό εγκληματικότητας και κοινωνικού αποκλεισμού», σημειώσεις στο μάθημα *Κοινωνικός αποκλεισμός και μειονότητες: η εγκληματολογική θεωρία*, Α' εξ., 2000-2001.

Νικολόπουλος, Γ. Π. (2000), «Εγκληματολογικοί προβληματισμοί γύρω απ' την έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού» στο Δασκαλάκη, Η., Παπαδοπούλου, Π. Δ., Τσαμπαρή, Δ., Τσίγκανου, Ι και Φρονίμου, Ε. (επιμ.), *Εγκληματίες και Θύματα στο κατώφλι του 21^{ου} αιώνα*, Ε.Κ.Κ.Ε, Αθήνα.

Νιτσιάκος, Β. (2003), *Μαρτυρίες Αλβανών Μεταναστών*, Οδυσσέας, Αθήνα.

Ortner, S. B. (1994), «Είναι το θηλυκό για το αρσενικό ό,τι η φύση για τον πολιτισμό;» στο Μπακαλάκη, Α. (επιμ.), *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα.

Παναγιωτόπουλος, Ν. (1996), «Επίλογος» στο Μπουρντιέ, Π. *Η ανδρική κυριαρχία*, εκδόσεις Δελφίνι, Αθήνα, σ. 107-130.

Πανούσης, Ι. και Δημόπουλος, Λ. (1994), «Θυματολογία και Θυματολόγοι: Θύματα σκοπιμοτήτων;» στο Πανούσης, Ι., Δημόπουλος, Λ. και Καρύδης, Β. *Θυματολογικά Κείμενα*, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σσ. 5-14.

Παντελίδου-Μαλούτα, Μ. (2002), *Το Φύλο της δημοκρατίας: ιδιότητα του πολίτη και έμφυλα υποκείμενα*, Σαββάλας, Αθήνα.

Παπαδημητρίου, Λ. (28-4-2002), «Ανύπαντρες μητέρες», περιοδικό *BHMADONNA*, τεύχος 2, σσ. 170-174.

Παπαρρήγα-Κωσταβάρα, Κ. (1988), «Ο σεξισμός της δικαιοσύνης στη χώρα μας», *Κατίνα*, τεύχος 3, σσ. 7-10.

Παπαταξιάρχης, Ευθ. (1992), «Εισαγωγή. Από τη σκοπιά του φύλου: Ανθρωπολογικές θεωρήσεις της σύγχρονης Ελλάδας» στο Παπαταξιάρχης, Ευθ. και

Παραδέλλης, Θ. (επιμ.) *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα: Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου και εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, σσ. 11-98.

Πελαγίδης, Θ. (5-5-2002), «Νέα γυναίκα μόνη, ψάχνει και ξοδεύει», εφημερίδα *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*.

Πετράκη, Γ. (1998), «Κοινωνικός Αποκλεισμός: Παλαιές και Νέες “Αναγνώσεις” του κοινωνικού προβλήματος» στο *Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Ίδρυμα Σ. Καραγιώργα, Αθήνα, σσ.19-24.

Πίνη, Μ. (4-4-2001), «Νέες μητέρες, μόνες, φτωχές και αβοήθητες...», εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*

Πλεξουσάκη, Ε. (2000), «Η διαχείριση της ετερότητας: Αφηγήσεις για το AIDS» στο Ρ. Κανταντζόγλου και Μ. Πετρονιώτη (επιμ.) *Όρια και περιθώρια. Εντάξεις και αποκλεισμοί*, Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα, σσ. 109-130.

Πρεσβέλου, Κ. (2003), «Μετανεωτερική κοινωνία και οικογενειακά “μορφώματα”» στο Ρήγα, Α.-Β. και συνεργάτες (επιμ.), *Το κομμάτι της Πανδώρας: Οικογένεια και η διαπολιτισμική της ταυτότητα σήμερα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σσ. 17-30.

Procacci, G. (1996), «Από την επαιτεία στο κοινωνικό ζήτημα» στο *Αντιμέτωποι με τη Φτώχεια: Η Δύση και οι φτωχοί χθες και σήμερα* (διεύθυνση: Francois-Xavier Merrien), μτφρ. Μ. Κορασίδου, Κατάρτι, Αθήνα, σσ. 37-64.

Ρήγα, Α.-Β. (2003), «Οικογένειες μεταναστών σε κρίση: Η περίπτωση των μεταναστών παιδιών και εφήβων των δρόμων. Μια πρώτη προσέγγιση» στο Ρήγα, Α.-Β. και συνεργάτες (επιμ.), *Το κομμάτι της Πανδώρας: Οικογένεια και η διαπολιτισμική της ταυτότητα σήμερα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σσ. 93-104.

Ρομπόλης, Σ. και Χλέτσος, Μ. (1995), *Η Κοινωνική Πολιτική μετά την Κρίση του Κράτους Πρόνοιας*, Παρατηρητής, Αθήνα.

Rushton, L. (1992), «Η μητρότητα και ο συμβολισμός του σώματος» στο Παπαταξιάρχης, Ευθ. και Παραδέλλης, Θ. (επιμ.) *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα: Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου και εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, σσ. 151-170.

Rushton, W. S. and McLanahan, S. (2002), “The Living Arrangements of New Unmarried Mothers”, *Demography*, Vol. 39, No 3, pp. 415-433.

Σαββάκης, Μ. (2003), «Η Βιογραφική Έρευνα ως Εναλλακτικό Ερευνητικό Εγχείρημα και ως Μεθοδολογικό Διάβημα: Πλεονεκτήματα και Όρια», *Δοκιμές: Επιθεώρηση Κοινωνικών Σπουδών*, τεύχος 11-12, Αθήνα, σσ.65-87.

Sacks, K. «Engels Revisited: Women, the Organization of Production, and Private Property» στο Rosaldis, M. Z. (eds.) *Women, Culture & Society*, Stanford Press.

Scott, J. W. (1997), «Το φύλο: μια χρήσιμη κατηγορία της ιστορικής ανάλυσης» στο Αβδελά, Ε. και Ψαρά, Α. (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες: γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σσ. 285-327.

Σισσούρας, Α. και Αμίτσης, Γ. (1999), «Το Κοινωνικό Δίκτυο Ασφαλείας και οι Μηχανισμοί Εφαρμογής του στο Ελληνικό Σύστημα Κοινωνικής Προστασίας», στο Σακελλαρόπουλος, Θ. (επιμ.), *Η Μεταρρύθμιση του Κοινωνικού Κράτους*, Τόμος Α', Κριτική, Αθήνα, σσ. 537-566.

Σισσούρας, Α., Καρόκης, Α. και Καλομενίδης, Κ. (1998), «Η έννοια του ορίου ασφαλείας (safety net) στη θεωρία της κοινωνικής πολιτικής: Ως μηχανισμός προσέγγισης των κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων είναι αποτελεσματικός;» στο *Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Ίδρυμα Σ. Καραγιώργα, Αθήνα, σσ. 690-710.

Στασινοπούλου, Ο. (1996), *Ζητήματα Σύγχρονης Κοινωνικής Πολιτικής*, Gutenberg, Αθήνα.

Στασινοπούλου, Ο. (1992), *Κράτος Πρόνοιας: Ιστορική εξέλιξη - σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*, Gutenberg, Αθήνα.

Στογιαννίδου, Μ. (1998), «Κοινωνία της μη-εργασίας: έρρηξη της εννοιολογικής κατηγορίας της εργασίας ή κρίση νομιμοποίησης του καπιταλιστικού κοινωνικού συμβολαίου;» στο *Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Ίδρυμα Σ. Καραγιώργα, Αθήνα, σσ. 25-35.

Συμεωνίδου, Χ. (2001), «Γυναίκα, οικογένεια και κράτος πρόνοιας στην Ελλάδα» στο *Το ασφαλιστικό από τη σκοπιά του φύλου*, Έκδοση του ελληνικού τμήματος του ευρωπαϊκού φόρουμ αριστερών φεμινιστριών, Αθήνα, σσ. 16-25.

Συμεωνίδου, Χ. (17-6-2001), «Ο γάμος διαρκεί πολύ», εφημερίδα *Η Εποχή*, σσ. 12-13.

Συμεωνίδου, Χ. (2000), «Πολυπολιτισμικές Διαφορές και Κράτος Πρόνοιας στις χώρες της Ν. Ευρώπης. Η περίπτωση της Ελλάδας» στο Κωνσταντοπούλου, Χρ., Μαράτου - Αλιπράντη, Λ., Γερμανός, Δ. και Οικονόμου, Θ. (επιμ.), «*Εμείς*» και οι «*άλλοι*»: αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα, Ε.Κ.Κ.Ε./Τυπωθήτω, Αθήνα, σσ. 303-315.

Συμεωνίδου, Χ. (1998), «Μορφές έμμεσου κοινωνικού αποκλεισμού: Απασχόληση και ανεργία των γυναικών στην Ελλάδα» στο *Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Ίδρυμα Σ. Καραγιώργα, Αθήνα, σσ. 348-364.

Συρίγου-Ρήγου, Ε. (επιμ.) (2000), *Συζητώντας με τη Λίντα. Μια Αλβανίδα μετανάστρια μιλάει για τη ζωή της*, Εκδόσεις Ανοιχτά Σύνορα-Δίκτυο Κοινωνικής Υποστήριξης Προσφύγων και Μεταναστών, Αθήνα.

Τσίγκανου, Ι., Τζωρτζοπούλου, Μ. και Ζαραφωνίτου, Χ. (2000), *Φύλο και Κοινωνικά Αποκλεισμένες Ομάδες*, Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα, www.kethi.gr/greek/dissertations/FILO&APOKLISMENES/summary_filo&politiki

Τσίγκανου, Ι. (1997), «Το “κοινωνικό μειονέκτημα” της παραβατικότητας» στο *Μορφές κοινωνικού αποκλεισμού και μηχανισμοί παραγωγής του*, εκδόσεις Ιδεοκίνηση, Αθήνα, σσ. 22-42.

Τσουκαλάς, Κ. (14-7-2002), «“Ανοικτές” αγορές και “κλειστές” κοινωνίες», εφημερίδα *Το Βήμα της Κυριακής*, σσ. Α55-56.

Tsusima, T. και Gecas, V. (2001), «Role Taking and Socialization in Single-Parent Families», *Journal of Family Issues*, Vol. 22, No 3, pp. 267-288.

Vélez, M. B. (2001), “The Role of Public Social Control in Urban Neighborhoods: A Multilevel Analysis of Victimization Risk”, *Criminology*, Vol. 39, No 4, pp. 837-864.

Walkate, S. (2000), “Researching Victims” in King R. D. and Wincup E. (eds), *Doing Research on Crime and Justice*, Oxford University Press, Oxford, pp. 183-201.

Φουκώ, Μ. (1991), *Η μικροφυσική της εξουσίας*, μτφ. Α. Τρουλινού, εκδόσεις Ύψιλον, Αθήνα.

Φουκώ, Μ. (1987), *Εξουσία, Γνώση, Ηθική*, μτφ. Ζ. Σαρίκας, εκδόσεις Ύψιλον, Αθήνα.

Χατζηαβραμίδου, Β. (2001), «Το μισό του ουρανού... Το μισό του κοτόπουλου», *Δελτίο Θυέλλης*, τεύχος 17, σσ. 46-48.

Χρηστάκης, Ν. (2003), *Μοτοσυκλέτα: Ριψοκινδύνευση και ιερό*, εκδόσεις futura, Αθήνα.

Χρονάκη, Ζ. (1995), «Σεξισμός: μια άλλη μορφή ρατσισμού» στο *Εθνικισμός, ρατσισμός, Κοινωνικό Φύλο*, Ελληνικό Τμήμα του Ευρωπαϊκού Φόρουμ Αριστερών Φεμινιστριών-Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.

Χτούρης, Σ. (1992), Σύνθετες διαδικασίες του κοινωνικού αποκλεισμού και ο ρόλος της οικογένειας στην κοινωνική προστασία (δημοσιευμένη έρευνα στο πλαίσιο του προγράμματος Poverty 3), Praxis, Αθήνα.

Ψαρρά, Α. (1993), «Φεμινισμός: Η λέξη, ο χρόνος, οι σημασίες», *Δίλη Φεμινιστικό περιοδικό*, τεύχος 6, σσ. 31-54.

Ψημμένος, Ι., (1997), «Η εργασία ως διαδικασία κοινωνικού αποκλεισμού» στο *Μορφές κοινωνικού αποκλεισμού και μηχανισμοί παραγωγής του*, εκδόσεις Ιδεοκίνηση, Αθήνα, σσ. 43-53.

Οδηγός καλών πρακτικών για το Συνδυασμό Οικογενειακής και Επαγγελματικής Ζωής. Έκδοση του Ινστιτούτου Γυναικών Ισπανίας/ Ελληνική έκδοση Κ.Ε.Θ.Ι., Αθήνα, Μάρτιος 2002.

Εθνική Έκθεση της Ελλάδας για την εφαρμογή του «Προγράμματος Δράσης» της 4^{ης}
Παγκόσμιας Διάσκεψης για τις Γυναίκες, Αθήνα, Δεκέμβριος 1999.

